UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE ISTORIE

LUCIAN BOIA

EVOLUȚIA ISTORIOGRAFIEI ROMÂNE

BUCUREȘTI
— 1976 —

UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTI
FACULTATEA DE ISTORIE

LUCIAN BOIA

EVOLUŢIA ISTORIOGRAFIEI ROMÂNE

BUCUREŞTI
— 1976 —

Introducere

Istoriografia studiază evoluția științei istorice, a modului de a gîndi, cerceta și scrie istoria. Interesul pentru istorie a existat din cele mai vechi timpuri și probabil va exista întotdeauna. Oamenii simt nevoia să cunoască ce s-a petrecut pînă la ei, în felul acesta înțelegînd mai bine prezentul și orientîndu-se mai bine spre viitor.

În cadrul culturii românești, scrierea istoriei a jucat un rol însemnat. Împărțiți între hotarele mai multor state, românii s-au convins de necesitatea cercetării istoriei, căci numai prin ea se putea dovedi originea lor comună și continuitatea nestrămutată pe pămîntul pe care îl locuiesc. Această temă — a originii și continuității — apare de timpuriu în istoriografia română și constituie, pînă astăzi, o problemă majoră, poate chiar cea mai importantă, în preocupările istoricilor noștri. Începuturile mișcării naționale românești se leagă strîns de dezvoltarea științei istorice, care a constituit o însemnată armă de luptă în sprijinul aspirațiilor poporului român. După cum în antichitate existase o Dacie, pe teritoriul locuit de noi, tot astfel trebuia ca părțile răzlețe și temporar separate ale neamului românesc să se închege într-o nouă Dacie, în granițele celei vechi. Dacoromânismul, expresie a mișcării naționale românești în secolul al XIX-lea, își are rădăcinile adînc înfipte în istorie.

O altă temă care i-a inspirat pe istorici a fost lupta neîntreruptă a poporului român pentru păstrarea ființei de stat, a neatîrnării. Situați într-o zonă nevralgică a Europei, românii au fost nevoiți să-și apere cu dîrzenie libertatea, iar paginile de epopee scrise de la Mircea cel Bătrîn pînă la cucerirea independenței în 1877 și apoi pentru menținerea și consoli-

darea ei, au inspirat și au oferit material bogat multor dintre istoricii noștri.

Firește, odată cu trecerea vremii, aria cercetării istorice s-a lărgit, în prezent ea extinzîndu-se asupra unei mari varietăți de aspecte: economice, sociale, demografice, politice, culturale etc., ale întregii noastre istorii.

Este paradoxal faptul că, ținînd seama de rolul de loc neglijabil jucat de istoriografie în cultura noastră, nu există încă o cuprinzătoare lucrare de sinteză, care să expună întreaga desfășurare a științei istorice românești, de la primii cronicari pînă astăzi. Faptul pare cu atît mai ciudat cu cît istoria mai multor științe sau arte s-a scris, în timp ce istoricii au rămas în urmă cu scrierea istoriei propriei lor discipline.

Cercetări parțiale, desigur, s-au întreprins, începînd cu generația de la 1848 a istoricilor romantici, care a înțeles marea însemnătate a vechilor cronici, aflate încă în manuscris. Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, August Treboniu Laurian au editat și au interpretat operele cronicarilor; opera lor a fost continuată, după 1859, de Alexandru Papiu Ilarian, editor de izvoare, inclusiv cronici, și istoric al Școlii Ardelene, și de Bogdan Petriceicu Hasdeu, de asemenea editor de cronici și original interpret al multor probleme privitoare la primele veacuri de cultură, inclusiv de istoriografie românească.

Primul care realizează o prezentare de ansamblu a istoriografiei românești, deși în scop mai mult polemic decît științific, este George Panu. În **Studiul istoriei la români,** *o analiză destul de amplă, publicată în 1874—1875 în „Convorbiri literare", el își propunea să sublinieze deficiențele istoriografiei anterioare, cu spiritul critic cunoscut al grupării junimiste din care făcea parte. Urmează, cronologic, dările de seamă privitoare la istoriografia românească, publicate spre sfîrșitul secolului XIX, și în primii ani ai secolului XX, de A. D. Xenopol în „Revue historique" și de N. Densușianu în „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft" (Berlin).*

Contribuții de seamă la studiul istoriografiei românești a adus, în ultimul deceniu al secolului XIX și în primii ani ai secolului nostru, Ioan Bogdan, prin descoperirea și analiza celor mai vechi cronici, redactate în slavonă. Sintetizînd preo-

cupările sale în acest domeniu, I. Bogdan publică în 1905 o lucrare fundamentală: **Istoriografia română și problemele ei actuale,** *în care, pe de o parte, încercînd o periodizare, se referă la evoluția istoriografiei pînă în vremea lui, iar pe de altă parte prezintă sarcinile noi care stăteau în fața cercetării istorice. Concluziile sale sînt deosebit de judicioase, lucrarea impresionînd și astăzi prin modernitatea concepției.*

În cadrul vastei opere a lui Nicolae Iorga se întîlnesc și cîteva importante studii de istoriografie. Cele dintîi sînt cercetările privitoare la cronicari: **Cronicele muntene** *(1899),* **Fragmente de cronici și știri despre cronicari** *(1901). În 1903, N. Iorga publică o prezentare de ansamblu, intitulată* **Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor.** *Deși își propunea în acest studiu să prezinte numai un anumit aspect al științei istorice — publicarea izvoarelor —, totuși el înfățișează într-un tablou mai larg întreaga evoluție a cercetării istorice românești, făcînd observații de valoare asupra activității multor istorici. În 1927, N. Iorga publică capitolul* **Roumanie,** *în lucrarea editată la Paris,* **Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926;** *în 20 de pagini, realizează o frescă a dezvoltării istoriografiei românești de-a lungul jumătății de secol care a marcat cristalizarea științei istorice în România.*

În primii ani ai secolului XX, se remarcă studiile lui Constantin Giurescu privitoare la cronicari. În **Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene** *(1906) și* **Contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene** *(1907), el a reușit, printr-o analiză minuțioasă și originală, să clarifice o serie de probleme controversate privitoare la vechea istoriografie românească.*

*În perioada dintre cele două războaie mondiale, cercetările istoriografice au continuat, ele referindu-se însă la anumite aspecte sau anumite perioade, fără realizarea unor sinteze de ansamblu. Ilie Minea a publicat studii despre cronicari și despre Dimitrie Cantemir, iar Ioan Lupaș a cercetat dezvoltarea istoriografiei din Transilvania (***Cronicari și istorici români din Transilvania,** *2 ediții, 1933, 1941), domeniu abordat și de Alexandru Lapedatu (***Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați** *(1923). Istoriografia cronicărească, dar și aspecte mai recente ale evoluției sale (de pildă activitatea lui Nicolae*

Bălcescu) se reflectă și în preocupările lui Petre P. Panaitescu. La rîndul său, Constantin C. Giurescu se interesează atît de lucrările cronicarilor, cît și de istoriografia contemporană, publicînd în 1926 studiul **Considerații asupra istoriografiei românești în ultimii douăzeci de ani,** *în care reia prezentarea din punctul unde se oprise I. Bogdan, arătînd că cercetarea istorică a respectat în general jaloanele puse de acesta. Istoriografia perioadei interbelice se reflectă și în lucrarea publicată în 1946 de Alexandru V. Boldur sub titlul* **Știința istorică română în ultimii 25 ani. Constatări și remedii.**

După 1944, pe lîngă numeroase cercetări privind activitatea diferiților istorici, s-au făcut noi pași spre realizarea unor sinteze. În 1964 a apărut o lucrare colectivă (autori: Vasile Maciu, Ștefan Pascu, Dan Berindei, Miron Constantinescu, V. Liveanu, P. P. Panaitescu) referitoare la istoriografia română pînă la începutul secolului XX (titlul francez: **Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918).** *Lucrarea, foarte sintetică, este adresată mai ales cititorilor străini dar, în lipsa unor studii mai largi, poate fi folosită și la noi. Din păcate, ea nu cuprinde și perioada cea mai fructuoasă a întregii noastre științe istorice, din 1918 și pînă astăzi.*

În 1970, Pompiliu Teodor, specialist în istoriografie la Universitatea din Cluj-Napoca, a publicat antologia **Evoluția gîndirii istorice românești.** *Deși nu poate pe deplin suplini o lucrare de sinteză, cartea amintită, care conține un larg studiu introductiv, scurte prezentări ale vieții și operei istoricilor mai importanți și extrase semnificative din scrierile acestora, este deosebit de folositoare. Și ea se oprește de fapt la începutul secolului nostru, dintre istoricii formați în perioada interbelică găsindu-și locul doar Lucrețiu Pătrășcanu. Mai tîrziu, în 1972, P. Teodor a publicat o altă antologie, privind de data aceasta perioada interbelică, sub titlul* **Din gîndirea materialist-istorică românească (1921—1944).** *Unele aspecte importante ale istoriografiei noastre pînă spre sfîrșitul secolului al XIX-lea sînt cuprinse în lucrarea lui Aurel Răduțiu,* **Incursiuni în istoriografia vieții sociale,** *apărută în 1973.*

Desigur, pe lîngă lucrările amintite, care au un caracter sintetic, au apărut numeroase articole, studii sau chiar cărți, referitoare fie la viața și activitatea unor istorici, fie la dife-

rite curente și probleme istoriografice. Un inventar detaliat al acestor cercetări se află în **Bibliografia istorică a României,** *vol. I, 1970, cuprinzînd perioada 1944—1969 (studiile de istoriografie la p. 5—17), și vol. II, 1975, cuprinzînd anii 1969—1974 (studiile de istoriografie la p. 22—48). Nefiind posibil să consemnăm sute și sute de titluri, subliniem activitatea în acest domeniu a istoricilor P. P. Panaitescu, M. Berza, V. Maciu, Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, E. Stănescu, V. Netea, D. Berindei, V. Cândea, V. Cristian, V. Curticăpeanu, R. Deutsch, Al. Duțu, Al. Zub, A. Armbruster, Șt. Andreescu și a multor altora. Interesul pentru știința istoriei, pentru opera celor care ne-au precedat, este normal să se manifeste la fiecare istoric, indiferent de formația și preocupările sale. Mai este însă mult de făcut. Dacă, de pildă, despre Dimitrie Cantemir a scris o remarcabilă monografie P. P. Panaitescu, iar despre M. Kogălniceanu a tratat pe larg Al. Zub, încă nu există monografii reprezentative despre Nicolae Iorga, A. D. Xenopol, sau despre activitatea de istoric a lui B. P. Hasdeu. Nu există, de asemenea, nici sinteze complete.*

Pentru cunoașterea istoriografiei noastre vechi se pot consulta cu folos diferite istorii ale literaturii. Dacă **Istoria literaturii române** *a lui George Călinescu, scrisă după criterii strict estetice, nu oferă prea mult în legătură cu cronicarii și Școala Ardeleană, în schimb se pot găsi multe date și aprecieri în* **Istoria literaturii românești** *de Nicolae Iorga,* **Istoria literaturii române vechi** *de N. Cartojan, excelentă pentru cunoașterea culturii noastre în secolele XV—XVII,* **Istoria literaturii române** *de Alexandru Piru etc. Pînă în secolul trecut, istoria nu se despărțise complet de literatură, așa că este explicabilă prezența ei în istorii literare. Ureche, Costin, Neculce sînt atît istorici, cît și scriitori. Afirmația este, cel puțin parțial, valabilă și pentru istoricii mai apropiați de vremurile noastre : Nicolae Bălcescu, M. Kogălniceanu, B. P. Hasdeu, Nicolae Iorga etc.*

Periodizarea, potrivit căreia vom prezenta evoluția istoriografiei românești, este următoarea :

I. **Istoriografia medievală,** *corespunzînd, pe plan social-economic, epocii orînduirii feudale. Ea cuprinde două etape :* 1. *istoriografia română în limba slavă (secolele XV—XVI);* 2. *influența umanistă (secolul XVII și prima jumătate a secolului XVIII).*

II. **Istoriografia modernă,** *corespunzînd destrămării relațiilor feudale și orînduirii burgheze. Am împărțit-o în patru etape: 1. istoriografia luministă (cca. 1770—1830); 2. istoriografia romantică (cca. 1830—1860/70); 3. de la romantism la școala critică (cca. 1860/70—1900); 4. istoriografia primei jumătăți a secolului XX, caracterizată în general prin eclectism.*

III. **Istoriografia contemporană marxistă,** *corespunzînd noilor realități economice, sociale și culturale create în România după 23 august 1944.*

Ne-am propus să înfățișăm drumul urmat de istoriografia românească de la originile ei pînă la anul 1944, care a marcat și în acest domeniu începutul unor profunde transformări. Cele mai importante realizări ale istoriografiei românești contemporane fiind de fapt opera ultimilor ani, o analiză aprofundată, critică și obiectivă — nu o simplă înșiruire a preocupărilor și studiilor apărute — credem că s-ar fi putut cu greu întreprinde. Am considerat de aceea mai potrivit ca unele aspecte actuale ale cercetării, problemele fundamentale ale istoriografiei contemporane și profunda ei angajare politică să le enunțăm succint, fără pretenția unei analize, în încheierea acestei lucrări.

O prezentare de ansamblu a dezvoltării științei istorice românești va da o imagine mai clară rolului important jucat de aceasta în cultura noastră, în mișcarea noastră națională, în istoria poporului român. Căci istoria și scrierea istoriei au fost mereu strîns legate. Istoricii au scris istoria dar, de multe ori, prin scrisul sau prin fapta lor, au contribuit, ca factori activi, la trezirea și consolidarea conștiinței naționale, la lupta pentru o viață mai liberă și mai dreaptă.

Bibliografie generală

ADOLF ARMBRUSTER, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Editura Academiei R.S.R., București, 1972.

N. BAGDASAR, *Filosofia contemporană a istoriei*, București, 1930.

IOAN BOGDAN, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905.

N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, 3 vol., București, 1940—1945.

ALEXANDRU DUȚU, *Sinteză și originalitate în cultura română*, Editura Enciclopedică, București, 1974.

NICOLAE IORGA, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, 1903 ,p. 1—127.

NICOLAE IORGA, *Istoria literaturii românești*, vol. I—III, București, 1925, 1929, 1933 ; *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I—III, București, 1907—1909 ; *Istoria literaturii românești contemporane*, vol. I—II, București, 1934 ; *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, vol. I—II, București, 1969.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Istoriografia română ardeleană, în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*, București, 1923.

IOAN LUPAȘ, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, ediția II, Craiova, 1941.

P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, Editura Minerva, București, 1971.

GEORGE PANU, *Studiul istoriei la români*, în E. Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste*, București, 1942, p. 283—398.

ȘTEFAN PASCU, EUGEN STĂNESCU, *Istoriografia modernă a României. Încercare de periodizare și fixare a principalelor curente și tendințe* în „Studii", nr. 1/1964, p. 133—158.

ALEXANDRU PIRU, *Istoria literaturii române*, vol. I—II, Editura didactică și pedagogică, București, 1970.

AUREL RĂDUȚIU, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Editura Dacia, Cluj, 1970.

POMPILIU TEODOR, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Editura Dacia, Cluj, 1970.

* * * *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Editura Academiei R.S.R., București, 1964.

* * * *Istoria literaturii române*, Editura Academiei R.S.R., vol. I, ed. II, București, 1970 ; vol. II, București, 1968.

Istoriografia medievală

I. ISTORIOGRAFIA MEDIEVALĂ ÎN LIMBA SLAVĂ (secolele XV–XVI)

Primele scrieri istorice românești se prezintă sub forma analelor sau cronicilor [1], a unor înșiruiri de date și evenimente, legate între ele nu prin logica dezvoltării istorice, ci prin simpla succesiune cronologică. Se întîlnesc, desigur, și unele încercări, în general naive, de explicare a faptelor (subordonate viziunii mistice, providențialiste a istoriei), sau o anumită tendință politică, de pildă glorificarea domnitorului. Cronicile sînt scrise, pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea în slavonă, pe atunci limba oficială a statului și a bisericii ; influența slavă se observă și în stil, autorii cunoscînd și folosind unele lucrări similare slave sau bizantine (ultimele tot prin filieră slavă). Centrele producției istoriografice sînt curtea domnească și mînăstirile ; se consideră, în general, că primele cronici au avut un caracter oficial, fiind redactate la curte, din ordinul domnitorului.

O problemă mult controversată (și încă neelucidată pe deplin) este aceea a datării primelor cronici. Unele dintre ele s-au pierdut, altele s-au păstrat în copii sau prelucrări

[1] Considerăm *anale* însemnări succinte ale unor evenimente strict contemporane, iar *cronici* prezentări mai detaliate și cu o mai adîncă perspectivă în timp. Dat fiind că această distincție nu este general adoptată și, în plus, cele două genuri nu se întîlnesc în stare pură, ci de obicei combinate, iar concepția care le străbate și forma sînt aceleași, vom folosi un singur termen, acel de *cronică* (se mai utilizează și vechea denumire : *letopiseț*). Rămîne însă de discutat în ce măsură consemnarea imediată a unor fapte — cazul primelor cronici — înseamnă cu adevărat istoriografie. Ceea ce considerăm în mod obișnuit prime realizări istoriografice reprezintă mai curînd *izvoare* decît lucrări istorice propriu-zise. Istoria presupune o anumită perspectivă temporală. Totuși, prin însăși ideea consemnării continue a faptelor, aceste prime cronici au deschis drumul istoriei.

tîrzii ; terenul deducțiilor și ipotezelor este astfel foarte larg. Se poate presupune că îndată după întemeierea statelor feudale Țara Românească și Moldova s-a ivit necesitatea consemnării succinte a unor evenimente importante. S-au păstrat pe diferite manuscrise din secolul al XV-lea asemenea însemnări (privind uciderea lui Ștefan, domnul Moldovei, în 1447, ocuparea Chiliei și Cetății Albe de turci în 1484). Ele trebuie să fi fost mai numeroase și nimic nu ne împiedică să presupunem — deși nu s-au păstrat asemenea manuscrise — că existau și în secolul al XIV-lea. Dar, simple consemnări ale unor fapte istorice nu înseamnă încă istorie. Întrebarea este : cînd s-a făcut pasul de la aceste însemnări disparate la adunarea faptelor în cuprinsul unei expuneri unitare.

Cea dintîi realizare a istoriografiei românești este *Cronica lui Ștefan cel Mare,* scrisă la curtea domnitorului, din porunca și sub supravegherea sa [2]. Epoca lui Ștefan (1457—1504), caracterizată prin consolidarea puterii domnești și lupta neîntreruptă pentru menținerea independenței Moldovei, a generat în chip firesc și prima cronică românească cu caracter oficial, reflectînd interesele statului, ale domniei în acea perioadă. De la bun început istoriografia apare strîns legată de realitățile politice. În centrul desfășurării evenimentelor se află în permanență personalitatea lui Ștefan cel Mare, reflectîndu-se astfel sporirea autorității centrale, în dauna privilegiilor marii boierimi. Valoarea informativă a letopisețului este remarcabilă, calitate explicabilă prin faptul că cele scrise sînt contemporane evenimentelor ; se observă o preocupare deosebită pentru precizia cronologică, datarea cuprinzînd anul, luna și ziua evenimentului. Și stilul este deosebit, remarcîndu-se prin simplitate și vigoare. În explicarea faptelor istorice se recurge adesea la intervenția forțelor

[2] S-a presupus a fi dintr-o perioadă anterioară așa-numita *Cronică scurtă a Moldovei* care, pe o singură pagină, consemnează numele domnilor și anii de domnie de la Dragoș pînă la anul 1451. S-a presupus și existența unor însemnări mai detaliate în timpul lui Alexandru cel Bun (1400—1432), căci ele apar, deși destule date sînt greșite, în *Cronica Moldovei* de mai tîrziu. Aceste ipoteze sînt foarte nesigure și, în general, contrazise de ultimele interpretări. În ce privește *Cronica lui Ștefan cel Mare,* Ștefan Andreescu consideră că a fost redactată în două etape : 1473—1486 și 1496—1504.

supranaturale [3]. Din păcate, această primă cronică românească nu s-a păstrat în original, ci prin intermediul compilațiilor ulterioare.

O chestiune controversată este aceea a redactării primei *Cronici a Moldovei,* deci a unei expuneri a evenimentelor începînd de la întemeierea statului. S-a presupus că încă în timpul lui Ştefan cel Mare s-a adăugat cronicii domniei lui şi prezentarea, mult mai succintă, a istoriei Moldovei înainte de 1457, realizîndu-se astfel *Letopiseţul de cînd s-a început Ţara Moldovei.* Recent s-a propus însă (de Ştefan Andreescu) o dată mai tîrzie ; prima *Cronică a Moldovei* de la începuturile statului, s-ar fi alcătuit în prima jumătate a secolului al XVI-lea, mai probabil în timpul domniei lui Ştefăniţă (1517—1527).

Cronica lui Ştefan cel Mare, devenită *Cronica Moldovei,* în urma adausurilor făcute, privitoare la epoca anterioară ca şi la evenimentele ce au urmat, a constituit baza pentru alcătuirea altor cronici, în realitate variante mai mult sau mai puţin asemănătoare ale prototipului. Cel mai apropiat de versiunea iniţială — prin mijlocirea căruia ni se păstrează mai fidel cronica amintită a lui Ştefan cel Mare — este *Letopiseţul de la Bistriţa,* care narează evenimentele de la întemeierea Moldovei (1359) pînă la anul 1507. A fost numit aşă de către descoperitorul său, Ioan Bogdan, care credea că fusese redactat la mînăstirea Bistriţa. Mai este cunoscut sub numele de *Letopiseţul anonim al Moldovei.* Altă variantă este *Letopiseţul de la Putna,* care cuprinde epoca 1359—1526. De asemenea, există trei versiuni în limbi străine. Prima dintre ele, *Cronica moldo-germană,* a fost tradusă în perioada 1499—1502 şi cuprinde anii 1457—1499 ; descoperită în 1911, a dat cercetătorilor unele informaţii ce nu se găsesc în alte cronici. A doua, *Cronica moldo-rusă,* de valoare istorică mai

[3] Reproducem fragmentul privitor la sfîrşitul domniei lui Ştefan cel Mare, caracteristic pentru precizia cronologică, stilul sugestiv şi naivitatea interpretării : „În anul 7012 (1504), luna iulie, 2, marţi, a răposat robul lui Dumnezeu, domnul Ion Ştefan Voievod, domnul Ţării Moldovei, ca la 3 ceasuri din zi. Şi a fost în acelaşi an, înainte de moartea lui, iarnă grea şi foarte aspră, cum nu fusese niciodată. Şi au fost în timpul verii ploi mari şi revărsări de ape şi înecuri din pricina apelor mari. Şi a luat schiptrul Moldovei fiul lui, Bogdan Voievod, în locul lui, şi a domnit Ion Ştefan Voievod 47 de ani şi 2 luni şi trei săptămîni".

redusă, a ajuns în Rusia în timpul domniei lui Bogdan al III-lea (1504—1517); prezintă evenimentele pînă la moartea lui Ştefan cel Mare. A treia, *Cronica moldo-polonă*, cuprinzînd istoria Moldovei pînă la 1564 (începutul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpuşneanu), a fost tradusă în anul 1566.

Toate aceste variante care, chiar cînd tratează istoria Moldovei de la întemeiere, au în centrul lor domnia lui Ştefan cel Mare, dovedesc marele interes de care s-au bucurat, şi în afara graniţelor ţării, figura marelui voievod şi politica moldovenească în perioada de maximă înflorire a statului [4].

Dacă pînă spre mijlocul secolului al XVI-lea autorii cronicilor rămîn anonimi, începînd cu această perioadă, identitatea lor ne este cunoscută. Ei nu fac decît să continue, tot la porunca domnilor, vechiul letopiseţ al Moldovei. Nici unul nu reuşeşte însă să egaleze frumuseţea sobră a paginilor scrise în vremea lui Ştefan cel Mare. În ce priveşte forma, sînt influenţaţi de cronicarii slavi şi bizantini, mai ales de Constantin Manasses, din secolul XII, cunoscut pentru stilul său retoric şi pompos.

Primul şi cel mai important dintre ei este Macarie, egumen al mînăstirii Neamţu în 1523 şi episcop de Roman în 1531, mort în 1558. El scrie din porunca lui Petru Rareş, copiind pentru evenimentele dintre 1504—1525 o versiune a vechiului letopiseţ şi, de aici înainte, pînă la anul 1551, redactînd partea sa proprie. Cronica este preţioasă pentru informaţiile ce ni le transmite, deşi este lipsită de obiectivitate şi scrisă într-un stil ce-l imită pe cel al lui Manasses. Macarie merge pînă la transpunerea unor pasaje întregi din opera bizantinului, care nu se potriveau întotdeauna cu realităţile Moldovei. Cronicarul, scriind în intersul lui Petru Rareş, manifestă aceeaşi tendinţă politică — de centralizare a statului feudal — ca şi autorul anonim al Cronicii lui Ştefan cel Mare.

Macarie este continuat de Eftimie, de asemenea egumen la mînăstirea Neamţu, pe la mijlocul secolului al XVI-lea.

---

[4] Din prima jumătate a secolului XVI datează şi *Cronica sîrbo-moldovenească*, prezentînd perioada 1359—1512. Cuprinde, în bună măsură pe baza unor extrase din cronici sîrbeşti, date privitoare la români, bulgari şi sîrbi.

Cronica sa începe cu anul 1541 și merge pînă la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpușneanu (1554), din ordinul căruia o scrisese. Stilul este mai simplu, mai puțin influențat de exagerările lui Manasses.

În sfîrșit, al treilea cronicar moldovean însemnat din secolul al XVI-lea, Azarie, ultimul care scrie în slavonă, își redactează cronica între anii 1574—1577, la porunca lui Petru Șchiopul. El copiază vechiul letopiseț, apoi cronica lui Macarie și redactează singur perioada 1551—1574. Se pare că nu a cunoscut cronica lui Eftimie, căci povestește altfel evenimentele relatate de acesta. Cronica ia sfîrșit cu uciderea lui Ioan Vodă și urcarea pe tron a lui Petru Șchiopul, a cărui personalitate este idealizată. În ce privește stilul, Azarie încearcă să-l imite pe Macarie, al cărui „nemernic ucenic" se socotește, împrumutînd ca și acesta o serie de fraze și expresii din cronica lui Manasses.

De-a lungul secolului al XVI-lea se constată o interesantă evoluție politică în opera cronicarilor. Toți scriu din porunca domnească, dar spre 1600 semnificația domniei nu mai era aceeași ca la 1500. Forța centralizatoare slăbise și marea boierime conducea din ce în ce mai mult după placul ei. Petru Rareș încercase să facă aceeași politică ca Ștefan cel Mare și un timp reușise, dar Petru Șchiopul nu mai era decît un reprezentant al boierilor. Această schimbare se reflectă și în cronici ; ideologiei statului domnesc, prezentă în opera lui Macarie, îi ia locul o concepție mai apropiată de tendința de dominație a boierimii, așa cum observăm în paginile scrise de Azarie.

Dacă vechea istoriografie moldovenească poate fi considerată și reconstituită cu o anumită precizie, în cazul Țării Românești lacunele sînt mai mari decît operele ce ni s-au păstrat. Au existat și aici, ca și în Moldova, cronici scrise în limba slavă, redactate în secolul XVI, căci pentru secolele XIV—XV datele și evenimentele ni s-au transmis în chip denaturat, fiind deci puțin probabilă însemnarea lor detaliată de către contemporani. Cert este că *Letopisețul Cantacuzinesc,* o compilație alcătuită spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, cuprinde istoria Țării Românești de la începuturile sale, prezentată destul de vag și greșit pentru secolele XIV—XV, dar cu date mult mai precise, care presupun o cronică în limba slavonă, pentru secolul al XVI-lea. Aceeași afirmație este

valabilă și pentru *Istoria Țării Românești,* atribuită de unii lui Radu Popescu.

Ni s-a păstrat, tot într-o variantă tîrzie, *Viața și traiul Sfîntului Nifon,* fost patriarh al Constantinopolului, scos de turci din scaun și adus de Radu cel Mare (1496—1508) în Țara Românească. La comanda lui Neagoe Basarab (1512—1521) și a boierilor Craiovești, călugărul Gavril de la Muntele Athos a alcătuit biografia amintită, care cuprinde și o serie de date istorice privind Țara Românească între anii 1496—1521. Cum era firesc, domnia lui Neagoe Basarab este consemnată cu mari laude. Scrisă mai întîi în grecește, lucrarea a fost tradusă în slavonește, apoi în românește și intercalată în *Letopisețul Cantacuzinesc,* prin intermediul căruia ne-a fost transmisă. Din aceeași perioadă datează *Învățăturile lui Neagoe Basarab,* operă deosebit de interesantă, izvor prețios, care nu poate fi însă considerată o lucrare istoriografică, ci un tratat de politică.

În ce privește cronicile oficiale din secolul al XVI-lea, analiza variantelor cuprinse în compilațiile ulterioare arată posibilitatea existenței unei cronici a lui Radu de la Afumați (1522—1529), mergînd pînă la anul 1525. În cazul că ipoteza va rezista, înseamnă că aceasta trebuie considerată prima cronică scrisă în Țara Românească ; este o cronică de curte, reflectînd interesele domniei, asemănătoare deci, sub acest aspect, cu primele realizări istoriografice din Moldova. O altă cronică se presupune a fi cea scrisă la porunca lui Mircea Ciobanul (pînă la 1559). Aceste cronici au fost legate între ele prin informații mai succinte și apoi continuate, făcînd astfel legătura cu epoca lui Mihai Viteazul.

Cînd apare însă prima cronică a Țării Românești, de la întemeierea statului, cu alte cuvinte cînd s-a adăugat analelor amintite larga introducere acoperind intervalul dintre 1290 (legendarul „descălecat" al lui Negru Vodă) și începutul secolului XVI-lea ? S-au dat răspunsuri foarte diferite la această chestiune. În timp ce P. P. Panaitescu considera că prima istorie completă a Țării Românești a fost alcătuită abia în vremea lui Matei Basarab, spre mijlocul secolului al XVII-lea (secolele XIV—XV fiind prezentate pe baza unor informații disparate, autorul apelînd la tradiție și la unele combinații cărturărești, de unde și legenda lui Negru Vodă), alți cercetători înclină spre o dată mult anterioară : pe la 1525, deci

în același timp cu cronica lui Radu de la Afumați, care ar forma astfel partea finală a unei lucrări mai ample, sau în vremea lui Alexandru Mircea (1568—1577).

La sfîrșitul secolului al XVI-lea, epopeea lui Mihai Viteazul (1593—1601) și-a găsit ilustrarea într-o cronică oficială de curte, alcătuită de logofătul Teodosie Rudeanu. Nici aceasta nu s-a păstrat în original : o parte a cuprinsului său s-a transmis printr-o prelucrare latinească (mai curînd o lucrare autonomă, căci folosește și alte izvoare) realizată după o alta, polonă, de germanul Baltazar Walter, care a stat un timp la curtea domnului muntean. Versiunea sa a fost tipărită în Silezia, la Görlitz, în 1597, evenimentele fiind narate pînă la acest an. Walter afirmă că originalul cronicii lui Mihai era scris în *românește*. Ar fi, în acest caz, prima lucrare istorică scrisă în limba română. Problema este însă controversată ; în timp ce unii cercetători (printre care și P. P. Panaitescu) susțin ideea originalului românesc, alții (I. C. Chițimia, G. Mihăilă) consideră mai plauzibilă, mai potrivită cu stadiul istoriografiei vremii, existența unei versiuni în limba slavă.

Domnia lui Mihai Viteazul este prezentată și de o altă cronică, favorabilă dar nu oficială, considerată în general a fi *Cronica Buzeștilor*, căci subliniază meritele acestei familii ; a fost scrisă în românește pe la începutul secolului al XVII-lea și intercalată în *Letopisețul Cantacuzinesc*. Dacă unii specialiști (P. P. Panaitescu) au socotit-o drept o cronică independentă, interpretări mai recente (Dan Zamfirescu) consideră că se bazează la rîndul ei pe cronica oficială scrisă de Teodosie Rudeanu. Domnia lui Mihai a fost cuprinsă și într-un poem în versuri grecești, alcătuit de vistierul Stavrinos în 1602, în Transilvania, publicat la Veneția în 1638. Cîteva pasaje sînt reproduse în *Letopisețul Cantacuzinesc* (poate prin intermediul *Cronicii Buzeștilor).*

O problemă controversată — care nu se referă însă la o cronică *internă* a Țării Românești — privește reflectarea domniei lui Vlad Țepeș (1456—1462) în istoriografie. Personalitatea domnitorului muntean a trezit un interes deosebit în afara hotarelor țării. Dacă nu s-a păstrat nici o cronică internă despre el (am văzut că istoriografia Țării Românești începe mai tîrziu), au circulat însă cîteva cronici germane, precum și una în limba rusă. P. P. Panaitescu a presupus (ipoteză

reluată recent de Ștefan Andreescu) că autorul cronicii rusești referitoare la Vlad Țepeș *(Povestire despre Dracula Voievod)*, redactată la Buda la 1486 și copiată în rusește la 1490, ar fi fost un român ardelean. A ajuns la această concluzie pe baza analizei limbii folosite, elementele sud-slave din textul rusesc presupunînd intermediul unui român. Desigur, nu este decît o ipoteză.

Ajungem astfel la o altă problemă, de asemenea insuficient clarificată, aceea a începuturilor istoriografiei românești în Transilvania. Desigur, aici existau condiții specifice, pătura dominantă, în cea mai mare parte, nefiind românească. Istoriografia medievală prezentîndu-se în esență ca o expresie a clasei feudale, este lesne de înțeles că în Transilvania literatura istorică românească nu avea aceleași posibilități de manifestare ca în Moldova și Țara Românească. S-a susținut deci, de către Al. Lapedatu de pildă, ideea că istoriografia începe aici cu adevărat abia odată cu renașterea națională din secolul al XVIII-lea cînd, în timp relativ scurt, se trece peste etapele de dezvoltare care, în celelalte țări române, duraseră cîteva veacuri. Exista totuși și în Transilvania o nobilime românească, după cum era organizată și biserica ortodoxă. În aceste medii se putea produce — chiar dacă la un nivel mai modest decît de partea cealaltă a munților — o anumită istoriografie. Este presupunerea lui Ioan Lupaș care, studiind cronica latinească *(Chronicon Dubnicense)*, păstrată în secolele XV—XVI la familia nobiliară Drágfy, de origine română, a ajuns la concluzia că ultima parte, privitoare la anii 1473—1479 (în care se vorbește, spre deosebire de cronica ungară oficială a lui Bonfini, elogios despre victoria lui Ștefan cel Mare la Vaslui) ar fi scrisă de cineva de la curtea voievodului transilvănean Bartolomeu Drágfy, poate chiar de un român. Desigur, și aceasta este o simplă ipoteză, ca și încadrarea în istoriografia românească transilvăneană a lucrării amintite despre Vlad Țepeș.

În ce privește istoriografia bisericească, se poate porni de la cronica mai tîrzie, scrisă în limba română, de popa Vasile de la biserica Sf. Nicolae din Brașov, în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Ea cuprinde, foarte succint, evenimente dintre 1392—1633, prezentate cu destulă precizie începînd cu sfîrșitul secolului al XV-lea. Se poate deci presupune că, pentru perioada mai veche, autorul a tradus și

adaptat însemnări anterioare, redactate în slavonă. Este însă evident că, în stadiul actual al cunoştinţelor, dacă vrem să ne situăm pe un teren sigur, putem cu greu vorbi despre o istoriografie română transilvăneană înainte de secolul XVII. Existenţa ei rămîne însă *posibilă,* cercetările vor aduce poate noi lămuriri.

Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI constituie izvoare importante pentru cercetarea istoriei noastre medievale. Întîlnim în ele numeroase ştiri interne, pentru care nu posedăm altă documentaţie : răscoale, conflicte între diferite grupări, raporturile domnului cu boierii, familiile domneşti etc. Se găsesc, de asemenea, date privind organizarea societăţii feudale, diferite instituţii, armata, dregătoriile. Ideile politice sau religioase ale cronicarilor sînt interesante pentru cunoaşterea mentalităţii oamenilor acelor vremi. Pe de altă parte, trebuie desigur ţinut seama de faptul că letopiseţele nu sînt opere obiective ; de multe ori viziunea asupra evenimentelor este deformată de diferite interese, de clasă, politice sau personale, sau pur şi simplu din pricina ignoranţei autorului. În măsura posibilă este bine deci, ca datele şi interpretările oferite de cronici să fie comparate cu alte izvoare. În orice caz, o critică permanentă a textelor se impune.

Cronicile româno-slave au intrat mai tîrziu în circuitul ştiinţific decît cronicile redactate româneşte din secolele XVII—XVIII. Faptul este explicabil, dat fiind că descoperirea şi descifrarea lor necesitau eforturi şi cunoştinţe sporite. Primul istoric român care s-a ocupat cu cercetarea lor a fost Bogdan Petriceicu Hasdeu. El a publicat şi comentat în „Arhiva istorică a României", în 1867, *Cronica moldo-polonă* (de fapt, reeditare după o ediţie mai veche polonă). Pasul decisiv în cercetarea începuturilor istoriografiei româneşti a fost făcut de Ioan Bogdan, care a tipărit majoritatea vechilor letopiseţe inedite. În *Vechile cronice moldoveneşti pînă la Urechia,* lucrare apărută în 1891, el a adus la lumina zilei *Letopiseţul de la Putna,* cronica lui Macarie şi cea a lui Eftimie ; în 1895 a publicat *Letopiseţul de la Bistriţa,* iar în 1909 cronica lui Azarie. În felul acesta a înviat o întreagă epocă a culturii româneşti, pînă nu cu mult înainte aproape complet necunoscută. Cu toate cercetările întreprinse, lacunele sînt încă numeroase ; viitorul mai poate aduce, eventual, interesante descoperiri.

ȘTEFAN ANDREESCU, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 2/1973, p. 361—373 ; *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 6/1973, p. 1017—1035 ; *Premières formes de la littérature historique roumaine en Transylvanie*, în „Revue des études sud-est européennes", nr. 4/1975, p. 511—524.

ION BOGDAN, *Vechile cronice moldovenești pînă la Urechia*, București, 1891.

I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Editura Academiei R.S.R., București, 1972.

G. MIHĂILĂ, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea — începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 104—163.

P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI publicate de Ioan Bogdan*, Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959 ; *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. V, București, 1962, p. 195—255.

DAN ZAMFIRESCU, *Studii și articole de literatură română veche*, E.P.L., București, 1967.

1. CRONICARII

În secolul XVII și la începutul secolului XVIII forma principală de manifestare a istoriografiei românești rămîne tot cronica, dar conținutul său, ca și forma, nu mai sînt aceleași ca în veacurile anterioare.

Continuînd vechea tradiție cronicărească, reprezentanții istoriografiei românești scriu acum în alte condiții interne și sînt supuși altor influențe culturale. Umanismul, care pătrunde la noi atît prin filiera poloneză (în Moldova), cît și prin cea italiană sau constantinopolitană (în Țara Românească), chiar dacă nu înlătură complet, modifică totuși substanțial vechile cadre slavo-bizantine.

Asităm astfel, după 1600, la o schimbare fundamentală în limba cronicarilor, începută, cum am arătat, poate încă din timpul lui Mihai Viteazul. Slavona este înlocuită cu limba română. Această transformare este nu numai formală. Ea corespunde unei anumite evoluții în conștiința oamenilor ; în lucrările istoriografice ale epocii este prezentă conștiința de neam, întîlnim ideea originii latine și unității limbii române și a poporului român. În ce privește concepția istorică și metoda de lucru, deși nu se remarcă schimbări esențiale, observăm totuși un început de atitudine critică față de izvoarele, din ce în ce mai numeroase, folosite. Divinitatea continuă să joace un rol însemnat în explicarea faptelor istorice ; totuși caracterul general al noilor cronici este laic. Cei care scriu acum sînt reprezentanți ai boierimii, nu clerici, lucrările lor aducînd în consecință un plus de pricepere în treburile politice și mai puțin interes pentru cele ecleziastice. Acești boieri-cărturari, cu puține excepții, nu sînt sprijinitori ai prerogativelor domnești ; într-o epocă de scădere a puterii

centrale şi de consolidare a partidelor boiereşti, este firesc ca ei să nu mai reprezinte, decît în măsura în care le convenea, interesele domniei.

Primul cronicar însemnat al secolului XVII este moldoveanul Grigore Ureche. Tatăl său, Nestor Ureche, fusese unul dintre cei mai bogaţi şi influenţi boieri pe la sfîrşitul secolului XVI şi începutul celui următor. A trăit mult timp în Polonia, căpătînd chiar cetăţenia poloneză. Este astfel explicabil faptul că fiul său, Grigore, născut pe la 1590, a avut posibilitatea să studieze în Polonia, la Lwow, probabil între anii 1612—1617. Baza studiului era aici limba latină, prin intermediul acesteia Grigore Ureche făcînd cunoştinţă atît cu vechea cultură clasică, cît şi cu umanismul european al vremii sale. Reîntors în Moldova, a ocupat demnităţi importante, fiind mare spătar între anii 1634—1642 şi mare vornic al Ţării de Jos între 1642—1647. A murit în acest din urmă an.

Letopiseţul Ţării Moldovei, scris de Grigore Ureche probabil între 1642—1647 nu s-a păstrat în original, ci în variante ulterioare, interpolate de Simion Dascălul şi Misail Călugărul, în a doua jumătate a secolului XVII. Izvoarele pricipale ale cronicii sînt, mai întîi, vechile letopiseţe româneşti scrise în limba slavă, preluate fie direct, fie prin intermediul unui letopiseţ pierdut — a cărui existenţă, de altfel, unii cercetători o contestă —, scris în limba română pe la 1625—1630, de logofătul Eustratie ; de asemenea, alături de acestea, unele lucrări străine (cronica polonă a lui Bielski [1], scrierile lui Martin Kromer [2], Cosmografia latinească a lui Mercator). Autorul a folosit pentru ultima parte a lucrării şi tradiţia orală (de pildă ştirile aflate de la tatăl său, Nestor Ureche).

Grigore Ureche prezintă evenimentele istoriei Moldovei de la „descălecare“ şi pînă la 1595 (a doua domnie a lui Aron

---

[1] Martin Bielski (1495—1575) a susţinut teoria fantezistă a originii românilor din răufăcători exilaţi de romani în Dacia. Gr. Ureche, deşi îl foloseşte pe Bielski, nu pomeneşte nimic despre aceasta, în schimb, interpolatorul său, Simion Dascălul, o introduce în cronică, stîrnind indignarea contemporanilor săi, în primul rînd a lui Miron Costin, care va pune lucrurile la punct, scriind *De neamul moldovenilor*.

[2] Martin Kromer (1512—1589), istoric polon, a publicat *De origine et rebus gestis Polonorum* (prima ediţie, 1555) şi *Polonia* (prima ediţie, 1575), o prezentare geografică, etnografică şi politică a ţării sale.

Vodă). Deşi cronica reprezintă o înşiruire de date şi evenimente, totuşi cîteva idei se degajă cu deosebită claritate. Mai întîi, concepţia statului boieresc, care are în autor un apărător îndîrjit ; educat în Polonia, Grigore Ureche admiră drepturile nemărginite de care se bucură nobilimea acolo, dorind o situaţie similară şi pentru Moldova. Este o reflectare a noilor raporturi de forţă dintre domn şi boieri. Pe de altă parte, cronicarul este un partizan al luptei antiotomane, glorificînd pe domnitorii care s-au aflat în fruntea acestei lupte, oricare ar fi fost atitudinea lor faţă de marii boieri. Este semnificativ în acest sens portretul legendar al lui Ştefan cel Mare, „vărsător de sînge nevinovat", dar, mai presus de orice, „la lucruri de războaie meşter". Concepţia sa istorică rămîne teologică şi nici nu putea fi alta ţinînd seama de societatea românească din prima jumătate a secolului XVII. La Grigore Ureche apare şi interesul pentru problema originii şi unităţii românilor. Deşi ideile sale nu sînt deosebit de clare (consideră că limba română este o limbă amestecată), el ştie totuşi că „de la Rîm ne tragem" şi subliniază unitatea poporului nostru („Rumânii, cîţi se află lăcuitori la Ţara Ungurească şi la Ardeal şi la Maramoroşu, de la un loc sînt cu moldovenii şi toţi de la Rîm se trag"). Aceste idei sînt rezultatul educaţiei sale umaniste, cunoaşterii limbii şi culturii latine.

O educaţie asemănătoare a primit şi continuatorul operei lui Grigore Ureche, Miron Costin. Născut în 1633, şi-a petrecut copilăria şi adolescenţa în Polonia, unde se refugiase în 1643 familia sa. Acordîndu-i-se „indigenatul" (cetăţenia) polon, este primit în rîndurile nobilimii polone. A studiat, începînd din 1646 la Colegiul iezuit din Bar. În 1651 a participat la lupte împotriva cazacilor, în rîndurile armatei polone. Spre sfîrşitul domniei lui Vasile Lupu (1634—1653) s-a întors în Moldova, în anii următori ocupînd funcţii de seamă (ajunge mare logofăt) şi îndeplinind, cu deosebită pricepere, felurite misiuni diplomatice. În cursul unei asemenea misiuni ajunge în 1662 la Turnu Severin, unde admiră ruinele podului lui Traian. Mai înainte de a vizita Ţara Românească fusese şi în Transilvania, astfel încît Miron Costin cunoaşte întreg teritoriul locuit de români. În 1672 se află pe lîngă armata turcă în timpul campaniei contra Cameniţei, iar în 1674 merge în solie la Sobieski, viitorul rege polon. Strălucita carieră se sfîrşeşte

tragic în 1691 cînd este implicat — greu de spus dacă pe drept sau pe nedrept — în complotul condus de fratele său Velişco Costin împotriva domnitorului Constantin Cantemir şi decapitat. Indiferent însă dacă a complotat sau nu, este clar că Miron Costin, mai mult chiar decît Grigore Ureche, reprezenta tendinţele boierimii de subordonare a instituţiei domneşti.

Opera lăsată de Miron Costin este remarcabilă ; el poate fi socotit cel mai însemnat dintre cronicarii noştri. Implicat toată viaţa în politică, nu a avut timp, din păcate, să termine vastul plan ce îl concepuse : întreaga istorie a Moldovei (şi, în general, a poporului român) de la Traian pînă în zilele sale. Din această mare lucrare a reuşit să scrie doar partea de început *(De neamul moldovenilor. Din ce ţară au ieşit strămoşii lor)* şi sfîrşitul (Cronica Moldovei, de la anul unde o întrerupsese Ureche, 1595, pînă la domnia lui Dabija Vodă, 1661).

De neamul moldovenilor este prima lucrare din istoriografia românească care îşi propune prezentarea formării poporului român, una din temele care va sta în centrul atenţiei celor mai mari istorici ai noştri. Este şi cea dintîi operă care nu se prezintă sub forma unei cronici, fiind o analiză a unei probleme istorice. Scriind această lucrare pe care a început-o în tinereţe, pentru a o redacta definitiv abia în ultimii ani ai vieţii, Miron Costin a urmărit să dovedească originea latină a românilor. El descrie luptele lui Traian cu Decebal (contopind în chip greşit cele două campanii într-una singură) şi apoi, referindu-se la organizarea Daciei romane, afirmă că populaţia autohtonă a fost mutată de aici (din Muntenia şi Moldova, după părerea sa) peste munţi, în Transilvania, în locul ei fiind aduşi colonişti romani [3]. Ca dovezi ale latinităţii, Miron Costin aduce *limba* şi numele *român*. Cu toate erorile, *De neamul*

[3] Istoricii saşi, contemporani cu Miron Costin, Johann Tröster şi Laurentius Toppeltinus (1641—1670) susţinuseră fantezista idee a originii dace a saşilor şi, în acelaşi timp, romanitatea pură a românilor. M. Costin a cunoscut bine lucrarea lui Toppeltinus despre populaţia Transilvaniei *(Origines et occasus Transsylvanorum,* publicată la Lyon în 1667), din care a efectuat şi o traducere parţială. Deşi foloseşte şi alte izvoare, în *De neamul moldovenilor* el îl urmează în primul rînd pe istoricul sas.

Miron Costin

moldovenilor reprezintă, prin însuși faptul că a fost scrisă, o lucrare de mare însemnătate pentru dezvoltarea istoriografiei românești.

Cronica lui Miron Costin, încheiată în anul 1675, se bazează pentru perioada de pînă la sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu pe izvoare polone (în primul rînd lucrarea lui Piasecki privind istoria Europei între 1587—1648) și pe tradiții interne. Apoi, sursa principală o constituie propriile amintiri, pentru anii 1653—1661 lucrarea avînd un aspect memorialistic. Narațiunea este dramatică; talentul autorului a fost servit de bogăția evenimentelor, multe din ele, însă, nefaste pentru țară. Este o epocă de mari frămîntări, de lupte interne și intervenții străine. Țările române devin teatru de bătălie pentru războaiele ce au loc în răsăritul Europei. De aici, știrbirea autonomiei, desele schimbări de domnie (22 domni în 65 ani). Tristețea și un anumit fatalism se degajă din opera cronicarului: „Cumplite vremi, de nu stăm de scrisori ci de griji și suspine... cumpănă mare pămîntului nostru și nouă".

Alături de dramatismul expunerii, frumoase descrieri și o pătrunzătoare psihologie dau o valoare deosebită cronicii. Față de simplitatea stilului lui Grigore Ureche, întîlnim la Miron Costin o frază elaborată, migălos construită, fără a fi însă greoaie, vădind influența literaturii latine.

În afara acestor două lucrări principale, Miron Costin a redactat în limba polonă, în 1677, o *Cronică a Țării Moldovei și a Munteniei,* cuprinzînd 19 capitole, din care 5 istorice (mergînd doar pînă la întemeierea principatelor și insistînd asupra originii latine), restul cu caracter lingvistic, etnografic, geografic. Tot în polonă a scris, în 1684, o poemă despre Moldova și Țara Românească.

Fiul său, Nicolae Costin (aprox. 1660—1712), se formează tot în școlile poloneze, avînd o formație intelectuală asemănătoare cu a tatălui său. Ca și el, a făcut politică, ajungînd tot mare logofăt, ca și el a încercat să realizeze o mare istorie a românilor, încadrată în istoria universală. A și reușit să ducă la bun sfîrșit acest plan, scriind *Letopisețul Țării Moldovei, de la zidirea lumii pînă la 1601.* Este o operă de erudiție, bazată pe izvoare latine, ungare, polone. Ce îi lipsește lui Nicolae Costin nu este nici erudiția, nici hărnicia, ci marele talent al tatălui său. Lipsită de acest talent, monu-

mentala sa operă rămîne moartă şi ocupă un loc relativ modest în istoriografia noastră. Mai interesantă şi mai vie — întrucît tratează evenimente contemporane autorului — este *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir.*

Ultimul mare cronicar moldovean este Ion Neculce (1672—1745). Sfetnic apropiat al lui Dimitrie Cantemir, el a fost mare spătar şi mare hatman, urmîndu-l în 1711 pe domn în exil în Rusia. În 1720 s-a reîntors însă în Moldova. Cronica sa, scrisă spre sfîrşitul vieţii, este o continuare a celei elaborate de Miron Costin ; prezintă deci evenimentele de la anul 1661, oprindu-se la anul 1744. Deşi foloseşte o documentare destul de bogată, Neculce nu este un erudit ca Ureche, Miron sau Nicolae Costin. Lucrarea sa este de o factură aparte şi aceasta îi asigură un loc special nu numai în istoriografia, ci şi în literatura română. Cronica lui Neculce, aproape în întregime, are un caracter memorialistic, cititorul luînd cunoştinţă de evenimente trăite, văzute de autor[4] Stilul este direct, simplu, dar de o mare putere evocatoare. O parte importantă a lucrării se referă la domnia lui Dimitrie Cantemir. Neculce, aflat mereu în preajma domnitorului, era cel mai în măsură să descrie cele cîteva luni atît de semnificative pentru istoria Moldovei la începutul secolului XVIII. Tot el a scris culegerea de întîmplări şi anecdote istorice *O samă de cuvinte,* unele din ele dovedindu-se că au la bază un filon de adevăr.

Ion Neculce este ultimul mare cronicar. Dintre cronicarii moldoveni mai mărunţi ai secolului XVIII mai pot fi însă amintiţi cîţiva. Astfel, un anonim (indentificat de unii cu Nicolae Muste) a alcătuit o cronică, mai curînd o compilaţie, paralelă cu lucrarea lui Neculce şi, de aceea, pusă în umbră de ea ; prezintă istoria Moldovei între 1661—1726. O alta, filogreacească, corespunzătoare noii epoci a fanarioţilor, este mai

[4] Pînă la domnia lui Duca Vodă cel Bătrîn (1678—1683), arată Ion Neculce, „am scris de pe nişte izvoade ce am aflat la unii şi alţii şi din auzitele celor bătrîni boieri, iară de la Duca Vodă cel Bătrîn înainte, pînă la domnia lui Ioan Mavrocordat, mici de pre un izvod a nimărui, ci am scris singur dintru a mea ştiinţă, cîte s-au tîmplat de au fost în viaţa mea". Izvoarele primei părţi sînt diferite continuări, fără strălucire, ale cronicii lui Miron Costin. Dintre acestea, una a fost alcătuită de Vasile Damian, alta din ordinul logofătului Tudosie Dubău. Autorul utilizează însă, pentru întreaga cronică, şi unele acte interne, lucrări străine (mai ales polone), informaţie orală.

probabil tradusă în greceşte după un anonim, decît alcătuită de către Alexandru Amiras şi prezintă evenimentele cuprinse între 1661—1729. Ioniţă Canta a continuat, cu mult mai puţin talent, cronica lui Neculce, prezentînd perioada 1741—1769. Un anonim, considerat de M. Kogălniceanu a fi strămoşul său Enachi Kogălniceanu, a scris cu oarecare pricepere şi îndemînare literară, un letopiseţ pentru anii 1733—1774. Toţi aceştia sînt epigonii unui mod deja depăşit de scriere a istoriei.

În Ţara Românească influenţa umanismului s-a făcut simţită ceva mai greu. Cronicile alcătuite aici păstrează o factură mai arhaică, sînt uneori simple compilaţii, fiind inferioare în general celor moldovene, atît sub raport literar, cît şi informativ. Desigur, cronicarii moldoveni nu erau pe deplin obiectivi, ei reprezentînd o anumită clasă socială şi avînd anumite concepţii politice. Dorinţa de a prezenta istoria aşa cum a fost, era totuşi mai importantă pentru ei decît folosirea sa în scopuri partizane. Cronicarii munteni se dovedesc însă mult mai angajaţi cu scrisul lor în disputele politice ale vremii, lucrările lor transformîndu-se pe alocuri în adevărate pamflete.

În timpul domniei lui Matei Basarab (1632—1654) s-a redactat o cronică oficială, care reflectă principalele trăsături ale domniei, subliniind meritele boierimii, pronunţîndu-se împotriva grecilor şi manifestînd o anumită independenţă faţă de turci. Unii istorici (în primul rînd P. P. Panaitescu) consideră că autorul necunoscut al acestei cronici a alcătuit întreaga compilaţie ce este atribuită de alţii autorului mai tîrziu al Letopiseţului Cantacuzinesc. În acest caz, acesta din urmă nu ar fi făcut decît să adauge evenimentele petrecute după moartea lui Matei Basarab, probabil după 1660.

A doua jumătate a secolului XVII, mai precis perioada cuprinsă între anii 1663, cînd postelnicul Constantin Cantacuzino a fost ucis din ordinul domnitorului Grigore Ghica, şi 1688, este dominată în Ţara Românească de rivalitatea sîngeroasă a celor două partide boiereşti : Cantacuzinii şi Bălenii. *Letopiseţul Cantacuzinesc* (titlul adevărat este : *Istoria Ţării Româneşti de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini)* nu face decît să justifice poziţia primei grupări. Este posibil (după cum presupun N. Iorga, N. Cartojan, P. P. Panaitescu), dar nu sigur, ca autorul acestuia să fi fost Stoica Ludescu, un mic boier, secretar al familiei Cantacuzino. Prima parte a Letopiseţului este o vastă compilaţie care redă istoria Ţării Româ-

nești de la întemeiere pînă la începerea conflictului între Cantacuzini și Băleni. Rămîne deschisă întrebarea dacă această compilație a fost opera cronicarului amintit al lui Matei Basarab ori a unui cronicar mai vechi sau este realizată de omul Cantacuzinilor, în versiunea căruia de fapt s-a și păstrat. Cu multe erori și lipsuri este prezentată perioada de la întemeierea statului Țării Românești (datată greșit 1290) pînă la domnia lui Radu cel Mare. Tradiția, unele inscripții, unele cronici străine și simple presupuneri sau deducții stau la baza acestei expuneri. Compilația include apoi *Viața Patriarhului Nifon*, analele din secolul XVI, Cronica Buzeștilor, traducerea unei cronici grecești, cuprinzînd perioada 1601—1618, alcătuită de Matei al Mirelor și, în sfîrșit, cronica oficială din timpul lui Matei Basarab. Urmează partea proprie a autorului, prezentarea evenimentelor contemporane lui, care merge pînă la anul 1688.

Punctul de vedere opus, al Bălenilor, este expus într-o altă cronică, alcătuită cam în același timp cu Letopisețul Cantacuzinesc, înainte de sfîrșitul domniei lui Șerban Cantacuzino (1688). Poartă titlul *Istoria domnilor Țării Românești* și a fost atribuită de unii (în primul rînd de Constantin Giurescu) lui Radu Popescu. Acesta, născut pe la 1655 (după alții la 1650 sau 1658), era fiul vistierului Hrizea, ucis la 1680 din ordinul domnitorului Șerban Cantacuzino; avea deci toate motivele să-i urască pe Cantacuzini. Fugind din țară, Radu Popescu are posibilitatea să studieze la Constantinopol; se întoarce prin 1687, ocupînd unele slujbe nu prea importante în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu și devenind mare vornic (în 1716; 1719—1723) sub Nicolae Mavrocordat. Nu toți istoricii sînt însă de acord cu atribuirea *Cronicii Bălenilor* lui Radu Popescu; unii, printre care P. P. Panaitescu, consideră că autorul trebuie să fi fost un boier mai mărunt, aflat în slujba acestei grupări. Cronica utilizează, pentru perioada mai veche, în general aceleași izvoare ca *Letopisețul Cantacuzinesc*. Materialul este însă mult mai prelucrat, neînfățișîndu-se sub forma unei simple compilații. Pentru perioada contemporană autorului, cronica se prezintă ca un fel de replică dată partidei adverse, domnia lui Șerban Cantacuzino fiind de pildă înfățișată în cele mai negre culori. Remarcabil este faptul că, folosind și unele cronici străine, autorul prezintă paralel cu istoria Țării Românești, evenimente din istoria Moldovei,

Transilvaniei, Ungariei, Imperiului Otoman, Rusiei. Evenimentele sînt însă juxtapuse, nu închegate într-un tot unitar. Stilul viu, colorat, reconstituirea cu talent a atmosferei și psihologiei personajelor acordă acestei cronici și o anumită valoare literară.

Dacă paternitatea cronicii amintite, pînă la anul 1688 este discutabilă, Radu Popescu este însă în mod sigur autorul unei continuări, care cuprinde perioada 1688—1729. Scrisă începînd de prin anul 1720 și mergînd pînă cu puțin înainte de moartea autorului (1729), dedicată lui Nicolae Mavrocordat, cronica prezintă într-o lumină foarte favorabilă domnia acestuia și în spirit critic domnia lui Brîncoveanu.

Perioada domniei lui Constantin Brîncoveanu se reflectă și în cronica alcătuită de un partizan al Cantacuzinilor, Radu Greceanu. Lucrarea sa, care prezintă exclusiv intervalul 1688—1714, e cunoscută sub titlul *Viața lui Constantin Brîncoveanu*. Ea este favorabilă domnului, fiind de fapt, după cum o caracteriza N. Cartojan, „un ziar oficial de curte".

Domnia lui Brîncoveanu a constituit și subiectul unei cronici anonime, mai obiectivă și superioară precedentei sub raport literar. Autorul se dovedește a fi fost un om cult, care cunoștea latina, greaca, turca. N. Iorga a atribuit-o tot lui Radu Popescu, părere combătută de Constantin Giurescu, care subliniază importante deosebiri între cele două cronici, în primul rînd atitudinea destul de favorabilă a autorului anonim față de politica lui Brîncoveanu. Stilul acestei cronici care, în stadiul actual al cercetărilor, nu poate fi atribuită nimănui, este sugestiv și dramatic, fiind probabil cea mai de seamă realizare literară a istoriografiei cronicărești muntene.

Merită a fi amintit și interesul existent în secolul XVII pentru istoria universală, prezentată în așa numitele *Cronografe*. Primul scris în românește și cel mai cunoscut este compilat de Mihail Moxa, în 1620, după autori bizantini (în primul rînd Manasses) și slavi.

În Transilvania, realizările istoriografice ale epocii la care ne referim sînt mai modeste. Poate fi consemnată cronica, deja amintită, a protopopului Vasile de la biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului (cuprinzînd anii 1392—1633), care prezintă mai ales date de istorie locală, precum și continuarea acesteia, scrisă de Radu Tempea (1691—1742). Mult mai interesant este istoricul de origine sîrbă Gheorghe Brancovici (1645—1711), care a trăit în Ardeal și Țara Românească, scriind în limba

română *Hronica slovenilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos*, un fel de istorie universală, cu date mai ales asupra slavilor sudici, dar și cu scurte știri despre români, a căror origine latină o subliniază.

Deși tiparul căpătase o oarecare răspîndire în secolul XVII, cronicile nu au fost publicate la vremea redactării lor. Face excepție doar poemul cu conținut istoric *Domnii Țării Moldovei*, publicat de Mitropolitul Dosoftei (1624—1693) în 1681 și reeditat în 1683. În rest, întreaga literatură cronicărească a circulat multă vreme în manuscris. Aceasta nu înseamnă că operele cronicarilor nu au fost destul de bine cunoscute de pătura cultă. În fond, preocupări intelectuale în acea vreme aveau puține persoane, existența unui număr de manuscrise fiind o condiție suficientă pentru răspîndirea lucrărilor cu caracter istoric.

Publicarea cronicilor din secolele XVII—XVIII a început abia spre mijlocul secolului XIX, cînd istoriografia romantică a vremii, căutînd să reînvie prin scris trecutul de luptă al poporului român, a simțit lipsa unei colecții de izvoare. În Moldova, începutul l-a făcut Mihail Kogălniceanu, care a publicat în cunoscuta sa colecție *Letopisețele Țării Moldovei*, principalele cronici, dintre care cea a lui Grigore Ureche (în 1852), Miron Costin (1845), Nicolae Costin (1845), Ion Neculce (1845). Cronicile Țării Românești au fost publicate de Nicolae Bălcescu și August Treboniu Laurian în „Magazin istoric pentru Dacia", unde apar *Letopisețul Cantacuzinesc* (1847), *Cronica Bălenilor* și a lui Radu Popescu (1845—1846), cronica lui Radu Greceanu (1846), cronica anonimă a lui Brîncoveanu (1847). Au urmat apoi numeroase ediții, multe dintre ele critice. Problema cea mai complicată rămîne în continuare cea a istoriografiei din Țara Românească ; cu toate eforturile depuse, multe aspecte, legate mai ales de paternitatea unor opere, nu sînt elucidate pe deplin.

2. CONSTANTIN CANTACUZINO ŞI DIMITRIE CANTEMIR

Deşi contemporani cu unii cronicari amintiţi anterior, Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir se ridică mult deasupra lor. Ei nu au lăsat posterităţii opere egale ca întindere şi importanţă. Primul, prins toată viaţa de vîrtejul politicii, a găsit vreme doar pentru a redacta începutul unei mari lucrări plănuite, în timp ce al doilea este autorul unui însemnat număr de scrieri, din cele mai diferite domenii. Cu toate acestea, ei sînt spirite înrudite ; amîndoi pot fi încadraţi în largul curent de erudiţie, ce caracterizează istoriografia europeană în secolul al XVII-lea şi prima jumătate a veacului următor.

Istoricii perioadei la care ne referim au lucrat cu o rîvnă neobişnuită pentru a descoperi şi edita o cantitate cît mai mare de izvoare, pe baza cărora să poată fi scrisă istoria, cît mai detaliat cu putinţă. Accentul pus pe *izvor* a dus la o atitudine critică faţă de acesta, la elaborarea unor metode precise pentru stabilirea autenticităţii şi valabilităţii unei surse. Lucrarea lui Jean Mabillon (1632—1707), *De re diplomatica*, apărută în 1681, primul tratat de diplomatică, reprezintă o piatră de hotar pentru tehnica cercetării istorice. Pe baza unui volum uriaş de izvoare, Mabillon şi Bernard de Montfaucon (1655—1741) în Franţa, Ludovico Antonio Muratori (1672—1751) în Italia şi mulţi alţii, mai puţin însemnaţi şi cunoscuţi, au alcătuit opere imense, nu atît de gîndire originală, ca marii scriitori ai Renaşterii, cît de întinsă erudiţie.

Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir aparţin acestei familii spirituale de eruditi. În analiza operei lor nu trebuie să uităm însă anumite particularităţi prin care se deosebesc într-o anumită măsură de istoricii occidentali la

care ne-am referit. Mai întîi, amîndoi au fost oameni de acțiune, jucînd un rol de seamă în politica vremii lor, fapt ce le-a lăsat mai puțin timp pentru studiu și a făcut ca opera lor să fie mai angajată în contemporaneitate. În al doilea rînd, cercetarea lor istorică — în lipsa atîtor izvoare și a unor arhive organizate — s-a lovit de mari dificultăți, iar operele realizate au cuprins inerente lacune. Oricare ar fi însă rezervele pe care le putem face astăzi, Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir pot pe drept fi considerați ca primii noștri istorici în accepția deplină a cuvîntului.

Constantin Cantacuzino era fiul postelnicului cu același nume, de origine greacă (familia pretindea, probabil fără justificare, că se trage din împărații bizantini), stabilit în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Se căsătorise aici cu o fiică a domnitorului Radu Șerban. Nu se cunoaște data exactă a nașterii viitorului istoric, probabil prin 1639 sau 1640. Primele studii le urmează în familie, cu un dascăl grec. Tulburările care au urmat în Țara Românească morții lui Matei Basarab, obligă familia Cantacuzino în mai multe rînduri să ia calea exilului ; astfel în 1655, în timpul răscoalei seimenilor, se refugiază la Brașov, în 1658 în Moldova, la Iași. În 1663 postelnicul Constantin Cantacuzino este ucis, semnal al declanșării cunoscutului conflict între Cantacuzini și Băleni. Fiul său fuge din nou în Moldova, apoi, în 1665, după o scurtă revenire în țară, pleacă cîțiva ani în străinătate. Mai întîi, între 1665—1667, învață la Adrianopol și Constantinopol, iar în 1667 trece în Italia la Veneția și apoi la Padova, înscriindu-se la Universitatea de aici. Era un binecunoscut centru de cultură, unde veneau tineri din mai multe țări. Constantin Cantacuzino învață la Padova logica, fizica, geometria, dreptul, încadrîndu-se astfel în spiritul erudit al vremii, se familiarizează cu operele clasicilor greci și latini. Se întoarce în țară în 1669, după o călătorie în care vizitează Austria, Ungaria, Transilvania, poate și Germania, Franța, Belgia, Anglia. Noi prigoniri, în anii 1672—1673, în timpul domniei lui Grigore Ghica, îl obligă, pentru ultima oară, să ia drumul exilului, de data aceasta ajungînd în Creta, de curînd cucerită de otomani. Se reîntoarce însă nu peste multă vreme și în 1678, ajungînd la tron fratele său Șerban Cantacuzino (1678—1888), seria persecuțiilor ia sfîrșit. Acum, Constantin Cantacuzino ocupă funcții importante în divan și,

Constantin Cantacuzino

pe plan cultural, se remarcă prin ajutorul dat fraților Greceanu în editarea Bibliei, publicată la București în 1688, important monument al limbii și literaturii române. Anumite idei politice însă, îi separă pe cei doi Cantacuzini. Este perioada marelui război între Imperiul Otoman și statele creștine, început cu asediul Vienei în 1683 și care se va termina în 1699, prin pacea de la Karlowitz. În acest context, Șerban Cantacuzino realizează o apropiere progresivă de creștini, în timp ce fratele său, judecînd cu mai mult realism situația, îndeamnă la mai multă prudență. Se adaugă și rivalități de familie. În orice caz, moartea neașteptată a domnitorului în 1688 a părut suspectă și unii contemporani l-au bănuit — greu de spus cu ce temei — pe Constantin Cantacuzino că și-ar fi otrăvit fratele. Urmează la tron Constantin Brîncoveanu (1688—1714), care era nepotul său ; domnia acestuia va fi remarcabilă, atît prin realizările culturale, cît și prin politica externă, de o mare complexitate și multă vreme încununată de succes. În ambele direcții, stolnicul Constantin Cantacuzino se află pe primul plan. Exceptînd ultimii ani ai domniei, el este adevăratul conducător al politicii externe a Țării Românești. Sarcină deosebit de grea, căci Țara Românească se afla oricînd în primejdie de a deveni teatru de război sau de a fi anexată de una sau alta din puterile ce se războiau pentru hegemonie în răsăritul Europei. Politica lui Brîncoveanu și a stolnicului a fost păstrarea unui echilibru care să poată menține autonomia țării. Prin intermediul lui Constantin Cantacuzino se purta corespondența, se duceau tratativele secrete cu puterile străine : Habsburgii, Sobieski, Petru cel Mare etc.

Din păcate, dorința familiei Cantacuzino de a ajunge la domnie duce cu timpul la deteriorarea relațiilor cu Brîncoveanu. Stolnicul este acuzat de cronicarii vremii că ar fi adus la cunoștința Porții legăturile domnului cu creștinii, urmarea fiind, în 1714, mazilirea și uciderea acestuia la Constantinopol. Probabil că acuzația este adevărată, ea găsindu-se atît la cronicarul anonim al domniei lui Brîncoveanu, la Radu Popescu (care îl numește cu dispreț pe stolnic „hoțul acela bătrîn"), cît și la Dimitrie Cantemir și chiar la un reprezentant de mai tîrziu al familiei, Mihail Cantacuzino. Cantacuzinii își ating ținta, căci în 1714 ajunge domn Ștefan, fiul stolnicului. Sub inspirația tatălui său, el va continua de fapt politica mai

veche, a apropierii de puterile creștine. Urmarea va fi aceeași : în 1716, Ștefan Cantacuzino, împreună cu tatăl său, sînt uciși la Constantinopol ; pe tronul Țării Românești este instaurat Nicolae Mavrocordat, care deschide șirul domniilor fanariote.

O viață atît de zbuciumată a lăsat relativ puțin loc meditației și scrisului. Stolnicul Constantin Cantacuzino avea cunoștințe întinse, chiar o cultură mai sistematică decît a lui Dimitrie Cantemir, era posesorul celei mai bogate biblioteci stăpînită de un român în acea vreme (vreo 500 de volume), dar nu a avut decît puțin timp pentru a pune pe hîrtie cîte ceva din gîndurile și cercetările lui.

Înainte de a prezenta locul său în istoriografia românească, merită a aminti și preocupările sale geografice. Stolnicul este autorul unei hărți a Țării Românești (dimensiunea 132/64 cm), tipărită la Padova, în anul 1700. Este cea mai bună hartă a țării alcătuită pînă atunci. Cuprindea relieful și rețeaua hidrografică, diviziunile administrative, 23 de orașe, 526 de sate, 73 de mînăstiri, bogățiile minerale, păduri, vii, precum și principalele monumente istorice.

Singura lucrare istorică rămasă de la Constantin Cantacuzino poartă următorul titlu : *Istoria a Țării Românești, întru care se coprinde numele ei cel dintîi, și cine au fost lăcuitorii atunce, și apoi cine a mai descălicat și a stăpînit pînă în vremile de acum, cum s-au tras și stă.* (pe scurt *Istoria Țării Românești).*

Pentru a cunoaște concepția istorică și metoda de lucru a autorului, de mare importanță este prezentarea introducerii (Predosloviei) lucrării. Referindu-se la dificultățile întîmpinate în adunarea materialului, stolnicul se dovedește a fi primul istoric român, care știe ce înseamnă critica textelor, folosirea cu discernămînt a surselor. Pe tradiția orală, spune el, nu se poate pune bază ; documentele interne, aflate la boieri și mînăstiri, pe care le-a cercetat, sînt prea sumare ; iar letopisețul țării „destul de scurt, întunecat și fără orînduială iaste". Pentru a acoperi golurile, folosește istorici străini, mai ales greci, poloni, unguri ; aceștia povestesc însă doar unele aspecte ale istoriei noastre și nu sînt pe deplin obiectivi. Autorul nu se mulțumește deci să înșire tot felul de date găsite în diferite categorii de izvoare, ci încearcă mai întîi să stabilească valoarea și credibilitatea fiecărei informații, confruntînd știrile desco-

perite. Metoda de prezentare este de a cita în cuprinsul narațiunii autorii folosiți, comparînd afirmațiile lor, lucrarea devenind astfel mai curînd dezbaterea unor probleme, decît simplă relatare a evenimentelor. Sînt folosiți astfel 26 de autori antici, medievali sau mai apropiați de epoca lui.

Așa cum ni s-a păstrat, *Istoria Țării Românești* cuprinde doar epoca veche a istoriei noastre, de la daci și luptele lor cu romanii, pînă la așezarea hunilor în Cîmpia Panonică, în secolul V e.n. Firește, intenția autorului era de a scrie o istorie completă, care să meargă pînă în zilele lui. Întrebarea este dacă într-adevăr a scris numai cît s-a păstrat, sau o parte a manuscrisului s-a pierdut ? Pregătindu-se să scrie istoria unei singure provincii românești, autorul este însă conștient de originea comună și unitatea tuturor românilor, idei pe care le subliniază cu vigoare. De fapt, ceea ce cunoaștem din lucrare reprezintă o istorie a tuturor românilor, o dezbatere a problemei esențiale privind originea latină și continuitatea poporului român.

Primul capitol *(Numele acestei țări din vechime, cum îi era și cine o stăpînea)*, se referă la geți și daci, la primele lor lupte cu romanii. Al doilea, expune luptele lui Traian cu dacii, cucerirea romană a Daciei ; sînt prezentate ambele războaie din 101—102 și 105—106, spre deosebire de Miron Costin, care le confundase în unul singur. Ca și cronicarul moldovean, Constantin Cantacuzino cunoaște podul lui Traian de la Turnu Severin, ale cărui urme le descrie. Capitolul III se referă la hotarele Daciei romane, care cuprinde teritoriul locuit mai tîrziu de români. Capitolul următor tratează istoria Daciei după cucerirea romană ; cu timpul, urma locuitorilor de aici se pierde, din lipsa izvoarelor ; ei apar însă (Capitolul V) ceva mai tîrziu, sub numele de vlahi. Aici, autorul analizează problema continuității populației daco-romane, aducînd în favoarea acesteia argumentele în parte valabile și astăzi. După părerea sa, o asemenea mulțime de oameni nu și-ar fi părăsit gospodăriile, iar cîrmuitorii locali din Dacia aveau mai curînd interes să scape de control roman, pentru a rămîne singuri stăpînitori (stolnicul credea că statele românești s-au format imediat după retragerea stăpînirii romane). Și, în sfîrșit, un argument cu mare greutate, care constă în lipsa oricărei urme care să adeverească un asemenea transfer de populație : „nicăiri urme de ale acelora romani ce au fost în Dachia, care să

fi fost mutați cu totul în altă parte, nu este". În ultimile două capitole, al șaselea și al șaptelea, stolnicul prezintă istoria coloniștilor romani rămași în Dacia, care s-au amestecat cu dacii, formînd poporul român. De reținut această idee, a originii mixte daco-romane, a poporului român, de fapt explicația justă ; mai înainte, Miron Costin se referise la evacuarea dacilor din teritoriul ocupat de romani, iar după stolnic Dimitrie Cantemir și Școala Ardeleană, chiar unii istorici de mai tîrziu, vor greși susținînd orginea pur latină a românilor. Stolnicul a văzut mai clar decît ei. Lucrarea — cel puțin în forma pe care o cunoaștem — ia sfîrșit odată cu invazia hunilor, socotiți în mod greșit ca strămoși ai ungurilor.

O comparație care se impune este între opera stolnicului și lucrarea similară a lui Miron Costin. Analiza celor două opere nu poate duce decît la concluzia superiorității lui Constantin Cantacuzino. Mai întîi, documentația sa este mult mai amplă, prin folosirea unor izvoare latine (Titus Livius, Iordanes), grecești (Strabo, Dio Cassius), bizantine (Procopiu, Tzetzes, Zonaras) etc. Nu numai volumul informației este superior, dar și spiritul critic cu care aceasta este valorificată ; Miron Costin se mulțumește în general să urmeze expunerea istoricului sas, cunoscut și de stolnic, Lorenz Toppeltin, despre originea popoarelor din Transilvania. Constantin Cantacuzino urmărește mai mult ideile decît evenimentele, factura lucrării sale fiind mai modernă decît a lui Miron Costin. Într-un singur punct însă, cronicarul moldovean este, fără îndoială, superior : în stil, limpede și curgător. Spre deosebire de el, Constantin Cantacuzino scrie foarte greoi, alcătuind fraze complicate și obscure ; în plus, textul său este plin de numeroase și inutile digresiuni.

Se pare că stolnicul a fost, ca istoric, un om modest : nu și-a semnat lucrarea. Ea a circulat în manuscris și a fost publicată în 1858, de George Ioanid, ca anonimă. În 1872, B. P. Hasdeu a atribuit-o spătarului Milescu, ideea sa fiind adoptată și de alții. Mihail Kogălniceanu, tot în 1872 considera însă că a fost scrisă de „un român de peste Olt". Abia în 1899, Nicolae Iorga a dovedit că autorul este Constantin Cantacuzino. În prezent această afirmație nu mai este pusă la îndoială.

Într-o viață mult mai scurtă decît a stolnicului Cantacuzino, Dimitire Cantemir a reușit să realizeze o operă care nu numai că îl pune pe primul plan în cultura românească a secolelor XVII—XVIII, dar îi acordă un loc meritat și în cultura europeană.

Originea familiei Cantemir a fost învăluită în legendă chiar de ilustrul ei reprezentant. În realitate, erau neam de răzeși ; Neculce scrie chiar că „acest Cantemir Vodă a fost de oameni proști de la ținutul Fălciului".

Mai tîrziu, cînd ar fi dorit să întemeieze o dinastie, Dimitrie Cantemir și-a alcătuit o falsă genealogie, considerîndu-se descendent al hanilor tătari, mergînd pînă la Timur Lenk. Întruchiparea originii destul de modeste este însă chiar tatăl său, Constantin Cantemir, care nici nu știa carte. În tinerețe fusese mercenar în slujba Poloniei și apoi, întors în Moldova, participase la diferite campanii, inclusiv la asediul Vienei. Acest boier mărunt a fost ales în 1685 domn al Moldovei, căci boierii tocmai aceasta doreau : un om slab, fără multe pretenții și posibilități, care să fie o unealtă în mîna lor. L-a sprijinit să ajungă la tron și vecinul din Țara Românească, Șerban Cantacuzino ; mai tîrziu însă, va ajunge la neînțelegeri, atît cu acesta, cît și cu succesorul lui, Constantin Brîncoveanu. Pînă la moartea sa, în 1693, Constantin Cantemir a domnit, fiind nevoit să țină seama de interesele boierești, mai ales de puternica familie a Ruseteștilor. A fost un simplu instrument — cum susțin unii istorici — sau la rîndul lui s-a folosit de cei care îl susțineau ? Personajul merită a fi studiat cu mai multă atenție.

Dimitire Cantemir s-a născut la 1673. Tatăl său, un om incult, a avut ambiția de a da fiilor săi o educație aleasă. A studiat mai întîi în casa părintească cu un dascăl grec renumit, Ieremia Cacavelas, de la care a învățat grecește și latinește. Apoi, între 1688—1691 a continuat studiile la Constantinopol. Capitala Imperiului Otoman, unde se aflau numeroși greci, era un important centru cultural. Aici exista Academia Patriarhiei Ortodoxe supranumită „Marea Școală", la care Dimitrie Cantemir învață filosofia, precum și alte științe. Nu se mulțumește însă numai cu ce îi putea oferi mediul grecesc : pătrunde și în cercurile otomane, învățînd

turca, persana și araba. Bazîndu-se pe aceste cunoștințe, va deveni primul orientalist român.

La moartea tatălui său, în 1693, Dimitrie Cantemir a fost ales domn. Nu a putut domni însă decît trei săptămîni ; au contribuit și intrigile lui Brîncoveanu la înlăturarea sa. Cantemir rămîne în continuare la Constantinopol, iar în 1695 renunță chiar la domnie în favoarea fratelui său Antioh (1695—1700, apoi 1705—1707), al cărui reprezentant va fi în capitala Imperiului Otoman. De fapt, părăsind ideea unei domnii în Moldova, el țintea mai sus, urmărind înlăturarea lui Brîncoveanu și dobîndirea scaunului Țării Românești, mai puternică și mai bogată. În acest timp, Dimitrie Cantemir are o interesantă experiență personală, care va marca și concepția sa politică : participă în 1697 la bătălia de la Zenta, unde armata turcească suferă o înfrîngere categorică din partea austriecilor. Poate astfel să vadă cu ochii lui unul din episoadele care marchează declinul puterii otomane.

Șederea la Constantinopol este întreruptă doar de o scurtă vizită la Iași, în 1699, cînd se căsătorește cu Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino. După 1700, continuă la Poartă intrigile contra lui Brîncoveanu și domnilor sprijiniți de acesta în Moldova, în urma înlăturării lui Antioh Cantemir. Singurul succes dobîndit a fost o nouă domnie, mai scurtă, a fratelui său, între 1705—1707. Brîncoveanu era încă prea puternic, prea bogat și prea abil pentru a putea fi răsturnat. Nu trebuie să ne închipuim că numai intrigile politice îl preocupă pe Dimitrie Cantemir în capitala imperiului ; el dă o importanță la fel de mare studiului și relațiilor cu lumea intelectuală, greacă sau turcă, a marelui oraș.

Turcii acordă multă încredere acestui om care, deși de alt neam, trăise mai mult printre ei și le cunoștea atît de bine cultura. În anul 1710 ei îl numesc domn în Moldova, și nu întîmplător. Se apropia războiul ruso-turc și Poarta avea nevoie la Iași de un om de încredere. Cantemir a acceptat, dar planurile sale erau altele.

Domnia scurtă, de opt luni, a lui Dimitrie Cantemir în Moldova are o semnificație incomparabil mai mare decît durata sa. El a dorit mai întîi să transforme întregul mecanism politic intern. Sprijinindu-se pe boierimea mică ,a încercat

Dimitrie Cantemir

să impună o domnie autoritară și ereditară, după modelul celorlalte state europene (este perioada tipică a absolutismului), așa cum în Moldova nu existase nicicînd pe deplin. Pe plan extern, el meditase îndelung asupra evoluției marilor imperii și ajunsese la concluzia că Imperiul Otoman se va dezagrega, iar pe ruinele sale se va ridica Rusia, condusă în acea vreme de Petru cel Mare. Conjunctura era potrivită, considera el, pentru dobîndirea independenței Moldovei. În acest spirit a încheiat cu țarul tratatul de la Luck (aprilie 1711) și s-a alăturat Rusiei în războiul împotriva Porții, după ce însuși Petru cel Mare îl vizitase la Iași. Calculul lui Cantemir s-a dovedit greșit, căci Imperiul Otoman era încă mai puternic decît îl credea, iar declinul său avea să fie nu brusc, ci progresiv, de-a lungul a două secole. Urmarea a fost înfrîngerea rușilor și moldovenilor la Stănilești și încheierea în grabă a păcii. Dimitrie Cantemir s-a refugiat în Rusia, așezîndu-se la Harkov, împreună cu vreo 4000 de moldoveni, unde țarul i-a dăruit mai multe sate. S-a mutat apoi la Moscova.

Un timp, fostul domnitor a sperat că se va putea reîntoarce în Moldova. Cînd între 1716—1718, războiul se reaprinde în Orient, între Austria și Imperiul Otoman, Cantemir încearcă să obțină și participarea Rusiei. Țarul nu putea fi însă înduplecat; pentru el mai important era Războiul Nordic, pentru ieșire la Marea Baltică. În 1719, Cantemir se stabilește la Petersburg, iar în 1721 este numit membru al Senatului, o funcție corespunzătoare celei de ministru. Ca specialist în problemele orientale, îl însoțește pe țarul Petru în expediția din Caucaz (1722). Un an mai tîrziu, în 1723, moartea întrerupe o carieră politică și literară, care mai putea da încă multe roade.

Opera lui Dimitrie Cantemir se poate periodiza în trei etape distincte. Prima, care se întinde între 1698—1700, cuprinde scrieri cu caracter filozofic, teologic, a căror analiză nu își are locul în prezentarea noastră. A doua etapă, între 1700—1711, ani în care principalul efort depus este de natură politică, este reprezentată printr-o singură lucrare însemnată, *Istoria ieroglifică*, scrisă în 1705. În sfîrșit, în ultima etapă

a vieții, după părăsirea domniei, Cantemir a realizat cea mai întinsă și mai valoroasă parte a operei sale[1].

O prezentare a scrierilor domnitorului moldovean trebuie să țină seama de faptul că acesta a fost nu numai un erudit, ci și un om politic. Desigur, opera sa are și o valoare intrinsecă, dar nu poate fi înțeleasă pe deplin dacă o rupem de aspirațiile politice ale autorului. Nu numai istoricul, dar și domnul Moldovei se exprimă prin pana lui.

Istoria ieroglifică este o lucrare greu de încadrat într-un gen anumit. Esența sa este memorialistică, legîndu-se deci de istorie. Forma însă, este a unui roman alegoric, iar tonul al unui pamflet. Personajele istorice sînt deghizate în animale, care populează Țara patrupedelor (Moldova) și a păsărilor (Țara Românească). Împărăția peștilor este Imperiul Otoman. Brîncoveanu ne apare în chipul Corbului, iar D. Cantemir însuși în al Inorogului. În această formă, romanțată și alegorică, ne este prezentat conflictul dintre Cantemireşti și Brîncoveanu, în anii 1703—1705, cu multe referiri însă la evenimentele anterioare, începînd cu domnia lui Constantin Cantemir. O critică ascuțită este îndreptată aproape împotriva tuturor, inclusiv contra Imperiului Otoman. Se remarcă și atitudinea antiboierească a autorului, ca și simpatia sa pentru țărănime, doar ea fiind prezentată favorabil. Deși nu ne dă amănunte precise, căci în fond nu este o lucrare de istorie, *Istoria ieroglifică* este prețioasă pentru cunoașterea atmosferei epocii, a intrigilor și aspirațiilor politice ale personalităților vremii. Rămasă multă vreme în manuscris — criticînd vehement pe toți oamenii marcanți ai vremii, autorul nu-și putea permite s-o publice — lucrarea a fost editată în 1883 de Academia Română.

Nici *Descrierea Moldovei*, scrisă în latinește (Descriptio Moldaviae), la cererea Academiei din Berlin — al cărui membru devenise în 1714 — și terminată în 1716, nu este

---

[1] Această periodizare, propusă de P. P. Panaitescu, este sigură pentru datele terminării diferitelor lucrări. În ce privește fazele inițiale ale redactării, nu există încă un punct de vedere pe deplin acceptat. Unele ipoteze propun anii 1699—1700 pentru începerea lucrului la *Descrierea Moldovei*, existînd și părerea că harta acesteia cu greu ar fi putut fi alcătuită în afara țării ; se menține ipoteza unei redactări mai vechi și pentru *Istoria Imperiului Otoman*. Oricum, materialul pentru aceste lucrări era în bună parte adunat înainte de 1711.

o operă în primul rînd istorică. Fondul său este în primul rînd geografic și etnografic. Este cea mai echilibrată și mai precisă dintre operele lui Cantemir, singura care rămîne valabilă, sub raport informativ, și astăzi. Ideea de a prezenta, unite într-o sinteză, geografia, organizarea politică și civilizația unei țări nu era nouă. O încercare în această direcție făcuse Miron Costin, scriind în limba polonă amintita *Cronică a Țării Moldovei și Munteniei*. Cărți asemănătoare se mai scriseseră, în literatura polonă de pildă. Preocupările geografice ale lui Cantemir erau vechi ; la Constantinopol studiase, printre altele, geografia și, mai tîrziu, în Rusia venise în contact cu savanți germani, care aveau preocupări asemănătoare. În afara cunoștințelor proprii despre Moldova, el folosește pentru alcătuirea lucrării izvoare variate, atît interne (Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin), cît și externe : autori antici (Strabo, Eutropiu), bizantini, polonі, ruși și occidentali.

Prima parte a lucrării este cea geografică ; analiza ei ne interesează mai puțin. A doua se referă la structura politică a Moldovei, văzută în desfășurarea ei istorică ; capitolele cuprinse aici prezintă deci interes și pentru cunoașterea ideilor istorice ale fostului domnitor. El prezintă modul de cîrmuire a țării, alegerea domnilor, întărirea și scoaterea din scaun a acestora, pe boieri și alte categorii sociale, armata, legile etc. Un capitol interesant este cel intitulat „Despre năravurile moldovenilor", prima încercare de psihologie a poporului român. Ultima parte a cărții tratează probleme de religie, limbă și cultură.

Descrierea Moldovei demonstrează cel mai bine ideea enunțată anterior că istoricul Cantemir nu poate fi înțeles fără omul politic Cantemir. Incursiunile istorice din diferite capitole ale lucrării au un scop politic bine conturat. Ideea care le încheagă este aceea a necesității unui stat domnesc autoritar, așa cum dorise autorul să instaureze în scurta sa domnie. De aceea, atunci cînd se referă la instituția domniei în secolele anterioare, el afirmă că aceasta ar fi fost *absolută și ereditară*, proiectînd în trecut propria-i concepție. În același timp, el neagă orice suzeranitate, în secolele trecute, a Poloniei și Ungariei asupra Moldovei, considerînd de asemenea că dependența față de turci începe abia după moartea lui

Ştefan cel Mare (1504). Scopul urmărit este clar : afirmarea unei depline independenţe a ţării în primele sale veacuri de existenţă constituia un argument în plus pentru înlăturarea oricărei vasalităţi. Folosind argumente istorice, Cantemir pleda pentru independenţa ţării.

Din aceste motive, *Descrierea Moldovei* rămîne mult mai valoroasă ca monografie geografică, politică şi etnografică, decît istorică. Deşi nu a fost publicată în timpul vieţii autorului, ea s-a bucurat de multă preţuire, dovadă şi traducerile apărute mai tîrziu. Prima traducere a originalului latin s-a făcut în limba germană, fiind publicată la Hamburg în 1769—1770 ; o altă ediţie a apărut la Leipzig în 1771. A urmat o traducere rusească, tipărită la Moscova, în 1789 şi, în sfîrşit, prima versiune românească, editată de banul Vasile Vîrnav, la mînăstirea Neamţ, în 1825. După aceea, pînă în zilele noastre lucrarea a fost tipărită în numeroase ediţii.

Descrierea Moldovei este însoţită şi de o hartă, care a fost iniţial publicată independent, anterior primei ediţii, în 1737, în Olanda ; este foarte amănunţită, cuprinzînd 978 de elemente, dintre care 654 de sate şi 182 ape. Unii istorici consideră că nu a fost însă alcătuită la faţa locului, în Moldova ; cert este că prezintă şi o serie de aproximaţii şi inexactităţi.

Lucrarea care a contribuit la celebritatea europeană a lui Cantemir mai mult decît toate celelalte la un loc este, fără îndoială, *Istoria Imperiului Otoman*. Redactarea ei s-a încheiat în 1716, este însă mult mai greu de afirmat cînd a fost începută. Desigur, Cantemir a adunat material referitor la istoria otomană încă înainte de 1710, pe cînd se afla în capitala imperiului. Nu se ştie însă dacă începuse de pe atunci să scrie lucrarea, sau aceasta a fost realizată în întregime după stabilirea sa în Rusia.

Cartea a fost scrisă tot în limba latină — versiunea aceasta rămînînd pînă azi inedită —, sub titlul *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (Creşterea şi descreşterea Imperiului Otoman). Deşi, ca majoritatea lucrărilor sale, nepublicată în timpul vieţii, ea s-a bucurat de o faimă extraordinară după moartea autorului. Fiul fostului domnitor, Antioh Cantemir, unul din clasicii literaturii ruse şi ambasador al ţarului la Londra şi apoi la Paris, s-a îngrijit de traducerea

și publicarea cărții în cele două mari capitale europene. A apărut astfel, în 1734—1735, o ediție engleză în două volume (traducător pastorul N. Tindal), în 1743 o traducere franceză în patru volume, iar în 1745, la Hamburg, o versiune germană, realizată după textul englez. În felul acesta, întreaga lume cultă a Europei putea folosi lucrarea domnitorului moldovean, într-una din cele trei limbi de mare circulație. Prima traducere românească a fost publicată abia în 1876, fiind efectuată nu după originalul latin, ci după ediția germană, care la rîndul ei nu folosise textul inițial. Editarea textului latin și o traducere directă a acestuia se impun pentru o cunoaștere completă și perfectă a operei lui Cantemir.

Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman a reprezentat principalul izvor de informație pentru acest stat, pînă cînd, abia după un secol, germanul Josef Hammer a scris o lucrare mai informată și mai critică *(Geschichte des Osmanischen Reiches,* 10 volume, 1827—1834). Într-o recenzie din 1824, Hammer analiza cu o deosebită severitate opera predecesorului său: „Sînt puține cărți care s-au bucurat de o reputație mai puțin meritată ca Istoria Otomană a principelui Cantemir". El cade aici în greșeala acelor istorici care tind să-și minimalizeze înaintașii, uitînd că istoria, ca orice știință, e perfectibilă, astfel că o lucrare mai nouă, de cele mai multe ori pune în umbră alta mai veche. Dovada este că însuși Hammer nu mai este folosit astăzi. Severitatea excesivă a criticii lui nu trebuie însă să ne ascundă părțile slabe ale istoriei lui Cantemir, căci lucrarea sa este într-adevăr inegală. Se întîlnesc multe greșeli, mai ales de cronologie, lucru curios chiar în pasajele referitoare la români (astfel, nu se spune nimic despre Mircea cel Bătrîn, apar erori la domniile lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul). Deficiența principală, de care se leagă aceste greșeli, stă în materialul informativ folosit. Cantemir utilizează izvoare turcești, dar numai o mică parte din ele. De fapt, prima parte a cărții e mai curînd o prelucrare a unei compilații de cronici turcești, scrisă de un anume Saadi Effendi, la 1696. Aici intrăm într-un domeniu foarte neclar. Cronica lui Saadi Effendi nu s-a găsit și nici cel puțin nu se știe cine ar putea să fi fost această persoană. S-a lansat și ipoteza că de fapt sub acest nume s-ar ascunde însuși Dimitrie Cantemir. În felul acesta, meritul său în

adunarea izvoarelor ar spori, dar chiar și așa, prima parte a lucrării nu depășește cu mult caracterul unei compilații de cronici (pe lîngă cronicile turcești, mai sînt folosite lucrări bizantine, occidentale, cronici românești). Principala valoare și partea sa originală nu stă în textul propriu-zis, ci în numeroasele și detaliatele note, în care Cantemir adoptă o atitudine critică față de izvoare, se ridică deasupra materialului prelucrat, exprimînd idei personale [2]. Partea a doua a cărții — descreșterea Imperiului Otoman (începînd cu anul 1672 pînă la 1711) — este mult superioară primei. În parte, ea are un caracter memorialistic și e cu mult mai bogată în date concrete și informații privind civilizația otomană, scrise de un mare cunoscător al acesteia.

La baza lucrării stă o concepție ciclică a istoriei ; statele trec prin faze succesive de mărire și decădere. Aceste transformări nu sînt însă înțelese în legătură cu evoluția societății, a civilizației, ci exclusiv pe plan politic, mai precis teritorial. Creșterea puterii otomane merge pînă la anul 1672, cînd turcii ocupă Camenița, atingînd maximum de expansiune teritorială ; urmează apoi decăderea, manifestată prin pierderea succesivă a unor ținuturi. Lucrarea este deci departe de a propune o filozofie a istoriei, de a prezenta declinul real al societății otomane (care începuse înainte de 1672) și cu atît mai puțin de a analiza cauzele acestuia, așa cum va face Montesquieu scriind în 1734 despre Imperiul Roman.

Valoroasă rămîne deci cartea lui Cantemir prin amănuntele ce ni le dă despre istoria Porții în timpurile mai apropiate de el și în legătură cu instituțiile, cultura, religia și alte aspecte ale civilizației otomane. Și această operă a sa are o semnificație politică ; imperiul fiind menit să dispară, rezulta de aici necesitatea ca statele vasale, inclusiv țările române, să-și recapete independența. Prăbușirea puterii sultanilor — pe care el o credea mult mai grabnică decît a fost în realitate — avea să creeze un cadru cu totul nou pentru

---

[2] Este ciudat faptul că textul propriu-zis tratează istoria otomană în sens foarte favorabil turcilor și defavorabil creștinilor, fiind deci o prelucrare necritică a surselor turcești, doar în note Cantemir manifestîndu-și poziția personală. De multe ori notele contrazic textul. Unii istorici au presupus că textul ar fi fost alcătuit în perioada șederii la Constantinopol, iar notele adăugate apoi, cînd Cantemir devine inamic declarat al Imperiului Otoman.

evoluția popoarelor și statelor din Europa răsăriteană. Prezentarea acestei decăderi era o invitație la acțiune și pentru Petru cel Mare ; după cum am văzut, Cantemir dorea intrarea Rusiei în războiul început în 1716. Este interesant și faptul că în 1717 el a publicat în Rusia o hartă a Constantinopolului (reprodusă și în ediția engleză a cărții) ; mai precisă ca harta Moldovei, se poate presupune că fusese realizată înainte de 1710, în timpul ședерii sale în capitala sultanilor. Dacă scopul fostului domnitor era să acrediteze ideea unei rapide decăderi turcești și să grăbească un război decisiv împotriva Porții, nu trebuie să ne închipuim că el ar fi în fond antiotoman. Se crease o conjunctură politică și ea trebuia folosită cu atît mai mult cu cît putea avea urmări însemnate asupra statelor românești. În rest, Cantemir, fin cunoscător al civilizației turcești, după ce trăise ani de-a rîndul în atmosfera ei, nu o urăște și nici nu o disprețuiește.

Mai succint și sistematic, ideile sale politice și istorice apar într-o scurtă lucrare, redactată de asemenea în latinește, în 1714, *Monárchiarum physica examinatio* (Cercetarea filozofică a monarhiilor). Este o încercare de filozofie a istoriei, destul de simplistă de altfel, căci are în vedere mai mult întinderea teritorială a imperiilor. Aceste imperii urmează o evoluție ciclică, se nasc, cresc, mor și lasă apoi locul altora. Tendința lucrării este în mod evident mai curînd politică decît filozofică. După decăderea imperiilor anterioare — arată Cantemir — urmează ridicarea Rusiei ca monarhie universală. Singura piedică în calea sa este Imperiul Otoman, care trebuie zdrobit. Scrierea, rămasă multă vreme inedită, (publicată abia în 1951, în traducere românească) se pare că fusese scrisă pentru țarul Petru, căruia i-ar fi fost și prezentată în 1714.

Urmează — cronologic — în activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir, două lucrări de istorie contemporană, interesante desigur prin informațiile ce le oferă, dar subiective și tendențioase. Prima, redactată tot în latină, *Vita Constantini Cantemyrii* (Viața lui Constantin Cantemir) este o biografie a tatălui său, scrisă în perioada 1714—1716, probabil în ultimul an. Constantin Cantemir este prezentat ca un stăpînitor autoritar și luptător antiotoman. Este evident că Dimitrie Cantemir, atribuind tatălui calități și idei ce îi aparțineau mai curînd lui, încearcă prin această biografie

să-și justifice ascendența domnească, dorința de a fi reprezentantul unei dinastii. Aici apare și informația fantezistă privind obîrșia tătărească a familiei. Lucrarea a fost publicată în latină și rusă, în 1783 ; în traducere românească a apărut un secol mai tîrziu, în 1883.

A doua operă tendențioasă la care ne referim este *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*, redactată în rusește pe la 1717—1718 și publicată la Petersburg în 1772 ; tot aici a apărut în 1783 și în limba germană, iar în 1795 a fost tipărită la Viena, în grecește. În limba română a fost publicată de Mihail Kogălniceanu în „Arhiva românească", la 1845. Este un istoric al evenimentelor politice din Țara Românească între anii 1688—1716. Scopul urmărit era informarea țarului în sens defavorabil celor două familii muntene, Brîncoveanu și Cantacuzinii apărînd ca inamici ai Rusiei, pedeapsa lor finală fiind considerată astfel meritată. Cantemir urmărește și aici nu atît adevărul istoric, cît un scop politic ; el nu încetase să spere că va obține pentru el și familia sa domnia țărilor române. Pentru aceasta, nu ajungea să-l atragă pe țar într-un nou război cu Turcia ; trebuia în plus curățit terenul de eventuali concurenți politici.

Preocupările de orientalist ale lui Dimitrie Cantemir sînt strîns legate în ultimii ani ai vieții sale de politica lui Petru cel Mare. Pregătirile acestuia pentru o expediție în Caucaz — ca, desigur, și preocuparea, mereu vie, a relațiilor cu Imperiul Otoman — au sporit interesul în societatea rusă pentru aspectele civilizației orientale. În anul 1722, Cantemir publică la Petersburg, în rusește, lucrarea *Sistema religiei mahomedane ;* este de fapt o prezentare nu numai a religiei, ci a civilizației mahomedane, căci găsim și capitole despre literatură, filozofie, muzică, legi, obiceiuri, tradiții etc. În românește s-a tradus abia în 1927, doar prima parte a monografiei, cea referitoare la Coran. Tot în acest an, Cantemir participă la expediția rusă din Caucaz și, ca un adevărat om de știință, întreprinde aici cercetări arheologice, epigrafice, avînd intenția să scrie o lucrare cu caracter geografic și istoric asupra regiunii („o replică a *Descrierii Moldovei*", după expresia lui P. P. Panaitescu). Murind la scurt timp după terminarea expediției, nu a mai avut timp să redacteze monografia plănuită. Notele lui au fost folosite mai tîrziu de alți savanți ; unul dintre aceștia, T. S. Bayer, preluînd notele

lui Cantemir referitoare la un zid fortificat din Caucaz pe care acesta îl descoperise, publică în 1726 la Petersburg lucrarea *De muro Caucaseo*.

Rămîne acum să discutăm despre ultima mare operă a lui Cantemir, rămasă din păcate neterminată, cea mai documentată, mai originală și mai importantă din punctul nostru de vedere. În intenția sa, această lucrare, intitulată *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*, trebuia să cuprindă întreaga istorie a poporului nostru, de la origini pînă în zilele sale. Nu a reușit însă să trateze decît epoca veche, pînă la formarea Țării Românești și Moldovei (în secolul al XIII-lea, după părerea lui). Versiunea inițială în limba latină, *Historia Moldo-Vlachica*, a fost scrisă în 1717, tot pentru Academia din Berlin, ca și *Descrierea Moldovei*. Curînd Cantemir și-a lărgit planul, hotărînd să elaboreze un text mult mai amplu, de data aceasta în limba română. Textul românesc, elaborat între 1719—1722, este de patru ori mai întins decît varianta latină.

În mod cert, *Hronicul romano-moldo-vlahilor* este cea mai informată lucrare a cărturarului moldovean. O lungă listă bibliografică, alcătuită din vreo 150 de lucrări (stolnicul Constantin Cantacuzino citase 26) ne pune în fața unei bogății de izvoare nemaiîntîlnită pînă atunci și nici mult timp după aceea în istoriografia noastră. Remarcabil poliglot — cunoștea 9 limbi — Cantemir folosește izvoare și lucrări latine, grecești, germane, franceze, polone, italiene, turcești, persane, arabe, sîrbești, rusești. Din toate acestea, el adună informații foarte prețioase pentru istoria românilor în evul mediu ; o serie de știri descoperite și folosite de el au fost cu timpul uitate (*Hronicul* nu se citește sau se citește superficial de istoricii moderni), unele fiind chiar ignorate de autori recenți. Pe lîngă izvoare narative, Cantemir utilizează și documente, inscripții, apelînd uneori chiar la folclor. Deci, nu numai cantitatea, dar și varietatea izvoarelor este remarcabilă. De asemenea, Cantemir este primul în istoriografia noastră, care, în această lucrare, citează cu precizie izvoarele folosite, indicînd titlul, volumul și pagina. El recurge și la critica textelor, stabilind chiar unele criterii, pe care, este drept, nu le respectă întotdeauna. Consideră astfel că demne de încredere sînt doar izvoarele contemporane evenimentelor, că este necesară pentru stabilirea adevărului o comparație între diferite surse și arată că o singură mărturie rămîne discutabilă.

În ce privește conținutul lucrării, în centrul ei stă marea problemă a originii, unității și continuității poporului român. Cantemir este partizan al ideii eronate a dispariției dacilor, urmarea fiind deci originea pur latină a românilor. Istoria acestora este o simplă continuare a istoriei romane, expunerea începînd cu obîrșia romanilor, de la războiul Troiei. Numeroase dovezi aduce el pentru a sublinia continuitatea românilor pe teritoriul Daciei. Această continuitate — potrivit mentalității vremii — o vede în primul rînd ca o continuitate politică. După retragerea lor, din a doua jumătate a secolului III, romanii s-ar fi întors la nordul Dunării (se face aici o confuzie între Dacia Traiană, de la nordul Dunării, și Dacia Aureliană din sudul fluviului). „Barbarii" n-ar fi stăpînit Dacia, care continuă să facă parte din Imperiul Roman de Răsărit, apoi din cel Bizantin. Aici a existat timp de secole un stat unitar românesc. Petru și Asan au coborît de la nordul Dunării, iar Negru-Vodă și Bogdan sînt urmașii lui Ioniță. Fiind vorba de o continuitate statală, este înlăturată astfel ideea retragerii românilor în munți, sprijinită de Miron Costin și admisă, dintre istoricii mai noi, de Xenopol.

Firește, demonstrația lui Cantemir este depășită astăzi; istoricii care i-au urmat au renunțat cu timpul la ideea originii pur romane, ca și la continuitatea politică, statală, în prima fază a evului mediu. Totuși, *Hronicul* impresionează și astăzi prin vastitatea concepției și a informației. Oricare ar fi valoarea sa științifică, nici această ultimă operă a domnitorului moldovean nu este ruptă de preocupările lui politice. În fond, a arăta originea nobilă și străveche a românilor, continuatori ai Imperiului Roman, a dovedi existența neîntreruptă nu numai a poporului dar și a statului românesc, însemna a justifica pentru neamul său un rol de seamă în prezent și în viitor. Tratarea problemei originilor, atît de Constantin Cantacuzino, cît și de Dimitrie Cantemir, nu este întîmplătoare: măreția trecutului trebuia să fie un argument în sprijinul independenței politice, pe care o doreau.

Este, desigur, regretabil faptul că Dimitrie Cantemir nu a putut duce pînă la capăt *Hronicul* său. Credem însă că, aflat departe de Moldova, cu greu ar fi putut găsi suficiente materiale pentru redactarea următorului volum, în care, potrivit planului său, trebuia să urmărească atît istoria Moldovei, cît și a Țării Românești. Oricum, documentele interne i-ar fi fost

inaccesibile (în acest sens s-a făcut observația că nu văzuse nicicînd documente românești din secolul al XIV-lea și de la începutul secolului al XV-lea, deoarece susținuse în *Descrierea Moldovei* că scrisul slavon ar fi fost introdus la noi abia după conciliul de la Florența, datat greșit de el în timpul lui Alexandru cel Bun).

O lucrare atît de interesantă ar fi meritat o soartă mai bună, asemănătoare celei de care s-au bucurat alte scrieri ale lui Cantemir. Din păcate, versiunea inițială în limba latină nu s-a publicat pînă azi, iar textul românesc a fost tipărit abia în 1835—1836 la Iași și, mai tîrziu, în 1901, sub îngrijirea lui Grigore Tocilescu. După cum arătăm, el nu a fost cercetat cu suficientă atenție. Este și vina stilului, căci Cantemir, fiind pus în situația de a exprima idei într-o limbă care nu avea încă un vocabular adecvat, încearcă să construiască o nouă limbă literară. Influențat de limba greacă și latină, de sintaxa lor, el se exprimă destul de greoi, într-un stil hibrid.

Dimitrie Cantemir este primul român a cărui operă a cucerit o meritată faimă internațională. Deși trăit cea mai mare parte a vieții în medii străine, activitatea și opera lui, concepute la scară europeană, nu au părăsit nicicînd punctul de plecare românesc. Așa se explică faptul că scrierile sale au exercitat o reală influență asupra evoluției culturii românești. Pe tărîmul istoriografiei, lucrarea cea mai rodnică s-a dovedit a fi *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, care a inspirat probabil pe reprezentanții Școlii Ardelene, în dezbaterea principalei probleme ce îi preocupa: originea și continuitatea românilor. *Hronicul* lui Cantemir este astfel trăsătura de unire care leagă istoriografia noastră veche de începutul celei moderne.

BIBLIOGRAFIE

MIHAI BERZA, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei R.S.R., București, 1974, p. 17—39.

I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Editura Academei R.S.R., București, 1972.

VIRGIL CÂNDEA, *Stolnicul între contemporani*, Editura științifică, București, 1971.

MIRON COSTIN, *Opere*, Ediție critică îngrijită și studiu introductiv de P. P. Panaitescu, 2 vol., București, 1965.

CORNELIU DIMA-DRĂGAN, LIVIA BACÂRU, *Constantin Cantacuzino Stolnicul (un umanist român)*, București, 1970.

ION NECULCE, *Letopisețul Țării Moldovei*, precedat de *O samă de cuvinte*, Text stabilit, introducere, note și glosar de Iorgu Iordan, Editura științifică, București, 1968.

P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Editura Academiei, București, 1958.

P. P. PANAITESCU, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. V, București, 1962, p. 195—255.

ENACHE PUIU, *Viața și opera lui Miron Costin*, Editura Academiei R.S.R., București, 1975.

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Originea, continuitatea și unitatea poporului român în concepția lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii", nr. 5/1973, p. 915—921.

GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu. Ed. a II-a, București, 1958 (vezi și ediția îngrijită de Liviu Onu, Editura științifică, București, 1967).

G. G. URSU, *Memorialistica în opera cronicarilor*, Editura Minerva, București, 1972.

DUMITRU VELCIU, *Ion Neculce*, Editura Tineretului, București, 1968.

DUMITRU VELCIU, *Miron Costin. Interpretări și comentarii*, Editura Minerva, București, 1973.

* * * *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu, 2 vol., E.P.L., București, 1961.

Istoriografia modernă

I. ISTORIOGRAFIA LUMINISTĂ

Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, cultura europeană intră într-o nouă fază. Ea se adaptează în felul acesta evoluției sociale și noilor structuri politice. Este vremea cînd pe de-o parte sporește mult rolul burgheziei în societate, iar pe de altă parte, trebuind să țină seama de imperativele epocii, organizarea statelor nobiliare se modernizează, sub forma „despotismului luminat". Dezvoltarea tot mai intensă a manufacturilor și comerțului, sporirea preocupărilor științifice și tehnice, acordă un rol incomparabil mai mare decît în veacurile trecute păturilor mijlocii ale societății, burgheziei. Un spirit nou, acela al credinței în progres, însoțește evoluția economică și socială. Monarhii luminați ai vremii sînt cei care înțeleg că, pentru evitarea unei revoluții, un compromis cu factorii progresului se impune ; pentru a salva în măsura posibilului vechea societate, ei se prezintă ca partizani ai reformelor.

Umanismul secolelor anterioare apăruse în afara bisericii, dar nu o negase. Noua cultură reprezintă un pas înainte pe calea laicizării, mergîndu-se pînă la atacarea pe față a dogmelor religioase și instituțiilor clericale. Singura explicație admisă pentru fenomenele naturale și sociale este cea rațională. Totul se poate explica, și totul este supus unor legi naturale. Adevărata religie a promotorilor noii culturi este progresul. Burghezia fiind încă relativ slabă, nesimțindu-se încă în stare să ia întreaga putere în propriile-i mîini, realizarea progresului este văzută nu pe calea revoluției, ci a reformelor, în cadrul monarhiilor luminate.

Ca parte integrantă a culturii, istoriografia capătă la rîndul ei trăsături noi. Mai întîi, obiectul ei se lărgește. Interesele burgheziei impun o preocupare mai mare pentru istoria comerțului, a industriei, a atîtor aspecte care fuseseră neglijate

de vechea istoriografie precumpănitor politică. Se tinde spre o sinteză mai largă, spre istorii ale civilizației. Accentul cade mai puțin pe nararea unor întîmplări trecute, cît pe studierea unor probleme istorice. Sporește interesul pentru cercetarea cauzelor marilor transformări ; explicațiile supranaturale sînt înlăturate, căutîndu-se în istorie, ca și în celelalte științe, relațiile raționale, legice, de la cauză la efect. În ultimă analiză, tendința istoriografiei vremii este politică, prezentarea trecutului fiind pusă în serviciul prezentului, justificînd necesitatea progresului. Erudiții perioadei anterioare lasă locul unor spirite mai puțin preocupate de descifrarea fiecărui document, cît de descifrarea mersului general al societății. Istoriografia devine mai puțin erudită și mai filozofică. Ancorarea în prezent este dovedită și de locul principal ocupat de istoria contemporană în preocupările autorilor. Chiar cînd scriu despre evul mediu, aceștia îl înțeleg prea puțin și îl minimalizează sau denigrează. Luptînd pentru progres și împotriva spiritului clerical, ei au puțină înțelegere pentru o epocă în care biserica avea un cuvînt atît de important de spus.

Uneori însă, raționalizarea excesivă a fenomenelor istorice duce la o concepție mecanicistă. Omul aproape nu mai are ce căuta în acest mecanism perfect, rolul maselor este neglijat. Abstractizarea exagerată a evoluției istorice a stîrnit mai tîrziu împotrivirea unei noi generații, romantice, care va propune un alt mod de a scrie istoria.

Fondatorul și principalul reprezentant al istoriografiei luministe sau raționaliste este Voltaire (1694—1778). Lucrarea sa, *Secolul lui Ludovic XIV*, publicată în 1751, poate fi considerată „prima carte modernă de istorie". Ea nu este o povestire a unei domnii, ci prezentarea multilaterală a unei epoci, văzută nu numai sub aspectul ei politic, ci și economic, științific și cultural. În 1754 Voltaire publică o încercare de istorie universală *(Essai sur les moeurs et l'esprit des nations)* care, de asemenea, aduce o viziune nouă asupra subiectului. Istoria este privită ca un tot, cuprinzînd întreg pămîntul, nu numai cîteva state europene, și toate manifestările vieții umane. Pe lîngă lărgirea conceptului de istorie, Voltaire are meritul de a privi toate subiectele tratate cu un spirit critic neîntrecut, liber de tradiție și de prejudecăți.

Raționalismul francez a făcut școală în special în Anglia, unde pe urmele lui Voltaire, dar nu lipsiți de originalitate,

scriu David Hume (1711—1776), autorul unei istorii a țării sale, scoțianul William Robertson (1721—1793), care se remarcă printr-o istorie a Scoției și alta a Americii, precum și Edward Gibbon (1737—1794), cu celebra sa lucrare despre declinul și căderea Imperiului Roman. În Italia, Gianbattista Vico (1668—1744) pune bazele filozofiei moderne a istoriei. Mai puțin raționalist decît cel francez sau englez, luminismul german pune accentul mai curînd pe continuitatea istoriei, decît pe opoziția dintre lumea modernă și evul mediu ; influențați mai mult de Rousseau decît de Voltaire, unii istorici și filozofi germani (Justus Möser, apoi, în chip hotărît, Herder) anunță romantismul.

Cultura țărilor române se încadrează la rîndul ei în curentul luminist. Deși este imposibil să trasăm limite rigide, putem afirma că la noi concepțiile luministe sînt dominante în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea și în primele trei ale secolului al XIX-lea. Nu este vorba de un împrumut mecanic al unor idei ce nu ne aparțineau. Deși în comparație cu statele Europei Apusene sau Centrale, românii se aflau cu o treaptă mai jos în dezvoltarea societății, forțele noi începuseră totuși să acționeze. Este o perioadă de certă evoluție economică, de diferențiere socială, de dezvoltare, chiar dacă încă la un nivel modest, a burgheziei și creștere a numărului intelectualilor. Reforme în sens luminist au existat și la noi, fiind aplicate de habsburgi în Transilvania și de domnitorii fanarioți, dintre care mulți erau receptivi la ideile noi, în Țara Românească și Moldova. Ideile luministe au căzut deci pe un teren pregătit, unde au putut încolți. Societatea românească nefiind însă identică cu societățile care au generat aceste idei, s-a realizat o sinteză, deosebit de originală, care îmbină strîns elementele vechi și noi, străine și autohtone.

Diferențe sociale, politice și culturale au marcat însă, chiar în cadrul luminismului românesc, două variante distincte : una în Țara Românească și Moldova, cealaltă în Transilvania. În istoriografie cea mai cunoscută rămîne varianta transilvăneană, cunoscută sub numele de Scoala Ardeleană.

1. ŞCOALA ARDELEANĂ

O scurtă expunere istorică este necesară pentru a înţelege originea şi ideologia Şcolii Ardelene, care depăşeşte cu mult începuturile — după cum am văzut, modeste — ale istoriografiei româneşti din Transilvania.

În timpul războiului cu turcii de la sfîrşitul secolului XVII, habsburgii ocupă Transilvania, organizînd-o ca provincie imperială prin Diploma Leopoldină din 1691. Căutînd să-şi consolideze stăpînirea prin mijlocirea bisericii, la scurt timp încep propaganda şi promisiunile pentru a determina trecerea românilor de aici la catolicism. Urmarea intrigilor şi presiunilor a fost scindarea bisericii române transilvănene, o parte a clerului admiţînd unirea cu Roma (1698—1699). Situaţia creată astfel în rîndul populaţiei, trebuie privită din două puncte de vedere: Pe de o parte sciziunea religioasă şi-a pus amprenta negativ asupra unităţii, atît de necesară, a tuturor românilor în lupta pentru dobîndirea unor drepturi politice egale cu ale celorlalte naţionalităţi din Transilvania ; acest aspect nu trebuie totuşi exagerat căci, în marile împrejurări ale istoriei lor, indiferent de confesiune, românii transilvăneni au ştiut să fie uniţi. Pe de altă parte, politica oficială de atragere a greco-catolicilor, chiar dacă nu a îmbunătăţit situaţia membrilor de rînd ai acestei biserici, a creat pentru intelectuali, în special pentru clerici, posibilităţi de instruire inexistente mai înainte. În cîteva decenii s-a format o valoroasă intelectualitate greco-catolică, cu studii atît la şcolile româneşti din Transilvania, tot atunci înfiinţate (vestitele şcoli din Blaj s-au deschis în 1754), cît şi la Viena şi Roma. Studiile clasice i-au pus în contact pe aceşti români — ca mai înainte pe cronicarii din secolul XVII — cu

limba, literatura latină, cu izvoarele care glăsuiau despre originile poporului nostru.

Românii care acceptaseră greco-catolicismul procedaseră astfel nu din vreo convingere religioasă, ci cu evidente intenții politice. Adoptarea unei religii oficiale trebuia, în concepția lor, să determine recunoașterea poporului român, ținut pînă atunci într-o condiție inferioară, ca egalul celorlalte. Lupta politică a fost condusă, cu deosebită strălucire și cu o rară perseverență, de episcopul Inochentie Micu Clain între anii 1728—1751. Printre argumentele sale figurează și originea latină a românilor, deci vechimea lor pe teritoriul ce îl locuiesc înainte de stabilirea populațiilor vecine. Acum ideea latinității românilor (și, firește, a continuității lor neîntrerupte) devine în chip nemijlocit o armă politică. O sursă de inspirație istorică pentru Inochentie Micu și pentru cei care i-au continuat lupta a fost *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir, un manuscris al acestuia fiind achiziționat la Viena de episcopul greco-catolic. După el s-au efectuat mai multe copii, folosite de reprezentanții Școlii Ardelene.

Luminismul românesc transilvănean reprezintă o sinteză originală a unor elemente aparținînd culturii europene a vremii și a propriilor aspirații naționale. Trăsăturile definitorii ale luminismului de pretutindeni sînt, desigur, prezente : astfel, mai întîi, credința hotărîtă în progres, iar ca mijloc al acestuia, calea reformelor ; de asemenea, încrederea în puterea rațiunii, în existența unor legi naturale. Pe plan politic, reprezentanții Școlii Ardelene sînt, ca și înaintașii sau contemporanii lor occidentali, partizani ai despotismului luminat, aplicat în Austria de Maria Tereza și de Iosif II, ultimul fiind probabil, dintre monarhi, cel mai îndrăzneț exponent al acestuia.

Și totuși, deosebirile sînt le fel de clare ca asemănările. Principala notă distinctă se află în caracterul mai întîi de toate național al luminismului Școlii Ardelene [1]. Raționalismul este pus, în primul rînd, în slujba criticii inegalității naționale.

---

[1] În general, luminismul occidental este cosmopolit. Un exemplu tipic este cel al francezului Voltaire care îl felicită pe Frederic II cu ocazia victoriei acestuia la Rossbach împotriva francezilor ; iar Frederic II, la rîndul său, își exprimă credința în superioritatea literaturii franceze și manifestă dispreț față de civilizația germană. Sînt rari istoricii care — mai ales în Germania — susțin un punct de vedere național.

Pentru istoricii transilvăneni, istoria nu este o simplă preocupare ştiinţifică ; ei o folosesc ca armă naţională, căci în primul rînd prin istorie se putea stabili originea nobilă a poporului român, caracterul său autohton, în faţa altor popoare venite mai tîrziu. Urmarea logică, raţională a expunerii istorice era necesitatea egalităţii naţionale, dreptul românilor ca în propria lor ţară să fie cel puţin egali cu toţi ceilalţi. Şcoala Ardeleană nu împărtăşeşte disprețul multor luminişti occidentali pentru evul mediu. Din punctul de vedere românesc, această epocă, martoră a continuităţii poporului român, a luptelor eroice pentru păstrarea fiinţei etnice şi a neatîrnării politice, nu putea fi, ca pentru Voltaire ,o perioadă întunecată, stăpînită de ignoranţă, şi nimic mai mult. În occident, istoria era oarecum dependentă de filozofie, aceasta din urmă fiind de fapt disciplina predilectă a spiritelor luministe. Pentru Şcoala Ardeleană însă, istoria se situează categoric pe primul plan.

Lupta pe acest teren era necesară cu atît mai mult cu cît, adversarii politici ai românilor găsiseră la rîndul lor arme din acelaşi arsenal. Doi istorici străini, Sulzer şi Engel [2] încercau să dovedească retragerea întregii populaţii romanizate din Dacia, odată cu legiunile romane şi revenirea abia după un număr de secole a românilor la nord de Dunăre. Chiar admiţînd că ei ar fi fost de bună credinţă, neurmărind scopuri politice, noua teorie „imigraţionistă" nu putea în cele din urmă să nu depăşească terenul strict ştiinţific. În cazul că ar fi fost ultimii veniţi în Transilvania, baza istorică a drepturilor invocate de români devenea mult mai şubredă. Dezbaterea a trecut astfel pe tărîmul politic.

O altă trăsătură a luminismului Şcolii Ardelene este păstrarea legăturii cu biserica. Deşi întîlnim unele critici le adresa

---

[2] Franz Joseph Sulzer (? — 1791), istoric de origine elveţiană, stabilit în 1776 în Ţara Românească, autorul lucrării *Geschichte des transalpinischen Daciens*, apărută în 3 vol. la Viena, în 1781—1782 ; el consideră că românii ar fi venit în nordul Dunării din Peninsula Balcanică, abia în sec. XII—XIII. Johann Christian Engel (1770—1814), istoric austriac, funcţionar la cancelaria aulică transilvană din Viena, a publicat în 1794 o lucrare despre originea românilor şi în 1804 o istorie a acestora : *Geschichte der Moldau und der Walachey ;* el susţine imigrarea românilor la nordul Dunării în sec. IX. Pe lîngă opiniile eronate privind originea poporului român, operele lor, mai ales istoria lui Engel, au multe elemente valoroase, find folosite în sec. XIX şi de istoriografia română.

acesteia, de o ruptură nu putea fi vorba. Istoricii vremii sînt greco-catolici, cei mai mulți avînd studii teologice, iar biserica greco-catolică reprezenta o instituție care putea fi folosită de români pentru susținerea drepturilor lor.

Primul istoric al Școlii Ardelene este Samuil Micu Clain. Născut la 1745 în satul Sad, lîngă Sibiu, el devine preot greco-catolic și studiază la Viena, între 1766—1772, teologia și filozofia, precum și alte științe (fizica, mecanica, matematica). Din 1772 predă la Blaj etica și matematica. În 1777 se reîntoarce la Viena, pentru a deveni prefect de studii la colegiul Sancta Barbara, rămînînd aici pînă în 1782. Între 1782—1804, Samuil Micu predă din nou la Blaj ; este perioada cea mai productivă din viața sa, pe plan literar și științific. În 1804 devine editor al cărților publicate în limba română de către tipografia Universității din Buda. Spera astfel să-și poată publica numeroasele opere ; moare însă subit, nu după mult timp, în 1806.

Samuil Micu a fost un erudit, care s-a remarcat prin cercetări în numeroase domenii. Au rămas în urma sa peste 60 de cărți (doar 13 tipărite în timpul vieții), dintre care 47 teologice — majoritatea traduceri —, 5 istorice, 5 filozofice, 3 literare.

Opera sa istorică se caracterizează printr-o largă documentare ; cunoscînd numeroase limbi (latina, greaca, germana, maghiara, italiana, franceza), a avut posibilitatea să consulte izvoare foarte variate. Pe lîngă sursele narative, el recurge la arheologie, folclor, precum și la argumente lingvistice.

Prima sa lucrare istorică este scrisă în 1774, în limba latină, sub titlul *De ortu, progressu, conversione Valachorum episcopis item arhiepiscopis et metropolitis eorum.* Este o istorie a bisericii române, în cadrul căreia sînt tratate însă și unele probleme istorice de interes mai larg, în primul rînd originea poporului român. El începe cu prezentarea descendenței romane a acestuia, o sursă de inspirație fiind *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir.

În 1778, Samuil Micu redactează o istorie succintă a românilor tot în limba latină, sub titlul *Brevis historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanae ;* aceasta ni s-a păstrat doar prin intermediul unui rezumat în limba română, pe care îl scrie în perioada 1792—1796, intitulat *Scurtă cunoș-*

tință a istoriei românilor. Mai înainte, în 1791, compusese, cu intenții didactice, *Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri.*

Principala lucrare a lui Samuil Micu, care înglobează întreaga sa concepție și cunoștințele sale istorice, este o operă masivă, în patru volume, numită *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor,* la care a lucrat vreme de mai mulți ani, terminînd-o în 1805. Exceptînd începutul cărții, tipărit în „Calendarul de la Buda" pe anul 1806, această monumentală istorie a rămas pînă astăzi inedită. Ea a circulat, firește, în manuscris, acordînd lui Samuil Micu un loc de seamă printre istoricii români ai vremii. Primul tom prezintă istoria românilor în Dacia, al doilea istoria domnilor Țării Românești (pînă la 1724), al treilea istoria domnilor Moldovei (pînă la 1595, cu un scurt adaus pînă la 1795), iar al patrulea este un istoric al bisericii românești din Transilvania.

Ca și D. Cantemir, Samuil Micu susține ideea inexactă a exterminării totale a dacilor și, în consecință, a originii pur latine a românilor ; totodată, el afirmă cu tărie continuitatea populației românești pe teritoriul Daciei. El crede că românii din Transilvania l-au ales pe ungurul Tuhutum, ca prinț al lor ; în consecință, stăpînirea maghiară apărea ca rezultatul unui „contract", care trebuia respectat, prin recunoașterea populației românești ca deplin egală în drepturi cu celelalte. Perioada ce a urmat cuceririi maghiare a însemnat, în concepția sa, un lung declin pentru populația românească, pînă la instaurarea stăpînirii habsburgice. Autorul se dovedește un partizan ferm al despotismului luminat, al reformelor promovate de habsburgi, considerînd că acestea vor ameliora situația românilor. Cu aceeași hotărîre el condamnă orice încercare de revoluție, avînd cuvinte grele la adresa răsculaților români din 1784 în frunte cu Horea. Aceste limite politice nu sînt ale lui, ci în general, ale luminismului european, al cărui exponent este.

Partizan al purității latine a românilor, Samuil Micu a considerat că această origine trebuie dovedită, înainte de toate, prin limbă. Din păcate, forma latină a limbii române fusese coruptă prin tot felul de împrumuturi străine și chiar haina în care se prezenta, scrisul slavon, nu era potrivită cu originea romană. De aceea, el recurge la un sistem de transcriere latină, nu fonetică, ci etimologică, deoarece sublinia astfel mai bine obîrșia latină a cuvintelor. Propunea, de asemenea, adoptarea

unor neologisme, mai cu seamă din limba latină. Astfel, atît aspectul, cît și fondul limbii urmau să se transforme, în sensul apropierii românei de limba care o generase. Rezultatul acestei tendințe latinizante este gramatica românească, pe care o publică împreună cu Gheorghe Șincai, în 1780, la Viena, sub titlul *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (a doua ediție apare în 1805, sub îngrijirea exclusivă a lui Șincai, care renunță la unele exagerări latiniste). În general, astăzi se cunoaște mai mult latura exagerată a preocupărilor lingvistice ale Școlii Ardelene ; realitatea este însă că, dacă multe soluții propuse de ei nu au prins, altele s-au încetățenit în limba română, modernizînd-o și sporind capacitatea ei de expresie.

Al doilea istoric al Școlii Ardelene, colaborator al lui Samuil Micu la lucrarea amintită, este Gheorghe Șincai, născut în 1754, la Rîciul de Cîmpie, în ținutul Mureșului. Studiază la colegiul reformat din Tîrgu Mureș și la cel iezuit din Cluj, apoi la școala piariștilor din Bistrița. În 1773 devine profesor de retorică și poetică la seminarul din Blaj. Călugărindu-se în 1774, este trimis la Roma, unde studiază la vestitul colegiu „De propaganda fide". Capătă aici, în 1779, titlul de doctor în filozofie și teologie. În următorii ani, între 1779—1782, continuă studiile la Viena. Anii îndelungați petrecuți în cele două mari orașe i-a consacrat în mare parte cercetărilor în biblioteci și arhive, pentru adunarea materialelor privitoare la istoria românilor. Reîntors în Transilvania, este numit în 1782 director al școlii normale din Blaj și al tuturor școlilor elementare greco-catolice, care urmau să se înființeze. Mai puțin docil decît Samuil Micu, deși departe de a fi un revoluționar, Gheorghe Șincai se dovedește însă pentru superiorii săi o persoană incomodă. Gest semnificativ, în 1784 renunță la călugărie. În 1791 participă alături de Samuil Micu și Petru Maior la redactarea importantului document *Supplex libellus Valachorum*, prin care românii cereau — zadarnic — împăratului drepturi egale cu ale celorlalte naționalități. Independența purtării sale și neînțelegerile cu episcopul Bob, îl determină pe acesta din urmă să-l reclame, acuzîndu-l — fără motiv — de conspirație împotriva statului. Chiar neîntemeiate, asemenea acuzații, într-o vreme cînd monarhii Europei se temeau de ideile molipsitoare ale revoluției franceze ,erau luate în considerație. Șincai este închis la Aiud (1794), petrecînd acolo zece luni, după care este eliberat. Pierduse însă postul și nu îl va mai

putea recăpăta. Urmează o perioadă dificilă pentru el, găsindu-şi pînă la urmă refugiu pe moşia contelui Daniel Vaş, pe ai cărui fii îi învaţă carte. Între 1804—1808 reuşeşte să ocupe modestul post de corector la tipografia Universităţii din Buda ; neputînd însă avansa ca cenzor şi revizor, post ocupat de Petru Maior în 1808, se retrage din nou pe moşia familiei Vaş, unde rămîne cu unele întreruperi pînă la moartea sa, în 1816. Viaţa lui Şincai este dramatică ; după o strălucită carieră în tinereţe este lăsat pe drumuri, iar după o viaţă întreagă în care lucrase la istoria poporului său, cenzura îi interzice publicarea cărţii, sub motiv că ar cuprinde idei subversive. S-a păstrat în amintirea oamenilor imaginea patetică a bătrînului Şincai, rătăcind fără nici o speranţă, cu manuscrisele de la care nu mai aştepta nimic. În cadrul culturii noastre, viaţa lui Şincai este poate cea mai tipică întruchipare a renunţării la tot pentru o idee, a urmăririi acesteia pînă la capăt, în ciuda obstacolelor şi loviturilor primite. Marea idee a lui Şincai a fost realizarea unei istorii a poporului său, la o scară cum încă nu se mai scrisese.

La Roma, Viena sau Buda, oriunde avea posibilitatea, Şincai nu şi-a precupeţit timpul şi energia pentru a strînge izvoarele ce trebuiau să stea la baza operei sale. Unele dintre acestea au fost adunate în trei volume de documente, alcătuite pe baza colecţiei sale — păstrată şi astăzi — de 27 tomuri manuscrise. Opera principală este însă *Hronica românilor şi a mai multor neamuri*, cea care i-a absorbit aproape întreaga energie. După cum am văzut, cu toate eforturile întreprinse, nu a reuşit să o publice ; doar partea de început a fost tipărită în „Calendarul de la Buda", în anii 1808 şi 1809. Prima ediţie completă — urmînd unora parţiale (Iaşi 1843, Buda 1844) — va fi cea publicată la Iaşi, în trei volume, în 1853—1854 [3].

Nici un istoric român înainte de Şincai şi multă vreme după el, nu folosise o asemenea documentaţie, care pur şi simplu uluieşte. Dacă în *Hronicul* său Cantemir apelase la 150 de izvoare, Şincai utilizează mii. În afara cronicilor româneşti, a lucrărilor lui Dimitrie Cantemir, el îi cunoaşte pe antici, greci şi latini, pe istoricii bizantini, poloni, unguri, ruşi, germani, italieni, francezi (dintre ultimii îl consultă de pildă pe Mignot,

[3] Există şi o versiune latină realizată de Şincai (Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum), cuprinzînd perioada 86—1152.

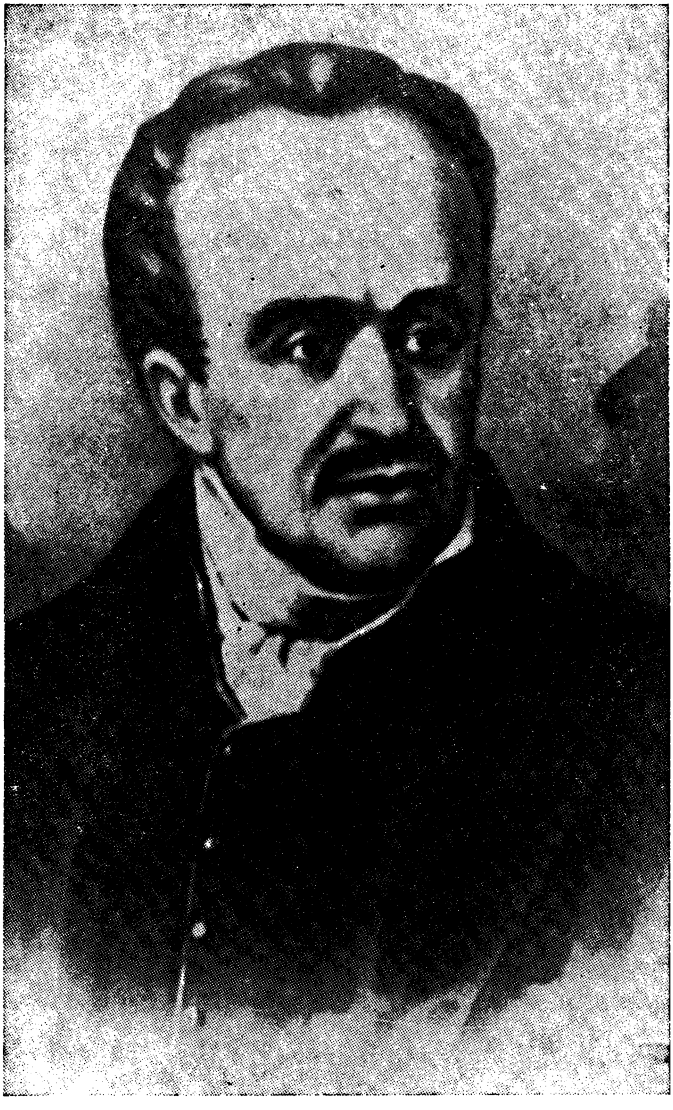

Gheorghe Şincai

Histoire de l'empire ottoman, 1771). Pe lîngă izvoarele narative, pentru prima oară în istoriografia română el folosește în chip masiv documente de arhivă, găsite la Viena, Roma, Buda și Pesta. Toate aceste materiale sînt tratate cu un spirit critic destul de ascuțit.

Hronica lui Șincai este de fapt prima istorie completă și unitară a poporului român. Contemporanul său Samuil Micu procedase la o juxtapunere a istoriei românilor din diferite provincii, după cum intenționase și Cantemir. Acum, la Șincai, granițele politice sînt depășite, românii fiind priviți ca un corp unic. Singurul criteriu rămîne cel cronologic. Așa se explică și titlul — puțin neobișnuit pentru vremea sa — de cronică; evenimentele sînt într-adevăr narate în cea mai strictă ordine cronologică, procedeu exagerat, căci minimalizează semnificația raporturilor cauzale. Firește, oricum ar fi titlul, prin critica izvoarelor și interpretarea evenimentelor, opera lui Șincai nu este o cronică, ci o lucrare istorică propriu-zisă. Astfel concepută, ea merge de la anul 86 e.n., cînd se consemnează începutul războaielor daco-romane, pînă la 1739; autorul ar fi dorit să ajungă pînă în zilele sale, la 1808, dar nu a mai avut răgaz pentru terminarea lucrării. După cum rezultă tot din titlu, românii sînt prezentați și în raport cu evoluția popoarelor vecine, orizontul istoric al lui Șincai dovedindu-se deosebit de larg.

Problemele esențiale ale istoriei românilor nu sînt văzute diferit în comparație cu lucrarea lui Micu. Ca și acesta, Șincai consideră că dacii au fost exterminați, că românii sînt latini puri, care au viețuit neîntrerupt pe teritoriul Daciei; și el arată că românii s-au supus de bunăvoie năvălitorilor unguri, existînd deci toate motivele să fie bine tratați de aceștia. Spre deosebire de Micu, manifestă o atitudine mai înțelegătoare față de mișcările țărănești, de pildă față de răscoala din 1514 (nu știm ce a gîndit despre răscoala lui Horea din 1784). Rezolvarea o vede însă tot în reformele luminate ale Curții din Viena. Întîlnim și unele critici la adresa clerului; deși rămîne religios, considerînd că Dumnezeu se află la originea lucrurilor, el nu justifică fiecare eveniment prin prezența divinității, preferînd explicațiile raționale.

Sub raportul stilului, lucrarea lui Șincai este mai puțin reușită. O anumită ariditate și lipsă de căldură, slabul interes pentru compoziția literară, sînt cauze care o fac să fie puțin citită. Nicolae Iorga o considera „o carte rece, o carte învă-

țată, o carte folositoare, dar moartă". Lipsa culorii locale și participării sufletești caracterizează însă și alte opere istorice ale secolului luminilor. Șincai este desigur un luminist dar, prin metoda de lucru și marele accent pus pe izvoare, amintește și de perioada anterioară, a erudiției. Edgard Quinet îl compara cu Muratori și cu savanții benedictini francezi (Mabillon, Montfaucon etc.).

Mai puțin erudit decît Micu și Șincai, Petru Maior a fost un temperament de luptător, care a știut să-și deschidă un drum în viață, asigurînd și operei sale o soartă mai bună. S-a născut la Tîrgu Mureș, în 1760 sau 1761. A studiat în orașul natal și la Blaj, fiind trimis în 1774, împreună cu Gheorghe Șincai — deși simțitor mai tînăr decît el — să învețe la „De propaganda fide" din Roma ; la fel ca Șincai a continuat apoi, în 1779—1780, studiile la Viena. În 1780 devine profesor de logică și metafizică la Blaj, iar în 1784 paroh la Reghin, unde rămîne pînă în 1809. În 1809 ajunge cenzor și revizor la tipografia Universității din Buda ; moare în 1821 aici.

Dacă scopul principal urmărit de Maior este același ca la Micu și Șincai : demonstrarea latinității și continuității românilor, în vederea afirmării drepturilor lor politice, în rest opera sa diferă sensibil de a înaintașilor. Mai puțin învățat decît aceștia, Maior este în schimb un spirit sintetic și polemic, două calități care atrag întotdeauna cititori. Prin aceste calități și prin împrejurarea că, lucrînd multă vreme la tipografia din Buda, și-a putut publica principalele lucrări, opera sa istorică s-a bucurat de o circulație mult mai mare decît cea a lui Șincai și Micu, de o influență superioară.

Istoria pentru începutul românilor în Dachia a fost publicată la Buda în 1812, fiind de fapt prima lucrare românească importantă de istorie publicată în limba noastră. Pentru a înțelege însemnătatea ei și aprecierea contemporanilor, trebuie să amintim că tot ce se scrisese pînă atunci la noi referitor la originea și istoria românilor, circula în manuscris ; așa erau cunoscute operele cu subiect asemănător ale lui Miron Costin, stolnicului Cantacuzino, Cantemir, Micu, Șincai. Cartea lui Maior nu este, desigur, cea mai documentată, dar a fost prima tipărită și, trebuie subliniată această calitate, cea mai modernă ca structură. El nu își propune să povestească toate evenimentele unei epoci istorice ; îl interesează o singură problemă, formarea poporului român, și pe aceasta urmărește să o rezolve.

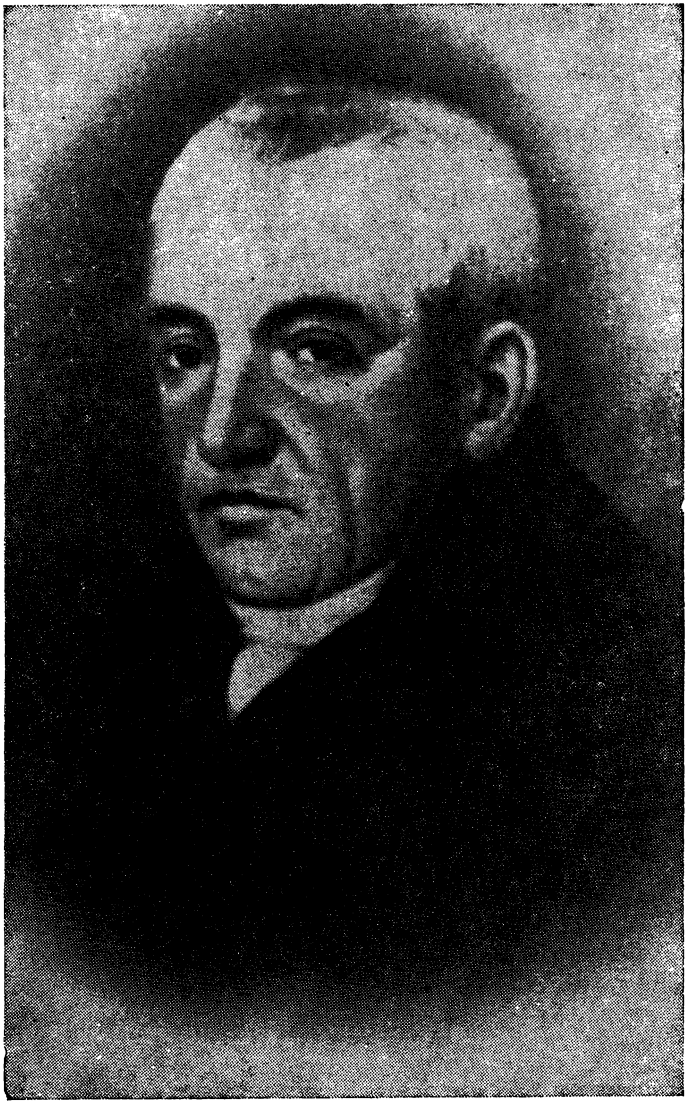

Petru Maior

În istoriografia noastră, Maior este primul care renunță categoric la istoria predominant narativă. Doar cîțiva ani despart lucrarea sa de *Hronica* lui Șincai, dar spiritual distanța este mult mai mare. Între timp apăruseră calomniile lui Sulzer și Engel, susținute de istoricul sas Eder, așa că, demonstrația se transformă uneori în polemică, temperamentul autorului potrivindu-se perfect acestui mod de expunere. Și stilul este mai viu, mai plastic.

Concluziile lucrării sînt cele deja cunoscute. Dacii au fost stîrpiți sau alungați, românii fiind deci urmași puri ai coloniștilor romani, așezați pe un pămînt nelocuit. Chiar în ipoteza (pe care, de altfel, Maior nu o crede) a supraviețuirii unor femei dace, romanii nu s-ar fi amestecat cu ele[4]. El se referă apoi la retragerea din secolul III numai a armatei și a administrației romane, majoritatea coloniștilor rămînînd pe loc. După trecerea avarilor, Dacia rămîne pentru un timp liberă, la venirea ungurilor românii încheind un „pact" cu ei, deci nefiind supuși prin forță. Ultimile evenimente prezentate sînt cele privind Imperiul româno-bulgar. Într-o interesantă anexă, *Pentru începutul limbei românești*, el arată că limba română se trage din latina populară, nu din cea clasică, așa cum credeau greșit înaintașii săi. Greșește însă cînd consideră — mergînd pe urmele lui Dimitrie Cantemir — că românii au scris cu litere latine pînă în secolul XV. Bucurîndu-se de o mare influență în istoriografia română a secolului XIX, lucrarea lui Maior a fost republicată în 1834 și apoi în 1883. Susținerea fără nuanțe a latinității depline a românilor este, desigur, partea cea mai slabă a lucrării. Încă în 1813 remarcabilul slavist austriac de origine slovacă Bartolomeu Kopitar (1780—1844) arăta într-o recenzie că nu poate fi vorba de o exterminare a dacilor, ci de o contopire a lor cu coloniștii romani, limba dacă avînd un anumit rol și în formarea limbii române. Disputa dintre cei doi oameni de știință a continuat pînă în 1816. Unele idei exprimate de Kopitar vor fi preluate de istoriografia noastră, în primul rînd de B. P. Hasdeu.

---

[4] El crede că, în urma războiului, „așa s-au dezrădăcinat sămînța dachilor din toată Dachia, cît necum vre unii bărbați, ci nici muieri, nici prunci nu au mai rămas în Dachia. De unde urmează că atunci cînd intrară romanii cei trimiși de Traian în Dachia, spre a mosteni satele și orașele, necum multe, ci nici vreunele muieri dache nu se mai afla în Dachia".

Petru Maior a mai scris *Istoria bisericii românilor*, publicată la Buda în 1813; este prima monografie care tratează independent și complet această problemă. El se referă la întreg teritoriul locuit de români, prezentînd mai întîi originea latină a creștinismului românesc. Expunerea merge pînă în zilele sale, acordînd un loc important istoricului bisericii greco-catolice din Transilvania. Documentarea este mult superioară lucrării anterioare, bazîndu-se atît pe izvoare narative, cît și pe documente și chiar pe folclor. Scopul politic, național este și aici prezent, prin sublinierea vechimii creștinismului românilor și accentuarea rolului politic al bisericii lor.

Petru Maior este inițiatorul și autorul unei părți (pînă la litera H) al *Lexiconului de la Buda*, un dicționar român-latin-maghiar-german, continuat de alții și publicat în 1825. Prefața lucrării — *Dialog pentru începutul limbii române între nepot și unchi* — este scrisă tot de el și subliniază din nou originea limbii noastre din latina vulgară. Limba română are o bază pur latină, în timp ce limbile latine occidentale, franceza de pildă, au fost influențate și de elementul autohton. În concluzie deci, limba noastră este mult mai apropiată decît celelalte de graiul latin, consideră istoricul.

Cel mai interesant reprezentant al Școlii Ardelene este Ion Budai Deleanu. Pînă nu de mult era și cel mai puțin cunoscut, privit aproape exclusiv ca poet, deși nu a fost cu nimic mai prejos decît înaintașii săi pe planul lingvisticii și istoriei. Despre viața lui știm și astăzi destul de puțin, nu îi cunoaștem nici măcar înfățișarea. De fapt, a publicat atît de puțin, în timpul vieții, încît gloria a urmat la multe decenii după moartea sa.

Ion Budai Deleanu s-a născut în aceeași vreme cu Petru Maior, în 1760 sau 1761. A învățat la seminarul din Blaj, iar în 1777 îl întîlnim la Universitatea din Viena, unde studiază filozofia, teologia și dreptul. În capitala Austriei, unde rămîne pînă la 1786, el se familiarizează cu cultura europeană a vremii, citind din literatura italiană, franceză, engleză, germană, fără a neglija studiile clasice. Este, cu siguranță, cel mai cultivat reprezentant al Școlii Ardelene, nu numai un erudit, dar și un cunoscător al celor mai recente scrieri ale vremii. Întorcîndu-se în Transilvania în 1786, este pentru scurt timp profesor la Blaj, dar în anul următor, reușind la un concurs devine secretar al tribunalului provincial din Lwow. În acest

oraș polonez își va petrece Ion Budai Deleanu tot restul vieții, vizitînd firește, din cînd în cînd, provincia natală. În 1796 este avansat consilier la Curtea de Apel. Moare în 1820.

Ion Budai Deleanu a publicat puțin în timpul vieții, toate scrierile sale istorice și multe altele văzînd mult mai tîrziu lumina tiparului. La moartea sa lăsase 20 de volume manuscrise, rămase într-o familie poloneză, prin căsătoria fiicei sale Suzana cu Ludovic Lewandowski. De la acesta din urmă le-a achiziționat statul român, prin intermediul lui Gheorghe Asachi, abia după o jumătate de veac, în 1868. Primul care a cercetat manuscrisele a fost Alexandru Papiu Ilarian ; pe baza lor a prezentat în 1870 o comunicare publicată în 1871 în „Analele Societății Academice Române", prin care făcea cunoscută valoarea deosebită a operei marelui înaintaș. În 1875—1877 s-a publicat epopeea „Țiganiada", în prima variantă ; în forma definitivă a apărut abia în 1925. Lucrările științifice au fost analizate cu grijă abia mai tîrziu, chiar și astăzi multe rămînînd inedite. Viitorul va limpezi multe aspecte necunoscute ale vieții și operei lui Budai Deleanu.

Principala sa lucrare istorică, scrisă în limba latină, încă nepublicată, își propunea să cerceteze originea naționalităților Transilvaniei. Poartă titlul *De originibus populorum Transylvaniae comentatiuncula cum observationes historico-criticis* și a rămas neterminată, unele capitole fiind abia schițate. Partea întîia este o prezentare succintă a istoriei românilor pînă la 1699. Partea a doua, cea care corespunde de fapt titlului lucrării, dezbate problema originii diferitelor popoare care au trăit sau au trecut în decursul timpului pe teritoriul Transilvaniei. Autorul vorbește despre daci, romani, goți, huni, bulgari, slavi, unguri, sași. Chestiunea originii tuturor acestor popoare era departe de a fi clară în vremea cînd scria Budai Deleanu, așa că unele concluzii ce par astăzi fanteziste sînt oarecum explicabile. Autorul consideră că dacii nu au fost exterminați : retrăgîndu-se spre nord, ei au devenit strămoșii polonezilor. Unii istorici și lingviști credeau, într-adevăr, că limba dacilor aparținea familiei slave. În spiritul teoriei sale, Budai Deleanu aduce și argumente lingvistice, arătînd că terminația tipic dacică „dava" s-ar întîlni în numele orașelor Varșovia (Warszawa) și Poltava. Dacă dacii stau la originea polonezilor, atunci, firește, românii sînt descendenți puri ai latinilor. Lucrarea aduce argumente noi în sprijinul conti-

nuității, de pildă nume de persoane, de rîuri și orașe. În concepția autorului, secuii ar fi urmași ai sciților, iar sașii ar putea reprezenta o populație germană stabilită în Dacia încă în antichitate (ipoteză alături de care este prezentată și cea reală, a venirii lor în evul mediu). Întîlnim în cadrul lucrării și unele dizertații, care depășesc scopul inițial, referindu-se la probleme mai actuale. Una dintre ele se intitulează *De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae,* fiind o pledoarie pentru înlăturarea asupririi naționale.

O lucrare interesantă, amintind „Descrierea Moldovei" lui Dimitrie Cantemir, este și cea intitulată *Scurte note asupra Bucovinei,* redactată în limba germană pe la 1805 (a rămas multă vreme în manuscris, fiind tradusă în românește de G. Bogdan-Duică și publicată în 1894 în „Gazeta Bucovinei" ; textul german a fost publicat abia în 1915 de către Ion Nistor, în lucrarea *Românii și rutenii în Bucovina).* Budai Deleanu se referă la aspectele administrative, economice, sociale ale provinciei, denunțînd exploatarea locuitorilor, mai ales a țărănimii, de către regimul habsburgic, instaurat în 1775. Ca și Cantemir, încearcă și un portret psihologic al poporului român, realizat în spirit patriotic, combătîndu-se afirmațiile ostile ale lui Sulzer și ale francezului Carra. Se întîlnesc considerații interesante și asupra limbii române, înaintea lui Maior, Budai Deleanu socotind că la baza acesteia stă latina populară; el admite și faptul că 1/3 din cuvinte derivă din alte limbi.

Se presupune că Budai Deleanu ar fi redactat, de asemenea, tot în limba germană, *Combaterea notelor publicate la Cluj în 1791 cu privire la petiția națiunii române* [5]. Notele la care se referă autorul fuseseră întocmite de istoricul sas Eder, ca răspuns la Supplex-ul alcătuit de români în 1791 ; Eder nega continuitatea românilor la nordul Dunării, pronunțîndu-se în favoarea tezei imigraționiste și, pe plan politic, milita împotriva egalității acestora în drepturi cu celelalte naționalități ale Transilvaniei. În răspunsul lui Budai Deleanu observăm, pe lîngă ideile curente ale Școlii Ardelene, unele puncte de vedere noi, mai înaintate. El are

[5] Ipoteza aparține lui Iosif Pervain (vezi Ion Budai Deleanu, *Scrieri inedite,* Cluj, 1970). Alții i-au considerat autori pe Samuil Micu sau pe Gheorghe Șincai.

o concepție mai largă asupra națiunii, văzînd în ea totalitatea claselor sociale, inclusiv țărănimea, a cărei reprezentare în Dietă o cere; atît de departe nu îndrăzniseră să meargă ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene, partizanii reformelor limitate ale despotismului luminat. La Budai Deleanu aspectul social al exploatării românilor este mai puternic subliniat. Interesant și faptul că autorul nu mai pune un accent atît de apăsat pe puritatea latină a românilor, considerînd că, oricum, aceștia, chiar de origine amestecată să fie, sînt cei mai vechi locuitori ai țării, ceea ce le justifică drepturile [6]. Egalitatea în drepturi este văzută pe toate planurile : politic, social, economic, precum și cultural [7]. Budai Deleanu este mai modern decît ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene, nu numai prin concepția sa, dar și prin metoda de cercetare, prin critica izvoarelor. Pentru el, un document trebuie să fie nu numai autentic, dar și credibil. „Este o exigență recunoscută a criticii, arată el, ca la cercetarea autenticității unei dovezi istorice să se aibă în vedere nu numai dacă martorul este demn de crezare, ci și dacă evenimentul povestit este credibil. A fost oare posibil ? A putut avea loc cu adevărat în cutare împrejurări sau în altele ?... Dacă o istorie este neverosimilă în sine sau improbabilă în raport cu cursul obișnuit al lucrurilor, atunci mărturia unui singur om e absolut neîndestulătoare, chiar dacă e de tot limpede, sigură și demnă de crezare și chiar dacă povestitorul e contemporan cu faptul istorisit".

---

[6] „Faptul că romanii, la cucerirea acestei provincii nu au exterminat pe băștinași, ori nu i-au mutat în altă parte, ne dă oare dreptul să contestăm că românii sînt, dintre locuitorii de azi ai Transilvaniei, cei mai vechi ? Chiar dacă românii s-au născut din amestecul coloniștilor romani cu vechii geți sau daci, ce contează ? Oricum, ei tot sînt mai vechi locuitori ai țării decît ungurii, secuii și sașii".

[7] „Eu cred că românii sînt pe deplin îndreptățiți să ceară : 1. Ca nobilii români din comitate să fie tratați în toate privințele la fel cu nobilii maghiari ; 2. Ca un român liber care locuiește între sași sau secui să se bucure de drepturi și imunități egale cu ale acestora, după cum suportă fel de fel de sarcini ; că, prin urmare, dacă îndeplinește condițiile necesare, să aibă acces la toate funcțiile municipale, să aibă voie a se stabili în orașe și tîrguri, să exercite meserii și să nu poată fi exclus din nici o breaslă ; 3. Ca să se ia măsuri în vederea reprezentării țăranului sărac în Dietă ; 4. Ca tineretul român să aibă acces în orice fel de școală ; 5. Ca religia română neunită să aibă drepturi egale cu ale celor patru religii recepte...".

O ultimă sinteză a ideilor lui Budai Deleanu relativă la formarea poporului și limbii române întîlnim în *Introducerea istoricească*, alcătuită în 1818, ca prefață la *Lexiconul româno-nemțesc*, pe care nu a mai reușit să-l publice. Chiar dacă autorul nu îndrăznește să rupă complet cu tradiția Școlii Ardelene și să admită deschis originea mixtă, daco-romană, a poporului român, el face totuși un mare pas înainte. Nu se referă la o contopire etnică, dar recunoaște o conviețuire și amestecul lingvistic. Budai Deleanu crede că în limba română cuvintele nelatine sînt de origine dacă ; în această categorie sînt incluse și cele mai multe cuvinte slave căci, după cum am văzut, el credea în slavismul dacilor. Nu numai majoritatea cuvintelor slave, dar și cele de factură grecească, germană, albaneză, în general „cea mai mare parte de cuvinte străine în limba românească se trag de la daci", cu care „romanii din Dacia mai multe veacuri au trăit împreună". Cu toată exagerarea, noutatea concepției este evidentă și reprezintă un mare progres față de purismul Școlii Ardelene. Ca lingvist, Budai Deleanu intuiește semnificația valorii de circulație a cuvintelor, care va fi pe deplin lămurită de B. P. Hasdeu ; el este un latinizant moderat, considerînd că atunci cînd un cuvînt este cunoscut de toți românii, avînd o largă circulație, trebuie menținut în limbă, chiar dacă nu este de origine latină.

Opera istorică a lui Budai Deleanu nu a fost cunoscută de contemporani, nici de generațiile următoare. Sub raportul influenței ea nu poate fi deci discutată. În momentul cînd ne referim însă la valoarea ei intrinsecă, superioritatea autorului „Țiganiadei" apare într-o lumină clară. El duce pînă la capăt ceea ce începuse Petru Maior : detașarea de istoria evenimențială și abordarea unor probleme istorice. Îl interesează nu numai istoria politică dar și aspectele etnice, economice, sociale, culturale. Erudiția sa este uimitoare : cunoaște autorii vechi la fel de bine ca Șincai, dar mult mai bine pe cei contemporani. Citează, de plidă, pe istoricii englezi Robertson și Gibbon. Are un spirit critic superior și o gîndire de mare originalitate. Prin îndrăzneala concluziilor sale, prin amestecul de intuiții juste și fantezie, Budai Deleanu îl anunță pe Hasdeu. După cum am văzut, și gîndirea sa politică este mai radicală decît a contemporanilor, depășind uneori cadrul despotismului luminat. Prin interesul pentru poporul de rînd,

prin spiritul în care cercetează originile neclare ale națiunilor, în general prin concepțiile sale mai avansate, Budai Deleanu este la noi un precursor al romantismului.

În afara celor patru mari istorici reprezentativi, și alți transilvăneni s-au interesat în această epocă de studiul istoriei. Astfel, medicul oculist Ioan Molnar Piuariu (1749—1815), una dintre cele mai interesante și multilaterale personalități ale epocii, a publicat în 1800 la Buda traducerea primului volum din *Eléments d'histoire générale ancienne et moderne* de Claude Millot, sub titlul *Istorie universală, adecă de obște, care cuprinde în sine întîmplările veacurilor vechi.* Mai tîrziu, Damaschin Bojinca (1802—1869), mergînd pe urmele lui Petru Maior, îl combate pe un critic al acestuia, Sava Tökölyi (care nega romanitatea românilor), într-o scriere latinească *Animadversio in Dissertationem Hallensem,* apărută la Pesta în 1827 și tradusă în românește în 1828, sub titlul *Răspundere desgurzătoare la cîrtirea cea din Halle ;* este o expunere, fără originalitate, a ideilor lui Petru Maior, folosindu-se chiar fraze ale acestuia. Bojinca a fost un istoric productiv ; mergînd pe liniile Școlii Ardelene, el a început să publice în 1827—1830 o istorie a românilor, iar în 1832—1833 a tipărit la Buda *Anticele romanilor,* în care dovedea originea latină a credințelor și obiceiurilor românești. A scris, de asemenea, despre Ioan Corvin și Mihai Viteazul.

Influențat în anumită măsură de Școala Ardeleană, dar scriind mai curînd în vechea tradiție cronicărească, bănățeanul Nicolae Stoica de Hațeg (1751—1833), protopop la Mehadia, a lăsat o *Cronică a Banatului,* alcătuită în anii 1826—1827. Începînd cu „facerea lumii" și prezentînd destul de succint evenimentele istoriei românești pînă la începutul secolului XVIII, lucrarea expune mai detaliat perioada 1716—1825, insistînd cu deosebire asupra războiului din 1788—1791 la care autorul însuși participase. Puțin cunoscută, această cronică a fost valorificată recent, prin ediția îngrijită de D. Mioc, apărută în 1969.

2. LUMINISMUL ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA

Istoriografia luministă din Transilvania, oricare ar fi fost nuanţa proprie a operelor aparţinînd unor autori cu temperamente diferite, se remarcă înainte de toate prin unitatea ei. Toţi istoricii abordează cu predilecţie o anumită tematică şi o rezolvă în spirit asemănător. Ei se aflau în slujba unei societăţi încă puţin diferenţiate ; erau în general intelectuali de obîrşie rurală, cu solide studii clasice, legaţi încă de biserică, angajaţi în mişcarea naţională românească. Cînd ne referim însă la dezvoltarea istoriografiei în Ţara Românească şi Moldova, situaţia devine mult mai complexă. Sub toate aspectele, epoca fanariotă, care cuprinde aproape întreg secolul XVIII şi primele două decenii din secolul XIX, se remarcă printr-o împletire originală de elemente vechi şi noi, româneşti şi străine. În consecinţă, şi lucrările istorice se caracterizează printr-o mare diversitate. Autorii lor aparţin unor clase sociale diferite : unii sînt boieri, alţii clerici, alţii orăşeni, burghezi, căci dezvoltarea economică a secolului XVIII a sporit ponderea acestei clase în societatea românească. Din acest punct de vedere ne aflăm departe de anii 1650 sau 1700, cînd toţi cronicarii sau istoricii însemnaţi aparţineau marii boierimi şi scriau în interesul acesteia. La această diferenţiere se adaugă un nou element de varietate : întrepătrunderea a două culturi şi a două limbi, românească şi grecească. Domnitorii epocii fanariote, fiind în general greci, istoricii lor oficiali sînt de asemenea străini şi scriu în greceşte. Sînt şi români care scriu uneori greceşte, după cum unii greci stabiliţi la noi, chiar dacă nu renunţă la limba lor, sînt puternic influenţaţi de spiritualitatea locală şi de idealurile politice româneşti. Men-

talitatea autorilor este în linii mari luministă, păstrînd însă și elemente mai vechi, de pildă atașamentul față de religie și biserică. Ideea monarhiei luministe este prezentă și la noi — unii domnitori fanarioți au încercat să o aplice —, dar cu limitările impuse de exploatarea otomană și autonomia îngrădită de care dispuneau țările române. Istoricii sînt în general partizani ai progresului ; exceptînd istoriografii oficiali, ei văd posibilitatea acestui progres prin revenirea la o cîrmuire autohtonă și respectarea autonomiei. Ca și în Transilvania, se remarcă deci o tendință națională în politica și cultura românească din cele două principate. Aria investigației istorice este însă ceva mai largă, preocupările de istorie economică și socială fiind mai intense decît în Transilvania. Unele opere nu depășesc stadiul cronicăresc ; altele sînt însă mai moderne prin stil și concepție, decît multe lucrări ale Școlii Ardelene. Legăturile cu luminismul european sînt mai numeroase și mai variate ca în Transilvania ; ideile epocii sînt asimilate fie prin filieră grecească, fie prin contactul direct cu cultura occidentală. Fiii boierilor luau lecții cu profesori francezi, germani, italieni și pătura cultă de la sfîrșitul secolului XVIII folosea aceste limbi și cunoștea operele de seamă ale secolului luminilor. Cu deosebire, Voltaire era citit și prețuit. Tot acest amestec de elemente diferite, unele contradictorii, a generat o istoriografie dintre cele mai interesante, pe nedrept eclipsată de operele Școlii Ardelene.

Nu facem decît să-i amintim pe acei istorici greci, care scriu din ordinul domnitorilor lucrări cu caracter oficial. Nici prin limbă, nici prin spirit, ei nu aparțin de fapt societății și culturii românești ; unii dintre ei au trăit destul de puțin timp în țările române. Constantin Daponte (1713—1784), secretar al domnitorului Constantin Mavrocordat, scrie în *Efemeridele dace* despre războiul din anii 1736—1739, desfășurat în parte pe teritoriul nostru. Tot el a compus o *Cronică*, în care prezintă evenimentele petrecute în lumea greacă între 1648—1704, cu unele referiri la țările române. Petre Depasta (mort în 1770) scrie, cu multe laude, despre domniile, în Țara Românească și Moldova, ale lui Constantin Mavrocordat. Manolachi Persiano este autorul unei cronici versificate despre domnia lui Nicolae Mavrogheni (1786—1790), iar Atanasie Comnen Ipsilanti alcătuiește o istorie grecească de la 1453

pînă spre sfîrșitul secolului XVIII, în care-și găsesc locul și informații politice, statistice despre Principatele Române.

Dintre români [1], se remarcă mai întîi stolnicul Dumitrachie, care scrie prin 1775 o lucrare despre războiul încheiat cu puțin timp înainte : *Istoria evenimentelor din Orient, cu referință la Principatele Moldova și Valahia din anii 1769—1774* (titlul a fost adăugat mai tîrziu, în 1887—1888, de editorul cronicii, V. A. Urechia). Găsim aici informații prețioase, cu caracter memorialistic, privind situația țărilor române în timpul războiului ruso-turc, desfășurat în mare parte pe teritoriul nostru.

Un istoric mult mai complex este Mihai Cantacuzino. Născut în 1723, mare ban, el militează în anii 1769—1774 pentru o strînsă colaborare cu Rusia. Continua astfel politica lui Dimitrie Cantemir, considerînd că o victorie decisivă a Rusiei împotriva Imperiului Otoman avea să aducă eliberarea țărilor române. Pacea încheiată la Kuciuk-Kainargi în 1774, deși a însemnat un pas spre limitarea abuzurilor Porții, era însă departe de a duce la libertatea visată. Compromis definitiv în ochii turcilor, Mihai Cantacuzino a socotit că este mai bine să se refugieze în Rusia ; a fost bine primit acolo, căpătînd moșii și gradul de general maior în armata țaristă. Nu se cunoaște precis data morții ; în 1790 trăia încă, iar în 1793 nu îl mai întîlnim în viață.

Mihai Cantacuzino este autorul a două lucrări importante, originale, care îi conferă un loc însemnat în istoriografia românească a vremii. Prima este *Istoria Țării Românești politică și geografică*, publicată sub acest titlu de George Sion în 1863. Autorul o redactase după refugierea în Rusia, între 1774—1776, în limba greacă (după unii cercetători prima variantă ar fi fost românească, istoricul traducînd-o ulterior în grecește). În limba greacă a fost publicată la Viena, în 1806, de frații Tunusli, fără indicarea numelui autorului, multă vreme fiind considerată ca lucrarea lor. Mult mai tîrziu s-a stabilit paternitatea reală. Expunerea evenimentelor merge din secolul XIII pînă în vremea autorului. Pentru partea mai

[1] Exceptînd pe Alexandru Beldiman și pe istoricul de origine greacă Dimitrie Philippide, stabilit în Moldova, toți istoricii vremii sînt din Țara Românească. Este o schimbare evidentă în raport cu epoca anterioară, cînd istoriografia fusese mult mai bine reprezentată în Moldova.

veche, lucrarea nu prezintă importanţă deosebită, în schimb este foarte preţioasă pentru cunoaşterea epocii mai recente, atît pe planul evenimentelor politice, la care autorul a participat, cît mai ales, prin numeroasele informaţii economice şi sociale. Se întîlnesc în istoria lui Cantacuzino date geografice, statistice, liste de moşii, de venituri şi cheltuieli, păreri asupra reformelor întreprinse în epoca sa etc. Nicolae Iorga o consideră „un repertoriu din cele mai îmbelşugate şi mai preţioase". În istoriografia noastră Mihai Cantacuzino este primul care acordă o asemenea importanţă faptelor economice şi sociale, semn al unei evoluţii în concepţia istorică, în sensul ideologiei luministe.

A doua lucrare reprezintă de asemenea o „premieră" în istoriografia română. Se intitulează *Genealogia Cantacuzinilor* şi a fost scrisă în anul 1787 ; este prima noastră lucrare de genealogie. Bine întocmită, deşi nu lipsită de exagerări atunci cînd se caută originea Cantacuzinilor [2], această lucrare este preţioasă atît pentru cunoaşterea istoriei unei familii importante, cît şi pentru informaţiile ce le dă în general despre evenimentele petrecute în ţările române. Ultima parte (perioada 1750—1776) are un pronunţat caracter memorialistic, fiind o prezentare detaliată a evenimentelor trăite de autor.

Un om politic important a fost şi Ienăchiţă Văcărescu (aprox. 1740—1797), spătar, vistier şi mare ban, unul dintre cei mai culţi şi talentaţi români ai vremii sale, înaintaş al poeziei româneşti. O prezentare a vieţii şi activităţii sale pe toate planurile depăşeşte cadrul prezentării noastre. Istoriografia română îi datorează lucrarea intitulată *Istoria prea puternicilor împăraţi otomani,* scrisă între anii 1788—1794. A început să scrie lucrarea într-un moment de răgaz, exilat la Nicopole din pricina neînţelegerilor cu domnul Nicolae Mavrogheni. Scopul său era să elaboreze o „adunare istorică a puternicilor împăraţi otomani, pe scurt alcătuită, arătînd de cînd şi cu ce mijloc au luat această stăpînire începerea ei, şi creşterea, şi starea, şi urmările celelalte, pînă astăzi". Informaţia este bogată, pentru partea mai veche superioară celei folosite de Cantemir. Cunoscînd diferite limbi, Văcărescu

[2] Nesatisfăcîndu-l descendenţa imperială bizantină din secolul XIV, istoricul găseşte originea neamului său în familia franceză Valois, cu mult înainte de urcarea sa pe tronul Franţei, şi anume la anul 800 ! Acest început fantastic nu scade însă valoarea restului lucrării.

utilizează mai mulți cronicari otomani, confruntîndu-i cu lucrări grecești, franceze (de pildă, Voltaire, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations),* italiene, germane. Pentru evenimentele contemporane recurge la documente proprii și amintiri personale. Cu toată documentația, expunerea evenimentelor pînă la mijlocul secolului XVIII este schematică și nu prezintă un interes deosebit. Cu totul altfel stau lucrurile pentru partea a doua, cu caracter predominant memorialistic, care, după cum scria George Călinescu, „cuprinde momente vii, superior notate... adevărate pagini de roman". De fapt, în contrast cu schematismul primei părți, sînt relatate acum pe larg și evenimente ce depășesc istoria otomană ; amintim descrierea, cu mult talent, a celor două întrevederi ale lui Ienăchiță Văcărescu cu împăratul Iosif II, la Brașov în 1773 și la Viena în 1782. Interesantă prin asemenea pagini, lucrarea suferă însă de un dezechilibru al compoziției (cu cît ar fi fost mai interesant dacă Văcărescu s-ar fi mulțumit să-și scrie exclusiv memoriile !) și de unele deficiențe stilistice.

Istoricii prezentați pînă acum sînt toți mari boieri, avînd o cunoaștere directă a semnificației evenimentelor politice, în desfășurarea cărora jucaseră uneori un rol important. Spre deosebire de ei, Dionisie Eclesiarhul, născut în 1759, a fost un om simplu, un călugăr oarecare ; eclesiarh (mai mare peste cîntăreți și paracliseri) este funcția pe care a îndeplinit-o la Rîmnic, pe timpul mitropolitului Filaret. Fiind protejatul acestuia din urmă, a mers împreună cu el, prin anii 1789—1791, în Banat, Ungaria, vizitînd, se pare, și Buda. A fost singura lui experiență mai deosebită. A stat un timp și în București, dar cea mai mare parte a vremii și-a petrecut-o în Rîmnic, alcătuind condici ale diferitelor mînăstiri (inclusiv condica episcopiei Rîmnicului, scrisă de el în 1786). După 1814, retras la Craiova, alcătuiește *Cronograful Țării Românești.* Moare în 1820.

Cronograful lui Dionisie Eclasiarhul, prin calitățile și defectele sale, este o lucrare ieșită din comun, poate singura istorie a vremii care se poate citi nu numai cu interes, dar și cu plăcere, astăzi. Autorul și-a propus să-l continuie pe stolnicul Dumitrache, începînd deci cu anul 1774 (după o scurtă introducere privind războiul din 1769—1774). În bună parte are un caracter memorialistic ; de o documentare propriu-zisă nu poate fi vorba, Dionisie scriind lucruri cunoscute direct de el

sau auzite de la alții. Sînt prețioase datele referitoare la situația internă a Țării Românești ; printre domniile descrise pe larg se numără cele ale lui Alexandru Ipsilanti (1774—1780), apreciată în chip deosebit pentru ieftinătatea vieții, Nicolae Mavrogheni și Constantin Hangerli (1797—1799), ultimile două terminate tragic etc. Nu trebuie să-i pretindem autorului cunoașterea precisă a marilor evenimente politice ; nu aici stă meritul lucrării sale, ci în viziunea, adesea deformată, a evenimentelor, așa cum erau ele văzute și înțelese de un om simplu pe la anul 1800. Din acest punct de vedere *Cronograful* este un document psihologic și istoric foarte prețios, poate unic în literatura noastră. Într-un stil simplu, fără pretenții (dar mai sugestiv decît în oricare altă lucrare a istoricilor sau cronicarilor munteni), Eclasiarhul ne povestește despre viața de fiecare zi, despre istorie, așa cum o trăiau și o înțelegeau oamenii obișnuiți. Cînd încearcă să se ridice din sfera sa de activitate și înțelegere, autorul intră în domeniul fantasticului, în locul istoriei reale punînd în fața cititorului un spectacol în genul basmelor orientale. Scrise astăzi, asemenea pagini ar fi de un ridicol absolut ; criticul cel mai sever este însă dezarmat în fața unei naivități greu de imaginat în zilele noastre. Paginile referitoare la războaiele ruso-austro-turce (istoricul e partizan al rușilor și nu îi simpatizează pe austrieci) și mai ales la revoluția franceză și la războaiele napoleoniene ating culmea absurdității : sînt însă deosebit de interesante, căci ne arată cum se reflectau marile evenimente ale vremii în spiritul unor oameni de cultură și stare socială modeste [3]. Cronica lui Dionisie Eclesiarhul merge pînă la anul 1815.

Aceleiași categorii sociale îi aparține și Naum Rîmniceanu, și el un cleric modest, cu ranguri mici în ierarhia bisericească, născut la 1764, dintr-o familie de origine transilvăneană, trecută în Țara Românească. Cultura lui este însă evident superioară cunoștințelor modeste ale lui Dionisie Eclesiarhul.

[3] Iată cîteva date biografice despre Napoleon : „Bonaparte spun unii că a fost fecior de neam greco-romeos, și în copilăria lui a trecut în legea papistășească și făcîndu-se ostaș a ajuns ofițer la împărăția nemților, și apoi căpitan mare, și fiind isteț s-a purtat bine în oștire, deci căutînd a i se da mai mare ofichie, într-aceeași dată nu i s-a dat. El, scîrbindu-se, s-a dus la francezi și primindu-l francezii, și peste puțină vreme a ajuns din treaptă în treaptă prin istețimea lui de l-au făcut obîrster, adică cum e la muscali polcovnic mare".

Luat prizonier de austrieci în 1789, a cunoscut și el Ungaria, a vizitat Transilvania. Apoi, și-a desfășurat activitatea de cleric mărunt la Rîmnic și Buzău. Moare prin 1838.

Principala lucrare a lui Naum Rîmniceanu, alcătuită între 1800—1834, este *Adunarea hronologiei domnilor țării noastre*, o compilație de factură veche, începînd de la facerea lumii și continuînd pînă în prima jumătate a secolului XIX. Mai interesantă decît cronica propriu-zisă este introducerea, în care se încearcă o prezentare a originii poporului român. Această problemă, discutată pe larg de Școala Ardeleană, fusese mai puțin tratată de istoricii din Țara Românească. Autorul susține teza contopirii coloniștilor romani cu dacii, dovedindu-se astfel mai realist decît contemporanii săi transilvăneni. Limba dacilor (asemănătoare cu a tătarilor, crede el) s-a pierdut, deci originea limbii române este latină, însă cu multe influențe slave, în urma convietuirii cu ei. Autorul subliniază și continuitatea populației românești la nord de Dunăre. Mai multe lucrări în limba greacă i-au fost de asemenea atribuite. Printre ele, o disertație *Despre originea românilor*, în care rezumă astfel formarea poporului român și limbii române: „Avem adevărata dovadă că neamul nostru se derivă din două neamuri, și din latini și din itali, ceea ce se socotește un singur neam, și din daci, din vechime ereditari ai Daciei. Iar limba dacilor celor de acum, divizată în zece părți, prin o observare scrupuloasă aflăm că patru părți ale limbii sînt latine, două părți italiene, deși corupte, două părți ale vechilor daci, corupte și acestea prin cele de mai sus; o parte și jumătate din limba bulgarilor și sîrbilor, din o continuă învățătură a cărților și a contactului, coruptă și aceasta, iar jumătate de parte constînd din diferite limbi, mai ales în numirile străine ale comerțului". Sîntem deci departe de purismul Școlii Ardelene. Naum Rîmniceanu este un patriot, care consideră că „lucrul cel mai desfătător este Patria", socotind că în înflorirea acesteia toți, de la boieri pînă la meșteșugari și țărani, își au rolul lor. I se atribuie și o cronică a Țării Românești între 1768—1800, tot în limba greacă și, în aceeași limbă, *Istoricul zaverei în Valahia*, în care se arată adversar al fanarioților, dar și al lui Tudor Vladimirescu.

Doi istorici greci trebuie să fie tratați separat de cronicarii oficiali amintiți, căci prin spiritul operei lor, dacă nu prin

naștere și limbă, aparțin culturii noastre. Aceștia sînt Dimitrie Philippide și Dionisie Fotino.

Viața lui Dimitrie Philippide, nu îndeajuns de bine cunoscută, este a unui erudit însetat de cunoaștere, care nu stă închis în cabinetul său, ci peregrinează prin întreaga Europă. Născut în Tessalia, la 1770 sau, după o altă ipoteză, mai plauzibilă, cu 10—20 ani înainte, el învață în Grecia, se călugărește (sub numele Daniel) și apoi își desăvîrșește studiile în Italia și Franța, înodînd relații cu savanți de seamă ai vremii. În 1791 publică la Viena, în grecește, un manual de geografie : *Geografia modernă*. Călătorește prin multe țări europene, iar în 1796 îl întîlnim în Moldova, stabilindu-se la Iași ca profesor, mai întîi al fiilor marelui vistier Gheorghe Balș, apoi, din 1803, la Școala Domnească din Iași, unde preda matematica și fizica. Vizitează și Transilvania, Banatul, Muntenia, devenind un foarte bun cunoscător al ținuturilor locuite de români. Cu unele întreruperi (stă la Paris între 1808—1812 și la Leipzig între 1815—1818) rămîne în Moldova pînă la sfîrșitul vieții, petrecut după unii pe la 1832, după alții înainte de 1826. Philippide este autorul a zece cărți originale și traduceri, de istorie, geografie, filologie și filozofie. Dintre ele merită a fi menționată, ca o curiozitate, lucrarea cunoscută sub numele *Pasigrafia* (titlul real : *Încercarea unei analize a gîndirii, deosebită de cele de pînă acum*), în care încearcă să elaboreze o limbă universală, după precise criterii științifice.

Pentru cultura românească rămîn însă importante cele două lucrări publicate laolaltă, în 1816, la Leipzig, sub titlul *Istoria României* și *Geografia României*. În prima, autorul prezintă istoria veche a întregului teritoriu locuit de români. Deși scrisă în limba greacă, spiritul lucrării este românesc, autorul subliniind originea mixtă daco-romană și continuitatea poporului nostru și considerînd că obîrșia latină este un motiv de mîndrie. *Geografia* nu reprezintă de fapt o lucrare independentă, ci este un fel de anexă la partea istorică ; se află aici adunat un întins material, de mare preț, privind diferitele aspecte ale pămîntului românesc, inclusiv numeroase date statistice, cu știri despre locuitori, împărțire administrativă, venituri, comerț etc. Din păcate, stilul este cam complicat, uneori confuz, cu multe digresiuni. Merită a fi subliniată

folosirea numelui *România*, autorul fiind un adept al unității poporului român, în granițele sale naturale [4].

Dacă Dimitrie Philippide nu reușise să compună decît partea veche a istoriei noastre, lui Dionisie Fotino îi revine meritul de a fi realizat, la scurtă vreme, o sinteză completă. Născut în orașul Patras din Peloponez la 1777 (după alte știri la 1769), Dionisie Fotino se stabilește în Țara Românească pe la 1800, dînd un timp lecții de muzică la București. Deși grec, se integrează pe deplin în societatea românească, fiind protejatul și partizanul marelui ban Constantin Filipescu (1751—1817), conducător al unei mișcări care urmărea readucerea domniilor pămîntene. Îi simpatizează sincer pe români și este antifanariot, lucru explicabil prin considerația că în Grecia chiar, fanarioții din Constantinopol nu erau bine văzuți (Fotino îi descrie ca: „oameni ticăloși, destrămați și fără saț, necugetînd decît numai cum să se îmbogățească cu dezbrăcarea săracilor"). Moare la 1821.

Lucrarea principală a lui Dionisie Fotino, la care a muncit vreme de zece ani (1807—1817) este *Istoria vechii Dacii*, scrisă în grecește și publicată în trei volume, la Viena, în anii 1818—1819. Mai tîrziu, în 1859, George Sion a editat o traducere românească, intitulată *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Muntenești și a Moldovei*. Primul volum cuprinde epoca veche, pînă la întemeierea principatelor, al doilea istoria Țării Românești din secolul XIII pînă în vremea autorului (inclusiv domnia lui Caragea, 1812—1818), iar al treilea istoria Moldovei în aceeași perioadă, precum și o descriere geografică și politică a teritoriului românesc. Această descriere, cu multe date administrative, economice și statistice — unele preluate din lucrarea lui Philippide — este un izvor de mare preț pentru cunoașterea situației țărilor române (mai ales a Țării Românești, pentru care datele sînt mai complete), la începutul secolului XIX. Cartea lui Fotino este bine documentată, bazîndu-se atît pe cronici interne, cît și pe izvoare

[4] Se consideră, în general, în istoriografia noastră că Dimitrie Philippide este primul autor care utilizează termenul *România*. Recent, Adolf Armbruster, a arătat (în *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, București, 1972) că termenul a fost folosit înainte de istoricul sas Martin Felmer (1720—1767), într-o lucrare despre originea românilor, publicată însă abia în 1867.

Dionisie Fotino

antice, bizantine, sud-slave, polone, ungare, turcești, iar pentru perioada contemporană pe amintirile autorului. Originea poporului român este văzută prin contopirea dacilor cu romanii ; autorul susține ideea continuității, mai ales în regiunea de munte, unde s-ar fi refugiat locuitorii, de teama invaziilor, după retragerea aureliană din secolul III. O altă lucrare a lui D. Fotino, probabil anterioară acesteia, dar neterminată și rămasă în manuscris, este *Viețile sultanilor*, o sinteză a istoriei imperiului otoman, văzută prin biografiile conducătorilor săi. Bazată pe izvoare turcești, bizantine, italiene, opera este axată pe ideea măririi și decăderii imperiului, evoluție reflectată și în viețile sultanilor, primii dintre ei plini de calități, iar următorii slabi și vicioși.

Nu putem încheia trecerea în revistă a istoriografiei românești din această epocă, fără a consemna și marea răspîndire a cronicilor versificate. Ele erau la modă în literatura grecească a vremii, deși modele se puteau găsi și în Occident (Voltaire scrisese *Henriada*, pornind de la domnia lui Henric IV). Desigur, în special domniile cu desfășurare sau sfîrșit tragic i-au atras pe versificatori. Există astfel un poem anonim despre uciderea domnului Moldovei Grigore Ghica, în 1777, precum și trei cronici grecești în versuri referitoare la domnia, tot cu încheiere tragică, a lui Mavrogheni ; despre aceasta povestește și o cronică rimată în limba română : *Istoria anonimă despre Mavrogheni*, ca și opera, tot versificată, a pitarului Hristache : *Istoria faptelor lui Mavrogheni-vodă și a răsmiriții din timpul lui, pe la 1790*. Naivitatea și prospețimea stilului acestuia din urmă amintesc uneori de Dionisie Eclesiarhul. După cum se vede, domnia lui Mavrogheni, amestec de spirit novator și tiranie orientală, interpretată diferit de istorici pînă în zilele noastre, a fost o temă predilectă pentru istoriografia vremii. O altă cronică versificată, referitoare la alt sfîrșit tragic, este *Cîntecul lui Constantin Hangerli*.

Din noianul versificatorilor se detașează doi „specialiști" ai genului, un muntean și un moldovean : Zilot Românul și Alexandru Beldiman. Nu se știe încă cine se ascundea sub pseudonimul Zilot Românul (Românul zelos) ; în orice caz, un personaj de obîrșie destul de modestă, născut pe la 1780 și mort după 1850. El a scris în versuri aproape întreaga istorie

a vremii sale, începînd cu o cronică a lui Constantin Hangerli, compusă la 1800, continuînd cu o alta, parte în versuri, parte în proză, referitoare la anii 1796—1812, apoi scriind despre *Domnia lui Ion Vodă Caragea,* despre revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821 și, în sfîrșit, spre sfîrșitul vieții, despre revoluția din 1848 *(Leatul 1848).* Progresist inițial, antifanariot, acest burghez, a cărui ambiție era să intre în tagma boierească, îl critică apoi pe Tudor, în care vede un uzurpator și apără Regulamentul organic, împotriva revoluționarilor de la 1848. Nici nu putea fi altfel decît reacționar un om care, la mijlocul secolului XIX, continua netulburat să scrie cronici versificate, după modelul veacului anterior.

Alexandru Beldiman (1760—1826), de obîrșie boierească, ajuns vornic, îi este superior prin cultură și talent. Cronica sa versificată prezintă evenimentele de la 1821, sub titlul *Tragodia, sau mai bine a zice jalnica Moldovei întîmplare după răzvrătirea grecilor, 1821.* Poziția sa politică este asemănătoare cu a lui Zilot, el pronunțîndu-se atît contra Eteriei, cît și a lui Tudor.

Prezentarea istoriografiei luministe românești ne pune în fața unei mari varietăți de teme și idei. Oricît de diferite ar fi, lucrările amintite au totuși anumite tendințe comune. Cu puține excepții, ele sînt străbătute de credința în progres și reforme, specifică secolului luminilor. Înaintarea poporului român nu se putea realiza însă fără emanciparea sa națională, atît în Transilvania, unde apăsarea habsburgică devenea tot mai grea, cît și în Țara Românească și Moldova, dominate de regimul turco-fanariot. Aspectul național — fie prin sublinierea originilor noastre, fie prin revendicări politice directe — este prezent în aproape întreaga producție istoriografică a vremii ; el este strîns legat de preocupările economice, sociale, evidente la unii autori, care duc la o lărgire a cadrului expunerii istorice. Preocupările naționale, specifice luminismului românesc, îl apropie de generația romantică de la 1848. Dacă în Occident impresia este oarecum a unei rupturi între ideologia luministă și cea romantică, la noi continuitatea apare firească, ambele curente, oricare ar fi influențele exterioare, bazîndu-se înainte de toate pe realitățile interne.

BIBLIOGRAFIE

NICOLAE BĂNESCU, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în „Anuarul Institutului de istorie națională", Cluj, 1923, p. 119—204.

ION BUDAI-DELEANU, *Scrieri inedite*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Iosif Pervain, Editura Dacia, Cluj, 1970.

AL. CIORĂNESCU, *Opera istorică a lui Budai-Deleanu*, în „Cercetări literare", II (1936), p. 102—128; *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J. D. Barbié du Bocage (1794—1819)*, Thessalonic, 1965.

CORNEL CÎRSTOIU, *Ianache Văcărescu. Viața și opera*, Editura Minerva, București, 1974.

VLAD GEORGESCU, *Idées sociales et politiques dans la littérature historique des Principautés Roumaines pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle*, în „Revue des Études Sud-Est Européenes", nr. 1—2/1967, p. 167—191.

ION GHEȚIE, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Editura Academiei R.S.R., București, 1966.

DUMITRU GHIȘE, POMPILIU TEODOR, *Fragmentarium iluminist*, Editura Dacia, Cluj, 1972.

KEITH HITCHINS, *Samuil Micu Clain și iluminismul românesc din Transilvania*, în idem, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 7—29.

MANOLE NEAGOE, *Viața și activitatea lui Gheorghe Șincai*, în „Studii", nr. 6/1966, p. 1167—1178.

DAVID PRODAN, *Gheorghe Șincai*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 2/1967, p. 165—180.

MARIA PROTASE, *Petru Maior*, Editura Minerva, București, 1973.

LUCIA PROTOPOPESCU, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu*, Editura Academiei R.S.R., București, 1967.

MIRCEA TOMUȘ, *Gheorghe Șincai — viața și opera (1754—1816)*, București, 1965.

II. ISTORIOGRAFIA ROMANTICĂ

Marile transformări sociale și politice — revoluția franceză, războaiele napoleoniene — petrecute în Europa la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX au determinat și profunde schimbări în mentalitatea oamenilor. Pe primul plan trec preocupările sociale și naționale ; ideologia luministă este înlăturată de romantism.

Istoriografia romantică din prima jumătate a secolului XIX este dominată mai întîi de ideea națională. Dezvoltarea economică, afirmarea progresivă a burgheziei și războaiele ce au frămîntat Europa au dat un puternic impuls conștiinței naționale ; este vremea cînd aproape în toate țările continentului mișcările naționale se intensifică, se organizează, libertatea și unitatea națională devenind unul din imperativele epocii. Istoricii vor fi susținători activi ai acestei idei, renunțînd complet la cosmopolitismul secolului luminilor. Pe primul plan în preocupările lor trece istoria fiecărui popor, a cărui evoluție încearcă să o explice prin trăsături proprii, specifice. Dacă raționaliștii au preferat istoria universală, romanticii se pleacă mai curînd asupra istoriei națiunilor lor. Disprețuit cu cîteva decenii înainte, evul mediu — martor al formării și afirmării popoarelor europene — este cercetat în amănunt și privit cu înțelegere. Văzută în chip abstract de autorii secolului XVIII, istoria se umanizează, poporul apare pe primul plan și mulți istorici afirmă rolul însemnat al maselor, unii intuind chiar semnificația luptei de clasă.

Schimbări importante intervin și în stil. Mai curînd analitic și abstract în lucrările luminiștilor, acesta devine descriptiv la romantici. Există acum o preocupare pentru fraza colorată, plastică, pentru redarea cît mai concretă a vieții din trecut, mergîndu-se chiar pînă la descrierea amănunțită a locurilor, costumelor, personajelor. Se caută redarea

atmosferei, vieții reale din fiecare epocă istorică. Semnificativ este faptul că marele model al istoriografiei vremii nu este vreun istoric, ci marele romancier Walter Scott (el însuși a scris și istorie, de valoare discutabilă, dar nu aceste lucrări, ci romanele lui pline de sevă și culoare sînt admirate și imitate).

Desigur, curentul romantic nu este unitar, se încadrează în el atît democrați, revoluționari, cît și monarhiști, conservatori. În general însă, cu toții sînt pătrunși de ideea națională și de necesitatea unui stil viu, care în locul vechilor abstractizări să aducă viața reală în fața ochilor cititorului.

Dintre istoricii romantici, se remarcă în Franța Augustin Thierry (1795—1856), autor al unor lucrări privind cucerirea Angliei de normanzi, epoca merovingiană și „starea a treia" ; cel mai renumit este însă Jules Michelet (1798—1874), istoric al Franței și al revoluției franceze, adept convins al democrației și al rolului poporului în istorie. Atît Thierry, cît și Michelet au influențat istoriografia românească a vremii. Varianta germană a romantismului este reprezentată cu strălucire de Leopold von Ranke (1795—1886), autor al unui număr impresionant de lucrări, privind mai ales Europa Occidentală în evul mediu. Ranke și discipolii săi au o concepție politică mai conservatoare decît contemporanii lor francezi, fiind susținători ai statului prusac ; în schimb, metoda lor de lucru este superioară, ei bazîndu-se pe documente de prima mînă și procedînd la o critică ascuțită a izvoarelor. Prin activitatea lui Ranke și a altora, romantismul a adus nu numai o nouă viziune asupra istoriei, ci a realizat un pas înainte în domeniul metodologiei, prin accentul pus pe surse și interpretarea lor realistă.

1. ÎNCEPUTURILE ROMANTISMULUI. MIHAIL KOGĂLNICEANU

Istoriografia romantică românească, oricare ar fi influențele suferite (în primul rînd franceze și germane) este în primul rînd legată de realitățile naționale. Am văzut de fapt că luminismul românesc, prin accentul pus pe problemele naționale, depășea sfera luminismului european, prefigurînd romantismul. Nu există deci la noi o ruptură între cele două curente. Romantismul accentuează însă trăsăturile naționale și se remarcă, incomparabil mai mult decît istoriografia epocii precedente, prin fondul său social. O asemenea tratare a istoriei era impusă de realitățile vremii.

Evoluția economică și socială, creșterea conștiinței naționale, au generat marile evenimente ale istoriei noastre de la mijlocul secolului trecut : revoluția de la 1848, unirea Moldovei și Țării Românești în 1859, reformele din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, crearea și consolidarea statului român modern. Istoricii au fost participanți activi la toate aceste evenimente și transformări, atît prin scrisul lor, profund înrădăcinat în realitățile epocii, cît și prin acțiunea lor directă. Aproape toți reprezentanții istoriografiei noastre din această vreme au fost și importanți oameni politici. Istoria, prezentul și viitorul nu erau pentru ei noțiuni separate, ci legate organic.

Un precursor al romantismului, care face legătura cu Școala Ardeleană, este Aaron Florian, născut la 1805 lîngă Sibiu ; a studiat la Sibiu, Blaj și Pesta, iar apoi, chemat de Dinicu Golescu, a trecut în Țara Românească (1827), fiind profesor la Golești, Craiova și în sfîrșit, la liceul Sfîntul Sava

din București. A participat la revoluția din 1848 în Țara Românească și în Transilvania. Mai tîrziu, înființîndu-se Universitatea din București, a fost numit acolo profesor de istorie universală între 1863—1865. Moare la 1887, retras de mult din activitatea didactică și politică. Aaron Florian nu a fost un adevărat cercetător ; i se datorează lucrări de sinteză, concepute ca manuale de școală. Prima și cea mai importantă, *Idee repede de istoria principatului Țării Românești,* a apărut în trei volume, la București, între 1835—1838. Documentarea este destul de slabă, autorul urmînd îndeaproape pe Engel și pe Gebhardi (ultimul publicase, în limba germană, o istorie a Transilvaniei, în 1781 și alta a Țării Românești și Moldovei în 1782). Există un dezechilibru și în structura lucrării ; concepută inițial ca o sinteză, expunerea se amplifică treptat și autorul nu mai reușește să ducă opera pînă la sfîrșit. Dacă primul volum merge de la origini pînă în secolul XVI, al doilea, prezentînd perioada 1529—1601, se concentrează în mare parte asupra domniei lui Mihai Viteazul, iar al treilea expune primii ani ai secolului XVII (1601—1615). O asemenea schimbare de plan făcea, într-adevăr, imposibilă terminarea lucrării. Oricare ar fi lipsurile, sînt însă interesante ideile expuse în introducerea istoriei, prin sublinierea — tipic romantică — a rolului poporului, națiunii. O altă lucrare, foarte sintetică, publicată în 1845 (cu noi ediții în 1846 și 1847) este *Elemente de istoria lumii,* un bun manual de istorie universală, clar scris, firește fără vreun merit științific deosebit.

În 1839 a publicat un *Manual de istoria Principatului României* (de remarcat termenul *România),* sinteză a istoriei Țării Românești. Pe urmele Școlii Ardelene, Aaron Florian susținea ideea exterminării dacilor și a originii pur latine a poporului român.

Primul istoric romantic însemnat este marele revoluționar și om politic Mihail Kogălniceanu, unul dintre întemeietorii României moderne. Născut în 1817 la Iași, fiu al vornicului Ilie Kogălniceanu, el studiază mai întîi în familie (împreună cu viitorul poet Vasile Alecsandri), luînd lecții cu călugărul maramureșan Gherman Vida, adept al Școlii Ardelene, care adusese cu sine în Moldova cronica lui Șincai. Copil fiind, Kogălniceanu citește cu pasiune operele cronicarilor, care circulau în manuscris, devenind un mare colecționar de cro-

nici. În anul 1834 pleacă la studii în Occident, împreună cu Grigore și Dimitrie Sturdza, fiii domnului Moldovei Mihail Sturdza. Învață timp de un an în Franța, la Lunéville, însă în 1835 sînt mutați la Berlin, desigur din motive politice; mediul german era mai conservator, deci mai puțin primejdios din punctul de vedere al domnitorului, decît cel francez. La Berlin învață în particular, iar în 1837 se înscrie la Universitatea de aici, — una din cele mai bune din Europa — audiind (timp de numai un semestru însă) cursurile lui Ranke, ale vestitului istoric al dreptului Savigny și ale lui Alexander von Humboldt. S-a vorbit de influența lui Ranke asupra formării lui Kogălniceanu ca istoric; credem însă că ea a fost destul de modestă, marele nostru om politic fiind mai curînd un autodidact decît un istoric cu studii sistematice și o metodă severă, așa cum s-ar fi cuvenit unui discipol al lui Ranke.

Ceea ce uimește la Kogălniceanu este precocitatea științifică. Știința istorică presupune o anumită acumulare cantitativă, așa încît e un lucru rar ca un istoric — oricît de talentat — să se afirme la o vîrstă foarte tînără. Kogălniceanu este o asemenea excepție. Avea numai 17 ani cînd părăsea țara, dar își adusese cu el tot felul de cronici și lucrări istorice privitoare la români, căci avea ambiția de a scrie o istorie a poporului său. În 1837 publică, la numai 20 de ani, trei lucrări. Primele două sînt rezultatul discuțiilor sale cu Humboldt, care se arătase interesat, pe de o parte de literatura română, pe de alta de situația țiganilor de la noi. Astfel publică Kogălniceanu studiul *Românische oder wallachische Sprache und Literatur* (Limba și literatura română sau valahă), în care încearcă să dovedească străinătății că există o literatură română destul de veche. A doua lucrare a scris-o în limba franceză, sub titlul *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains;* prima parte, o prezentare generală a țiganilor și istoria lor, nu este originală; în schimb, sînt prețioase informațiile ce le dă apoi despre țiganii din țările române. Lucrarea s-a bucurat de un anumit succes, fiind tradusă în germană și mai tîrziu, în 1910, în română.

Opera principală, asupra căreia și-a concentrat toată atenția în anii petrecuți la Berlin, este însă sinteza de istorie a românilor. Scopul său era de a scrie o asemenea lucrare, în primul rînd pentru a face cunoscută în străinătate istoria

și civilizația noastră. Își propunea să organizeze materialul în cinci părți : prima trata istoria Daciei, a doua Țara Românească pînă la sfîrșitul secolului XVIII, a treia Moldova în aceeași perioadă, a patra ambele principate între 1782—1834 și în sfîrșit, ultima parte, ar fi cuprins prezentarea diferitelor aspecte ale civilizației noastre (obiceiuri, legi, comerț, literatură etc.). Kogălniceanu nu a reușit să realizeze decît primele două părți, publicîndu-le în 1837, la Berlin, în limba franceză cu titlul *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens,* volumul I avînd ca subtitlu *Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie.* Într-un volum masiv, de aproape 500 pagini, el prezintă istoria noastră veche, precum și Țara Românească pînă la sfîrșitul secolului XVIII. În 1854 s-a publicat o altă ediție (de fapt nu s-a tipărit din nou, ci exemplarele rămase au fost legate în coperte noi). Bibliografia este destul de consistentă ; în lista bibliografică sînt înșirate 78 lucrări : românești (în primul rînd cronicile), latine, franceze, germane, italiene, grecești. Lucrarea nu aduce date noi ; își propunea să fie o interpretare românească, pentru uzul străinătății, a unor fapte cunoscute. Însuși Kogălniceanu mărturisește că a urmat pe diferiți istorici, în primul rînd pe Engel și Gebhardi. Materia culeasă de la ei o tratează însă în spirit național. Spre deosebire de Engel e partizan al continuității românilor la nord de Dunăre ; tributar încă Școlii Ardelene admite și exterminarea aproape totală a dacilor. Ideea națională care stă la baza lucrării este subliniată și de ponderea însemnată ce o are prezentarea domniei lui Mihai Viteazul. Pornind de la Aaron Florian și Kogălniceanu, interesul pentru personalitatea celui care a reușit temporar să unifice țările române, caracterizează întreaga noastră istoriografie romantică. Luptători pentru unire, istoricii vremii vedeau în Mihai un mare înaintaș. Întreaga lucrare insistă asupra ideii unității poporului român (deși o prezentare mai adecvată ar fi fost expunerea simultană a evenimentelor din cele trei țări, cum făcuse Șincai, nu împărțirea pe provincii).

Pe lîngă ideea națională, se degajă din lucrare și simpatia pentru mase, mai ales pentru țărănime — o caracteristică a romantismului și o preocupare permanentă a istoricului și omului politic Kogălniceanu. El justifică revoltele țărănești, ca și revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821.

Mihail Kogălniceanu

Kogălniceanu arată că intenția sa nu este de a face o biografie a prinților, ci de a prezenta evoluția civilizației românești. Programul său este foarte just, dar aplicarea lui rămîne în urma principiilor. Deși apar capitole de istorie a civilizației, cea mai mare parte a lucrării are tot aspect politic. O critică prea severă ar fi însă deplasată, dacă ne amintim că autorul a scris-o înainte de a împlini 20 ani, avînd puține exemple anterioare după care să se ghideze. Problema este de ce nu a continuat Kogălniceanu lucrarea, întregind-o cu istoria Moldovei și a ambelor principate în epoca mai recentă ? Se pot deduce două motive principale, unul de natură științifică, altul politic. Motivul politic este împotrivirea domnitorului Mihail Sturdza — care își manifestase neliniștea și în legătură cu primul volum — la continuarea operei ; el se temea că expunerea evenimentelor mai recente, în special privind Moldova, putea provoca nemulțumirea puterilor suzerană și protectoare. Continuarea operei se lovea însă și de alte piedici, obiective. Kogălniceanu era conștient de lipsurile primului volum și ar fi dorit ca cel puțin expunînd istoria Moldovei să folosească o gamă mai largă de informații. A amînat continuarea lucrării și îl vom vedea în următorii ani interesîndu-se în chip deosebit de adunarea și cercetarea izvoarelor. Din păcate, la sinteza de istorie a românilor nu a mai revenit niciodată.

Întors în Moldova în 1838, devine aghiotant și secretar al domnului, dar relațiile cu acesta se vor deteriora repede, căci nu se puteau împăca ideile conservatoare ale unuia cu concepțiile liberale și democrate ale celuilalt. După ce în 1840 editează „Dacia literară", Kogălniceanu se preocupă iar de cercetarea istorică, de data aceasta hotărît să înceapă cu începutul : valorificarea izvoarelor. Editează în 1841 „Arhiva românească", prima noastră publicație istorică. Au apărut doar două volume, ambele la Iași, în 1841 și 1845. El publică aici diferite documente (hrisoave domnești, corespondență), de pildă un grupaj interesant privind relațiile țărilor române cu Rusia între 1769—1774, sau actul pentru dezrobirea vecinilor din 1749 ; pe lîngă acestea, apar vechi lucrări cu caracter istoric (pentru prima dată e publicată în românește lucrarea lui Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*), precum și unele articole ; însuși Kogălniceanu scrie despre

bătălia de la Războieni — un fragment din plănuita istorie a Moldovei.

Realizările sale istoriografice impun chemarea lui ca profesor de istoria românilor la Academia Mihăileană din Iași, întemeiată în 1835 de Mihail Sturdza. Nu ni s-au păstrat prelegerile sale, ținute pînă în aprilie 1844, în schimb este bine cunoscut și publicat în repetate rînduri *Cuvîntul pentru deschiderea cursului de istorie națională*, rostit la 24 noiembrie 1843, un adevărat manifest al istoriografiei noastre romantice. O întreagă generație de istorici români a luptat pentru realizarea ideilor admirabil sintetizate de Kogălniceanu în discursul său introductiv. El înțelege istoria ca o „carte de căpetenie", fiind vorba în primul rînd de istoria națională, considerată mai importantă ca cea universală (trăsătură tipic romantică). Pe lîngă însemnătatea ce o are pentru noi, istoria românească ajută și la lămurirea unor aspecte ale istoriei universale ; fără cunoașterea ei nu pot fi bine înțelese anumite epoci și evenimente, cum ar fi : imperiul roman, migrația popoarelor, istoria ungurilor, polonilor, turcilor, războaiele ruso-turce etc. Pentru realizarea unei istorii naționale, dificultățile sînt mari (fapt cunoscut din proprie experiență) : documentele lipsesc sau sînt împrăștiate, în lipsa lor trebuie folosite cronicile și izvoare străine. Scopul istoriei este stabilirea adevărului („răul și minciuna nu vor găsi niciodată în mine un apărător și totdeauna mă voi sili a vă spune adevărul, caracterul principal al istoriei ; iară cînd nu-l voi putea spune voi tăcea și Dumneavoastră veți înțelege pentru ce"). Tot în spiritul adevărului se pronunță contra „romanomaniei" urmașilor Școlii Ardelene, care considerau istoria românilor urmarea directă și firească a istoriei romane. O idee prețioasă este aceea că poporul român trebuie privit ca un tot unitar : „Eu privesc ca patria mea toată acea întindere de loc unde se vorbește românește și ca istorie națională, istoria Moldovei întregi înainte de sfîșierea ei, a Valahiei și a fraților din Transilvania". Pe primul plan nu va fi biografia domnilor, ci poporul, „izvorul a tuturor mișcărilor și isprăvilor". Deci, o istorie națională și socială, în spiritul celor mai generoase tradiții romantice. Pe lîngă istoria politică,își propune să înfățișeze și evoluția civilizației. Periodizarea istoriei noastre, Kogălniceanu o face astfel : epoca veche pînă la formarea principatelor, medie pînă la 1716 (instaurarea domniilor fana-

riote), modernă pînă la 1821 cînd, prin revoluția lui Tudor, s-a deșteptat „duhul național".

În 1844, Kogălniceanu editează o nouă revistă, „Propășirea" (titlul a fost interzis de cenzură, așa că a apărut cu subtitlul „Foaie științifică și literară"). Publică aici și unele materiale istorice, despre Petru Rareș, Veniamin Costache, mînăstirea Putna și nuvela istorică, referitoare la moartea tragică a lui Grigore Ghica, *Trei zile din istoria Moldovei.*

Principala operă istorică a lui Kogălniceanu este însă publicarea cronicilor moldovene, aflate pînă atunci în manuscris. El considera, pe drept cuvînt, editarea izvoarelor ca o condiție indispensabilă pentru scrierea istoriei. A publicat cronicile în trei volume, sub titlul *Letopisețele Țării Moldovei,* mai întîi apărînd volumul II, la Iași, în 1846, apoi volumul III în 1847 și în sfîrșit, primul în 1852. Acesta cuprinde cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin și Nicolae Costin, în volumul II e publicată, printre altele, cronica lui Ion Neculce, iar în volumul III diferite cronici mai puțin însemnate, din secolul XVIII. În 1872—1874 el a reeditat lucrarea, sub titlul *Cronicele României sau letopisețele Moldovei și Valahiei;* avea intenția ca, în cinci volume, să cuprindă și cronicile muntenești, publicate anterior în „Magazin istoric pentru Dacia". Nu a realizat însă decît primele trei volume, o reeditare cu unele completări a volumelor din 1846—1852. Cu toate lipsurile ce se manifestă în transcrierea textului cronicilor moldovenești — inerente oricărui început — Kogălniceanu a făcut o operă cu totul remarcabilă, deschizînd calea folosirii și interpretării izvoarelor narative românești din secolele XVII—XVIII. Convins de însemnătatea istoriei noastre pentru înțelegerea unor aspecte ale istoriei universale, el a realizat, chiar înainte de ediția românească, o antologie, în două volume, publicată la Iași în 1845, sub titlul *Fragments tirés des Chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII, Stanislas Leszczynski, Démètre Cantemir et Constantin Brancovan.* Sînt cuprinse aici extrase din operele lui Neculce, N. Costin, Cantemir, Radu Popescu etc. În introducere, autorul încearcă să stabilească rolul românilor în cadrul civilizației europene și afirmă că nu numai cunoașterea istoriei, dar și a limbii române, este necesară celor care se interesează de istoria Europei Răsăritene.

Preocupări de istorie universală se întîlnesc și în alte scrieri ale lui Kogălniceanu, mai ales în remarcabilele *Notes sur l'Espagne*, — scrise în urma unei călătorii întreprinse în 1846—1847 —, cu multe considerații originale asupra istoriei și civilizației spaniole.

După publicarea cronicilor, Kogălniceanu a avut prea puțin răgaz pentru istorie, aruncîndu-se în vîltoarea luptei politice. Rolul său în revoluția de la 1848, în unirea principatelor, în timpul domniei lui Cuza și al războiului pentru independență este prea cunoscut pentru a mai fi prezentat aici. Preocupările pentru istorie, sporadice, se leagă tot mai strîns de activitatea sa politică. Este interesant studiul publicat în 1853, sub titlul *Ochire istorică asupra sclaviei;* el face aici un succint istoric al celor două forme de dependență : sclavia și șerbia, considerînd că desființarea acesteia din urmă e o necesitate socială. Această idee va fi aplicată de însuși Kogălniceanu cînd, în 1864, alături de Cuza, va legifera emanciparea și împroprietărirea țăranilor. În 1875 a publicat, cu sprijinul lui Ioan Slavici (nu se cunoaște exact partea fiecăruia) broșura intitulată *Răpirea Bucovinei după documente autentice*. Se împlineau 100 de ani de la anexarea Bucovinei de habsburgi, așa că tonul lucrării — care folosește documentele colecției Hurmuzaki — este polemic, denunțînd exploatarea austriacă.

Ultima manifestare a lui Kogălniceanu care are o anumită legătură cu istoria este *Discursul rostit la jubileul de 25 ani al Academiei Române*, în 1891, de fapt o autobiografie, în care se referă mai întîi la educația sa (subliniind, probabil exagerat, influența germană), iar apoi trece în revistă unele aspecte ale timpului său. Semnificativ faptul că acest om care trăise, ca participant direct, toate marile evenimente ale istoriei României în secolul XIX, inclusiv Unirea și cîștigarea independenței, atunci cînd alege trei momente decisive pentru a le discuta, niciunul dintre acestea nu e politic, ci toate sociale. El se referă la dezrobirea țiganilor, abolirea privilegiilor boierești, împroprietărirea țăranilor. În viziunea sa, aspectul cel mai caracteristic și mai lăudabil al secolului pe care îl trăise a fost evoluția socială, lupta pentru dreptate și pentru egalitatea tuturor oamenilor. Discursul din 1891 încheie logic atît opera sa de om politic, cît și de istoric. La scurt timp, în 1891, înceta din viață.

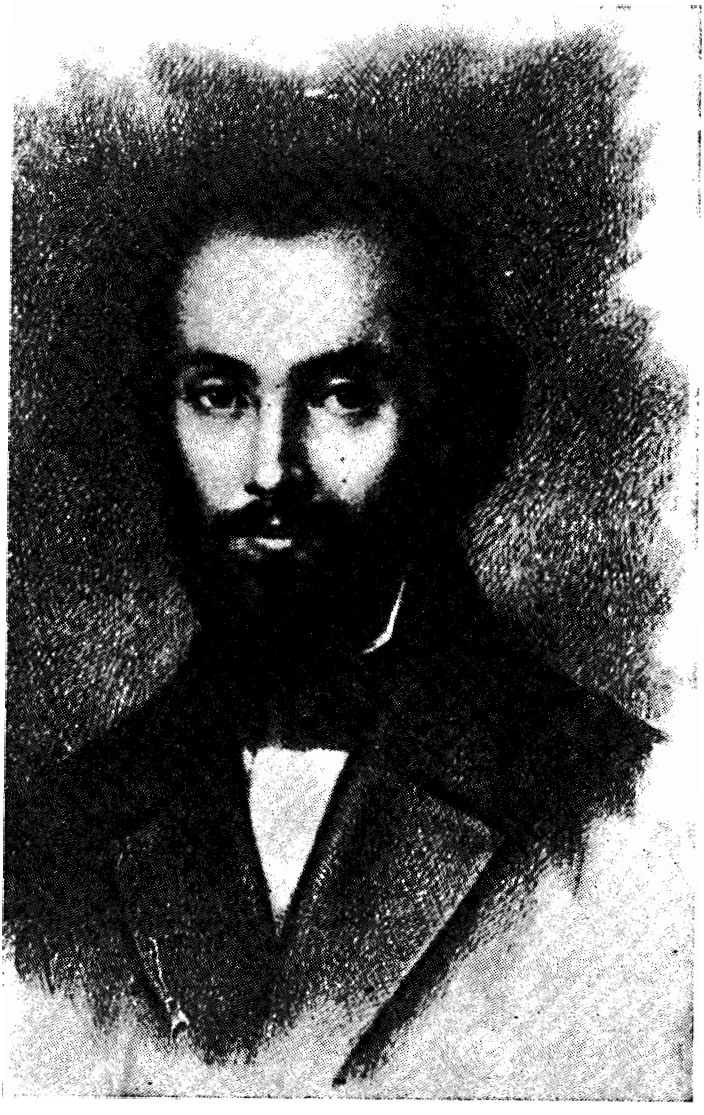

Nicolae Bălcescu

2. NICOLAE BĂLCESCU

Cel mai original și mai interesant istoric al generației sale, cel mai modern prin structura operei este Nicolae Bălcescu, marele revoluționar. Născut în 1819 la București, ca fiu al pitarului Barbu Bălcescu, el studiază mai întîi în casa părintească cu un dascăl grec, apoi la colegiul Sfîntul Sava. Ca elev, citește cu pasiune operele cronicarilor, istoria lui Maior, a lui Fotino. În 1838, intră în armată cu gradul de iuncăr ; mulți tineri patrioți se angajau atunci în armata românească renăscută prin prevederile Regulamentului Organic. Participînd la mișcarea revoluționară din 1840, condusă de Dimitrie Filipescu, este închis la Mărgineni între 1840—1843. De aici înainte viața sa se va contopi cu lupta revoluționară a poporului român pentru dreptate socială și națională. Înființează în 1843, alături de Ion Ghica și Cristian Tell, societatea secretă revoluționară „Frăția". În anii 1846—1848 îl întîlnim la Paris, unde adună materiale istorice, dar acționează și în vederea pregătirii marilor evenimente din 1848 ; în februarie 1848 participă la insurecția din Paris. Rolul său în revoluția română de la 1848 este prea cunoscut pentru a-l expune aici în detaliu ; el a fost promotorul celor mai îndrăznețe revendicări ale programului revoluționar din Țara Românească, în primul rînd emanciparea și împroprietărirea țăranilor (vestitul articol 13) și votul universal. A fost cel mai pur și mai consecvent dintre luptătorii de la 1848. După înfrîngerea revoluției își desfășoară activitatea în exil, mai întîi încercînd stabilirea unei colaborări româno-maghiare — care ar fi fost ultima șansă a revoluției est-europene —, apoi stabilindu-se la Paris. Aici începe în 1850 editarea revistei „România viitoare", din care apare însă un singur număr.

Măcinat de boală, moare în 1852 la Palermo, fără a avea fericirea să vadă realizarea marilor visuri pentru care a luptat.

Istoriografia românească este în general solid legată de aspirațiile politice ale poporului nostru. Puțini istorici au reușit totuși să îmbine ,așa cum a știut Bălcescu, activitatea științifică și lupta politică. La el, cele două aspecte se contopesc armonios, istoricul folosindu-și opera ca armă de luptă, iar revoluționarul găsind argumente în istoria de veacuri a poporului. La baza lucrărilor sale stă ideea națională și cea socială (în primul rînd necesitatea emancipării țărănimii, care forma imensa majoritate a populației). Legătura cu viața l-a ridicat pe Bălcescu deasupra simplelor date și evenimente istorice, conducîndu-l spre o serie de strălucite generalizări. El este un istoric de idei, poate primul de acest fel în istoriografia noastră. Desigur, multe dintre ideile susținute de el circulau în epocă, mai ales în istoriografia franceză, căreia Bălcescu îi este în mare măsură dator. A avut mult de învățat de la Thierry (istoria claselor sociale, a „stării a treia"), de la Michelet (rolul maselor), de la Lamennais. El sintetizează însă ideile primite într-un chip original și le aplică, modificîndu-le la nevoie, realităților românești. Bălcescu este primul nostru istoric care înțelege necesitatea unei anumite legități în evoluția omenirii, primul care cercetează amănunțit structura socială, care tratează semnificația revoluției în istorie. Este primul nostru istoric al instituțiilor și al claselor sociale, cel dintîi care se îndepărtează hotărît — nu numai teoretic — de istoria predominant politică.

Prima sa lucrare istorică, publicată în 1844 în revista „Propășirea", apărută tot atunci și în broșură separată, este *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei pînă acum.* Această primă monografie de istorie militară din istoriografia noastră se bazează pe o bună documentație, autorul folosind cronici românești, diferite lucrări străine, hrisoave domnești. Întreaga expunere dovedește rolul însemnat al armatei în viața statului. Bălcescu explică puterea Țării Românești în primele sale secole de existență, prin prezența unei solide forțe militare (exagerează însă, afirmînd: „armata românească a fost cea dintîi armată permanentă în Europa"). Partea întîi a lucrării tratează epoca de glorie, 1290—1716 ; a doua, se referă la decăderea țării sub domniile fanariote, după 1716, o cauză esențială a declinului fiind

diminuarea forței armate, care a avut urmări negative și pe plan politic. Expunerea merge pînă la anul 1834 cînd, prin refacerea armatei naționale, speranța reînvierii politice apărea iar. Este evident că, oricare ar fi calitățile științifice ale studiului, *Puterea armată* nu se prezenta ca o simplă lucrare istorică, ci urmărea în primul rînd scopuri actuale, condiționînd renașterea politico-națională de întărirea capacității militare a țării.

În 1845 Bălcescu începe să editeze, împreună cu August Treboniu Laurian, revista „Magazin istoric pentru Dacia". Au apărut cinci volume, între 1845—1848, publicația bucurîndu-se de un mare succes. Dacă „Arhiva românească" a lui Kogălniceanu era tipărită în 100 exemplare, „Magazin istoric pentru Dacia" a avut la început un tiraj de 1000, apoi de 1500, ceea ce însemna foarte mult în vremea aceea pentru o publicație științifică. Este o dovadă a interesului societății românești din ajunul revoluției de la 1848 pentru istorie, disciplină cu profund caracter național și politic.

În *Prospect pentru Magazin istoric*, Bălcescu și Laurian arătau că istoriile scrise pînă atunci nu puteau satisface pe deplin, căci le lipsise baza documentară. Pentru a acoperi această lacună, revista își propunea în primul rînd să fie o colecție de documente, împărțindu-și paginile în șase rubrici : I. Cronicul românesc, II. Diplomaticul românesc, III. Memoratoriul Dacian (documente străine despre istoria noastră), IV. Inscriptoriul Dacian, V. Disertatoriul istoric (articole și dezbateri istorice), VI. Buletinul bibliografic. Revista avea deci să publice în primul rînd izvoare de diferite categorii, dar și studii bazate pe acestea. Problema izvoarelor este dezbătută de Bălcescu într-un articol publicat aici, în 1845, sub titlul *Cuvînt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor*. După părerea sa, izvoarele se pot împărți în următoarele categorii : 1. *Poeziile și tradițiile populare* (romantismul pune mare preț pe aceste surse ; în revistă însă nu se va publica nimic din această categorie) ; 2. *Legile și actele oficiale* („hrisoavele sau uricele sînt izvorul cel mai însemnat al istoriei românilor") ; 3. *Cronicile*, atît cele străine, cît și cele naționale, autorul făcînd o trecere în revistă a lor ; 4. *Inscripțiile și monumentele* („inscripțiile romane sînt singurul izvor istoric ce avem pentru petrecerea coloniilor romane în Dacia") ; 5. *Scrierile ce zugră-*

vesc obiceiurile, de pildă lucrarea lui Cantemir, *Descriptio Moldaviae*. De remarcat, pe lîngă prezentarea cronicilor, accentul deosebit pus pe documentele de arhivă, precum și pe inscripții, pentru epoca veche.

În „Magazin istoric pentru Dacia" s-au publicat numeroase hrisoave și alte documente. Principala contribuție a lui Bălcescu stă însă în editarea cronicilor muntene. Alături de August Treboniu Laurian, el a adus istoriografiei Țării Românești serviciul pe care în aceeași vreme îl făcea, în Moldova, Mihail Kogălniceanu. Nu este prea bine lămurit ce a publicat fiecare din cei doi colaboratori. Se pare că Bălcescu a pregătit pentru tipar presupusa cronică a lui Constantin Căpitanul Filipescu (cuprinzînd anii 1290—1688, mai tîrziu atribuită lui Radu Popescu), cronica lui Radu Greceanu, precum și cea moldovenească, atribuită lui Nicolae Muste ; Laurian a editat cronicile lui Stoica Ludescu și Radu Popescu (partea după 1688). Patru dintre ele — exceptînd pe Stoica Ludescu — au fost publicate de cei doi istorici și separat, sub titlul *Cronicarii Țării Românești*, în două volume, apărute la București în 1846 și 1847.

Pe lîngă izvoare, Bălcescu mai publică în 1845 unele mici articole : *Românii și fanarioții* (domnia acestora este descrisă exclusiv în termeni negativi) și scurte biografii despre Ioan Tăutul, Miron Costin, Spătarul Ioan Cantacuzino, Postelnicul Constantin Cantacuzino. Acestea din urmă ar fi trebuit să-și găsească locul într-un plănuit *Dicționar biografic*, pe care dorea să-l editeze împreună cu Kogălniceanu.

În anul 1846 îi apar două studii mai importante. Unul dintre ele, *Puterea armată și arta militară la moldoveni în timpul măririi lor*, era de fapt o completare a lucrării din 1844, referitoare la Țara Românească. Al doilea reprezintă o piatră de hotar în istoriografia românească, fiind prima cercetare independentă de istorie socială ; sub titlul *Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele române în deosebite timpuri*, Bălcescu a realizat cea dintîi istorie a țărănimii românești. Inițial, consideră el, țăranii au fost liberi și proprietari : „tot locuitorul a trebuit să-și aibă moșia sa" ; formîndu-se Țara Românească și Moldova, primii domni nu au introdus feudalitatea. Cei dintîi iobagi au fost românii aduși din afară, de pildă de la sudul Dunării. Au fost apoi deposedați și răzeșii, din trei motive principale : „interesul, nevoia

și sila" ; cu alte cuvinte, avînd nevoie de protecția cuiva mai puternic, fiind sărăciți de războaie și în cele din urmă siliți prin forță, foștii țărani liberi și-au pierdut pămîntul, devenind dependenți. S-a ajuns astfel la acea „monstruozitate socială, ca o țară întreagă să robească la vreo cîțiva particulari". Mai ales de la Mihai Viteazul, țara s-a împărțit în „două tabere vrăjmașe, avînd interesuri împotrivite". Bălcescu intuiește aici lupta de clasă. Dezbinarea a avut ca urmare decăderea țării ; reforma lui Constantin Mavrocordat din 1746— schimbînd iobăgia cu clăcășia — nu a dus la o schimbare în bine, dimpotrivă exploatarea a sporit. Acestea sînt ideile de bază ale studiului lui Bălcescu. Unele dintre ele au fost depășite de știința istorică ; nu se mai poate de pildă admite că, înainte de întemeierea principatelor, și chiar un timp după aceea, nu au existat la noi relații feudale. Valoarea lucrării rămîne însă deosebită, mai întîi prin noutatea subiectului și prin ponderea însemnată acordată evoluției proprietății și raporturilor sociale pentru explicarea istoriei noastre. Realizare științifică remarcabilă, *Starea socială a muncitorilor plugari* reprezenta totodată și un manifest politic, la fel ca studiul anterior despre armată. Decăderea țării a fost rezultatul deposedării și exploatării țăranilor ; în consecință, numai rezolvarea problemei agrare putea redresa, pe toate planurile, națiunea română.

În anul 1847, Bălcescu mai publică în „Magazin istoric pentru Dacia" un articol referitor la *Campania românilor în contra turcilor la anul 1595,* folosit apoi în monografia despre Mihai Viteazul, și un *Buletin despre portretele principilor Țării Românești și ai Moldovei, ce se află în cabinetul de stampe de la Biblioteca regală din Paris* (portrete ale lui Mihai Viteazul, Matei Basarab, Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, Constantin Șerban etc.).

Exilul nu l-a îndepărtat de cercetarea istorică, dimpotrivă. Aproape întreaga energie o îndreaptă, după 1849, pentru realizarea istoriei lui Mihai Viteazul. Îl preocupă însă și problemele mai generale al istoriei, aspectele sociale și legitatea evoluției istorice. În 1850 îi apare la Paris, în limba franceză, lucrarea *Question économique des Principautés Danubiennes ;* numele său nu figurează, căci scrierea se prezenta ca un memoriu adresat Porții, trebuind deci să apară ca emanație a emigrației române în general. Bălcescu reia aici argumen-

ția din *Starea socială...*, în parte lucrarea fiind o traducere a acestui studiu mai vechi. Denunță luxul și mizeria care împart țara în „caste" (clase sociale); analizează și condamnă Regulamentul Organic, justificînd astfel revoluția de la 1848. Referindu-se la evenimentele acestui an, se oprește mai ales asupra problemei agrare, a cărei rezolvare o consideră esențială, susținînd revendicările țărănești împotriva boierimii. Expunere clară și temeinică a istoriei și situației economice a țărilor române, această lucrare a fost mult folosită de istoricii străini, care doreau să cunoască situația românilor. Michelet a apreciat-o în chip deosebit, iar un alt istoric francez, Elias Regnault, a inclus-o într-o lucrare publicată în 1855, sub titlul *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes;* prin intermediul lui Regnault a preluat Marx unele date, folosindu-le în *Capitalul.*

Tot în 1850, Bălcescu publică în „România viitoare" un alt studiu fundamental: *Mersul revoluției în istoria românilor.* Este o meditație atît asupra revoluției românești cît și, în general, asupra semnificației revoluției în evoluția istorică. Bălcescu ajunge la concluzia că „revoluția generală fu ocazia, iar nu cauza revoluției române. Cauza ei se pierde în zilele veacurilor". O „evoluție istorică naturală, neapărată" trebuie să ducă la saltul revoluționar. Revoluția este deci urmarea unor anumite transformări sociale și ea apare ca o lege a înaintării omenirii spre progres. Bălcescu nu este însă un materialist consecvent; el se pronunță în favoarea unei legități istorice, dar aceasta, în ultimă instanță, este determinată, după părerea sa, de providență. În ce privește aspectul politic al studiului, este interesantă aprecierea că, dacă revoluția română de la 1848 a fost mai ales socială, următoarea revoluție avea să fie și națională, scopul său fiind deci independența și realizarea statului unitar român.

Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul, pentru care Bălcescu s-a documentat vreme îndelungată și la care lucrează intens în anii 1850—1852, fără a o putea termina, a fost considerată de el, și de alții, principala sa operă. Curmată brusc prin moartea autorului și rămasă în manuscris, este publicată parțial în 1861 și integral abia în 1878, sub îngrijirea lui Alexandru Odobescu. Lucrarea impresionează prin masivitatea ei, documentarea bogată (deși nu exhaustivă) și stilul avîntat, de epopee. Într-o perioadă cînd una din misiunile

principale ce stăteau în fața poporului român era desăvîrșirea unității naționale, prezentarea domniei lui Mihai Viteazul, cu unirea temporară a celor trei țări române, avea desigur o mare influență asupra opiniei publice. De remarcat faptul că Bălcescu nu face o biografie a eroului, ci descrie *istoria românilor*, sub domnia acestuia. În centrul expunerii se află deci poporul. Din cele șase părți plănuite, doar patru (I Libertatea națională, II Călugărenii, III Robirea țăranului, IV Unitatea Națională) și o parte din a cincea (Mirăslău) au fost scrise, ultima (Gorăslău) nefiind nici începută. Se simte o oarecare contemporaneizare a evenimentelor, expunerea fiind axată pe cele două probleme fundamentale: națională și socială. Vorbind despre „unitatea națională" la 1600 autorul gîndea la problemele timpului său. Cauza căderii lui Mihai este văzută în celebra „legătură" a acestuia, „robirea țăranului", dar în fond (fără a nega înrăutățirea situației țărănimii sub Mihai), iobăgia era un fenomen mai vechi, de care nu poate fi făcută responsabilă o singură persoană. Și aici îl simțim pe Bălcescu gîndind la problemele sociale ale vremii lui. Cu calitățile și defectele amintite, *Istoria românilor sub Mihai Viteazul*, este o lucrare remarcabilă, dar în fond mai puțin importantă, din punctul nostru de vedere, decît studiile anterioare de istorie socială, economică și instituțională care ne pun în fața unui mare precursor, nedepășit timp de mai multe decenii în istoriografia românească.

Om politic și istoric, Bălcescu înnoiește fundamental atît viața noastră politică, cît și istoriografia. În ambele el aduce o înțelegere superioară a marilor forțe economice și sociale care guvernează viața oamenilor. Poate că cel mai prețios omagiu este cel adus de un alt istoric, Jules Michelet, care în 1854 îl caracteriza astfel: „Era un erudit de prim ordin și totuși un spirit practic foarte net, foarte luminos. Ar fi fost marele istoric al țării sale, și fără îndoială, unul din cei mai înțelepți șefi ai săi".

3. ALȚI ISTORICI ROMANTICI

Colaboratorul lui Bălcescu la „Magazin istoric pentru Dacia", August Treboniu Laurian, s-a născut în anul 1810 la Fofeldea, lîngă Sibiu. După studii primare și liceale la Sibiu a urmat, între 1831—1833, cursurile superioare (de filozofie) ale colegiului catolic din Cluj. În anii 1835—1842 studiază la Viena, audiind atît cursurile Universității, cît și ale Institutului Politehnic. A fost un om de vastă cultură, unul din cei mai erudiți intelectuali români ai secolului XIX. Spirit romantic, el dezvoltă în același timp ideile Școlii Ardelene, ducîndu-le uneori la extrem, ceea ce, după cum vom vedea, a dăunat reputației sale de om de știință. La Viena publică, în 1840, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae* (Încercare critică asupra originii, derivării și formei limbii române), în care apar exagerările latiniste, ce îi vor străbate întreaga operă.

În 1842, Laurian se stabilește la București, devenind profesor de filozofie la colegiul Sfîntul Sava; rămîne în această funcție pînă la 1848. Acum editează împreună cu Bălcescu „Magazin istoric pentru Dacia". Acesta din urmă plecînd în 1846 la Paris, el se ocupă în continuare singur de publicarea revistei. Deși posteritatea a reținut în primul rînd numele lui Bălcescu, se pare că rolul lui Laurian, al cărui nume apare de fapt primul pe pagina de titlu, a fost mai însemnat. În primul volum al revistei — în 1845 —, el publică un *Discurs introductiv în istoria românilor*, în realitate o sinteză a istoriei noastre, accentuînd ideea latinității și a unității teritoriale; în acest sens, este remarcabil faptul că autorul se referă mereu la *Dacia*, chiar pentru timpurile noi. Cu unele modificări, în 1846, el a publicat această scurtă

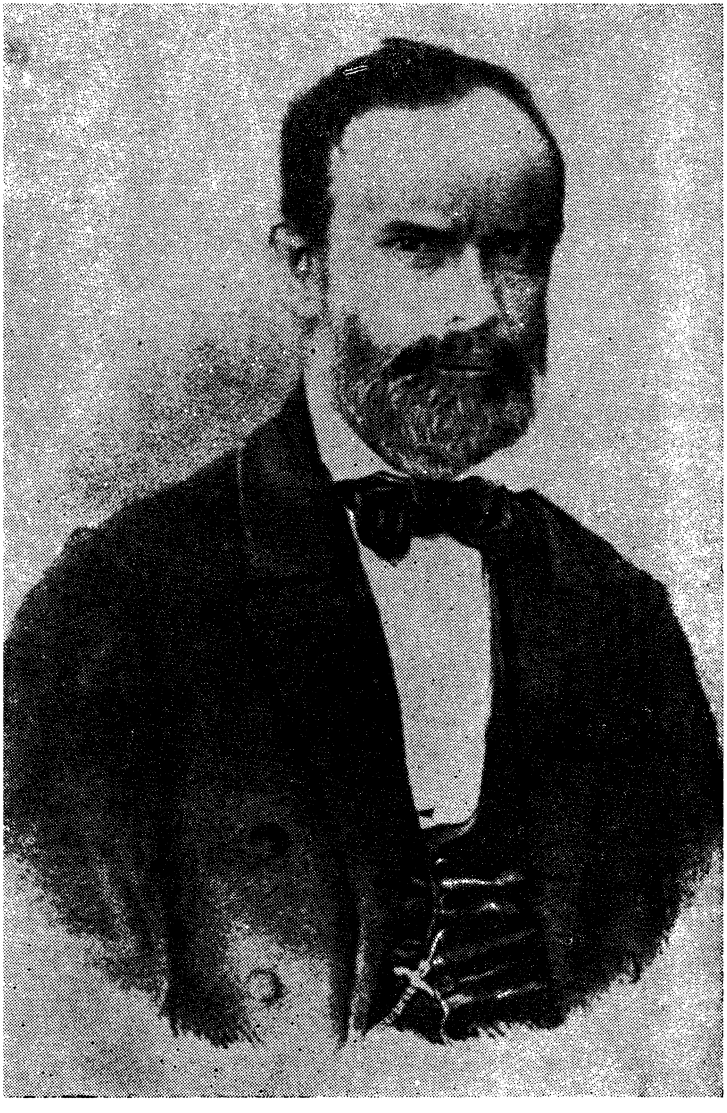

August Treboniu Laurian

istorie a românilor, în broşură separată, în limbile latină, franceză şi germană.

În 1845, Laurian întreprinde, împreună cu Cezar Boliac şi Dimitrie Bolintineanu, o călătorie arheologică pe Dunăre. Urmarea este publicarea în 1846, în „Magazin istoric pentru Dacia", a unui amplu studiu intitulat *Istriana*. Această lucrare a lui Laurian, în care sînt prezentate pe larg mărturiile arheologice descoperite, inclusiv textele inscripţiilor romane, poate fi considerată primul studiu de arheologie românească. În volumul III al revistei, apărut tot în 1846, el mai publică o întinsă lucrare (studiu şi documente) despre *Starea politică şi religioasă a românilor din Transilvania*, o adevărată sinteză a istoriei poporului român din această provincie. În sfîrşit, în volumul V, din 1847, publică *Temişana sau scurtă istorie a Banatului*. În felul acesta, pe baza unei vaste informaţii, Laurian a trecut în revistă aproape întreaga istorie a românilor, din epoca veche, pînă aproape de vremea sa. Pe lîngă studiile amintite, a mai publicat în paginile revistei şi un mare număr de documente şi inscripţii. În bună parte tot datorită activităţii lui, „Magazin istoric pentru Dacia" s-a răspîndit pe întreg teritoriul locuit de români, mai ales în Transilvania.

În 1848, Laurian trece în Transilvania, fiind participant activ la evenimentele revoluţionare. În anii 1849—1852 se află la Viena ; aici reia publicarea „Magazinului istoric", editînd volumul VI (1850), care cuprinde vestitul discurs al lui Simion Bărnuţiu [1], rostit în ajunul adunării de la Blaj, la 2/14 mai 1848, şi volumul VII (1851), cu acte ale mişcării naţionale româneşti din Transilvania în 1849—1850. Tot în această perioadă publică, în trei volume, apărute în 1849, 1850 şi 1851, importanta culegere de documente *Die Romänen der Österreichischen Monarchie*, referitoare la revoluţia de la 1848 din Transilvania. Publicate în limba germană, pentru a face cunoscute cercurilor politice austriece revendicările româneşti, materialele cuprinse în aceste volume constituie pînă astăzi o

[1] Discursul lui Simion Bărnuţiu (1808—1864) care, în tinereţe, a predat un timp, la Blaj, istoria universală, este, în parte, o expunere istorică a situaţiei românilor din Transilvania. Autorul se împotriveşte alipirii Transilvaniei la Ungaria. Ideea de bază care străbate întreaga cuvîntare este forţa naţionalităţii : „Fără naţionalitate nu e libertate, nici lumină nicăierea, ci pretutindeni numai lanţuri, întuneric şi amorţire".

sursă de prim ordin pentru cercetarea revoluției românilor transilvăneni.

În 1852, Laurian se stabilește la Iași, devenind inspector general al învățămîntului din Moldova, funcție pe care o va ocupa pînă în 1858. În această vreme el pregătește (împreună cu M. Kogălniceanu), editarea cronicii lui Șincai, care apare în trei volume, la Iași, în 1853—1854. A fost un important eveniment editorial, căci pînă atunci lucrarea — de mare importanță istorică și națională — fusese tipărită doar parțial, în întregime circulînd în manuscris. În 1853 Laurian publică, tot la Iași, o *Istorie a românilor,* în trei volume. Aici apar cu deosebită claritate acele exagerări latiniste care i-au compromis — în parte, pe nedrept, — întreaga activitate în ochii generațiilor următoare. Laurian concepe istoria românilor ca o simplă continuare a istoriei romane ; în consecință, începe expunerea cu fondarea Romei, la anul 753 î.e.n. Cele trei volume corespund următoarei periodizări : perioada „clasicității" între 753 î.e.n.—476 e.n., perioada întunecării între 476—1453 și perioada „revărsării de ziuă" după 1453. Cum lesne se poate vedea, primul volum tratează exclusiv istoria romană, iar al doilea continuarea bizantină a acesteia, doar în mică măsură ocupîndu-se de români. Abia partea a treia este pur românească. Temperamentul romantic al lui Laurian a adus exagerarea latinistă pînă la punctul unde reprezentanții Școlii Ardelene, mai ponderați, nu ar fi ajuns. Firește, el e un partizan al latinității pure a poporului român. Ciudățenia lucrării este amplificată prin cronologia sui generis folosită. Laurian calculează anii de la întemeierea Romei, așa încît, de pildă, revoluția lui Tudor nu s-a petrecut în 1821, ci la 2574. Și totuși, lucrarea — de fapt un manual de școală — s-a bucurat de interes, apărînd în mai multe ediții pînă la 1873. Explicația trebuie căutată în aspectul național și politic al ei. Într-o vreme în care românii luptau pentru formarea unui stat național, pentru unirea întregului popor român, Laurian a avut meritul de a realiza o prezentare unitară a istoriei noastre, de a insista ca nimeni altul asupra unității Daciei. Doctrina „dacoromânismului" îi datorează mult. El a publicat și alte manuale de istorie și geografie, iar în 1867 a realizat o *Hartă a Daciei moderne,* cu elemente atît geografice cît și istorice, în care întreg teritoriul locuit de români era cuprins într-un tot, ignorîndu-se granițele ce îi separau.

Între timp, Laurian, care se întorsese în 1859 la Sfîntul Sava, ca profesor de latină, devenise odată cu înființarea Universității din București, profesor și primul decan al facultății de litere și filozofie (1864—1878), precum și membru al Academiei Române. În această ultimă calitate, a realizat, împreună cu I. Massim, în anii 1871—1876, *Dicționarul limbii române*, în două volume și un „glosar", prin care încerca să-și impună concepțiile latiniste. Limba propusă de Laurian, după purificarea ei de elementele nelatine (grupate în glosar, în vederea eliminării lor) și adoptarea unui sistem ortografic etimologic, nu mai semăna decît foarte vag cu limba română reală. În loc de a face un serviciu cauzei apărate, *Dicționarul* a stîrnit ilaritate și a discreditat definitiv școala latinistă [2]. Discreditul și apoi uitarea care au acoperit opera lui Laurian sînt însă doar în parte drepte. Mai ales prin studiile din tinerețe, prin publicarea unor izvoare importante și editarea „Magazinului istoric pentru Dacia" el rămîne un istoric interesant și însemnat.

Mult mai realist și mai cumpătat în aprecieri este alt transilvănean, Alexandru Papiu Ilarian, născut în 1827 la Bezded. A studiat la Tîrgu Mureș, Blaj și Cluj, în ultima localitate urmînd filozofia și științele juridice, pînă în 1847. A participat activ la revoluția de la 1848 din Transilvania, fiind unul dintre conducătorii ei. După înfrîngerea revoluției, se stabilește la Viena, unde studiază științele juridice între 1849—1852, continuîndu-le între 1852—1854 la Padova, unde își ia și doctoratul. Între 1855—1858 este profesor de drept la Academia Mihăileană din Iași; mai tîrziu, după o ședere de doi ani la Berlin (1858—1860), unde întreprinde cercetări istorice, ocupă funcții importante în aparatul judecătoresc și de stat, fiind jurisconsult al Moldovei (1860—1862), procuror și procuror general la Curtea de Casație (1862—1868), ministru al justiției (1863—1864) în guvernul Kogălniceanu. A fost ales membru al Societății Academice în 1868. Îmbolnăvindu-se grav în 1874, încetează orice activitate și moare încă tînăr, în 1877, la Sibiu.

---

[2] Un alt latinist întîrziat este istoricul Vasile Maniu (1824—1901), care a publicat în 1857, la Timișoara, o *Disertațiune istorico-critică și literară tratînd despre originea românilor din Dacia Traiană*, volum masiv în care încearcă să demonstreze puritatea originii latine.

Opera istorică a lui Al. Papiu Ilarian cuprinde două lucrări importante. Prima este *Istoria românilor din Dacia Superioară*, concepută în șase volume, din care au apărut doar două, la Viena, în 1852. Lucrarea trebuia să fie o istorie a revoluției de la 1848 din Transilvania. Primul volum este o introducere la acest subiect, autorul schițînd un istoric al românilor transilvăneni pînă la sfîrșitul anului 1847, încercînd să găsească izvoarele mai adînci ale revoluției. El subliniază permanenta luptă dintre iobagi și feudali, precum și mișcarea națională a românilor, văzînd just dublul caracter : social și național al revendicărilor românești. Preocuparea pentru istoria socială îl apropie de Bălcescu. Volumul al doilea prezintă desfășurarea revoluției pînă la adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848. Întîlnim multe date prețioase, cu atît mai mult cu cît autorul a fost unul din animatorii evenimentelor revoluționare din această perioadă. Din al treilea volum, care urma să ajungă pînă la octombrie 1848, ni s-a păstrat doar o schiță, publicată de Ștefan Pascu în 1943.

A doua lucrare însemnată a lui Al. Papiu Ilarian este colecția de izvoare intitulată *Tezaur de monumente istorice pentru România*, apărută în trei volume, la București, în 1862—1864. Mai tîrziu, N. Iorga o caracteriza drept „cea mai frumoasă lucrare istorică ce apăruse pînă atunci la noi, cea mai modernă, mai desăvîrșit executată, un adevărat model". Autorul a adunat aici numeroase izvoare, mai ales străine, în general tipărite, dar și documente de arhivă sau alte manuscrise. Un prim grupaj — care ocupă cea mai mare parte a volumului I — se referă la domnia lui Mihai Viteazul, al doilea volum cuprinde știri despre Movilești, cronica lui Dionisie Eclesiarhul și istoria otomană a lui Ienăchiță Văcărescu (ambele publicate aici pentru întîia dată), documente privind domniile lui Constantin Ipsilanti și Caragea. În volumul III sînt incluse documente găsite de autor în arhivele din Berlin (referitoare la Petru Rareș — printre care și tratatul cu Ioachim de Brandenburg din 1542 —, Mihai Viteazul etc.), diferite scrieri privind țările române în secolele XVI—XVII, lucrări și izvoare referitoare la Ioan Vodă și la răscoala lui Horia. Toate aceste materiale sînt editate științific, cu textul original și traduceri, cu explicații și studii introductive.

Alexandru Papiu Ilarian este și unul din primii istorici ai Școlii Ardelene. A publicat în 1869 un studiu (de fapt,

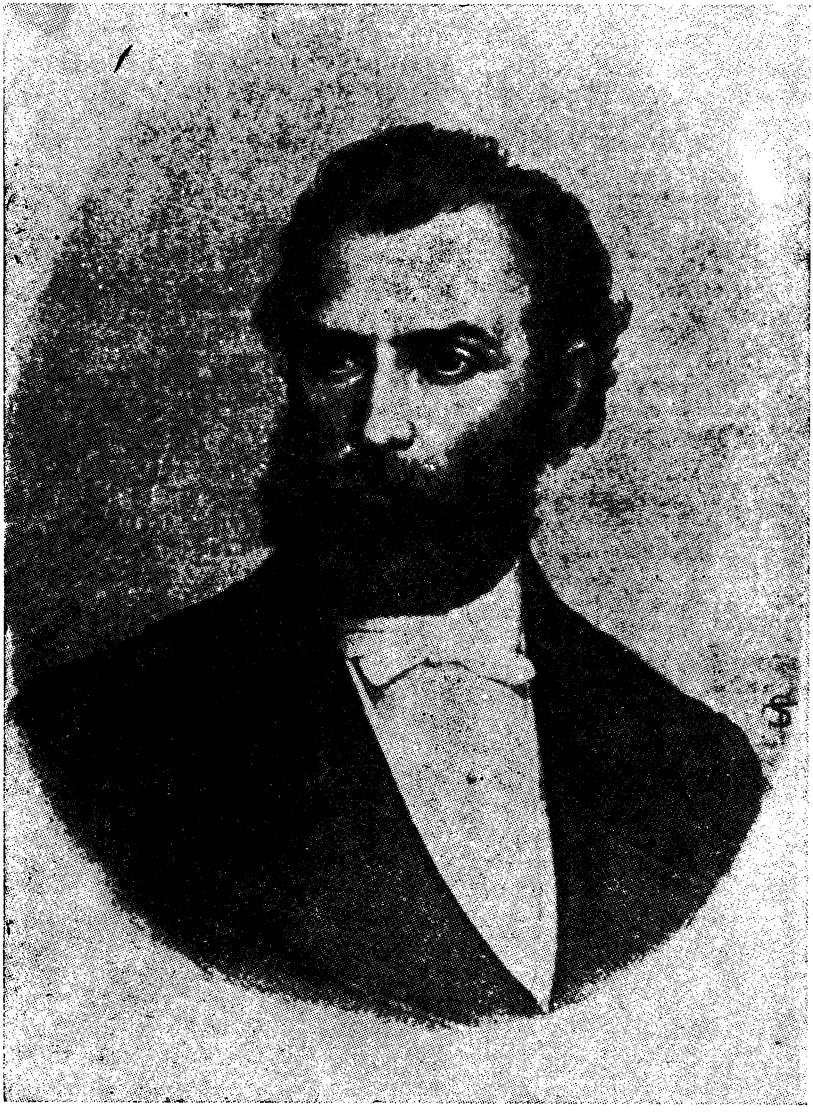

Alexandru Papiu Ilarian

discursul său de recepție la Academie) despre *Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai din Șinca.* Tot el este cel dintîi care a cercetat manuscrisele lui Ion Budai Deleanu, achiziționate de statul român în 1868 și a prezentat prima comunicare pe marginea lor. Și, în sfîrșit, s-a ocupat și de editarea operei lui Dimitrie Cantemir, publicînd în 1872, sub egida Academiei Române, *Descriptio Moldaviae.*

Un romantic întîrziat este George Barițiu. Deși mai vîrstnic decît majoritatea istoricilor noștri romantici, își scrie opera istorică mult mai tîrziu, spre sfîrșitul secolului. Născut la 1812 lîngă Cluj, el studiază la Blaj (1824—1827) și apoi la Cluj (1827—1831). Ne mărturisește că, citind în 1829 *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior, a fost profund impresionat și s-a grăbit să o traducă în ungurește, în 1830, fără a o publica însă. Între 1831—1835, face studii de teologie la Blaj, devenind profesor aici între 1835—1836, iar apoi la Brașov (1836—1845). În 1836 vizitează Bucureștii, împreună cu T. Cipariu ; vizita celor doi intelectuali de frunte transilvăneni a avut o mare importanță pentru strîngerea legăturilor culturale între cele două provincii românești. Din 1838, Barițiu editează două publicații de mare răsunet : „Gazeta de Transilvania" și „Foaie pentru minte, inimă și literatură", pe care le va conduce pînă în 1850. De fapt, toată viața el a fost în primul rînd gazetar, poate cel mai însemnat ziarist al nostru din secolul XIX. Ideologia sa politică este a unui liberal burghez ; el admiră mai cu seamă sistemul politic britanic. Participă — deși cu prudență — la revoluția din 1848. După 1867 devine șeful „pasiviștilor" din Transilvania, acel curent al mișcării naționale românești care, protestînd împotriva dualismului austro-ungar, se opunea participării la alegeri și la viața parlamentară. În 1884 a devenit, pentru cîțiva ani, președinte al Partidului Național Român din Transilvania. Membru al Academiei Române de la înființarea ei (1866), a fost ales, spre sfîrșitul vieții, în 1893, președinte al ei. În același an a încetat din viață.

Barițiu a manifestat un anumit interes pentru istorie și în tinerețe, dar realizările sale în acest domeniu nu depășesc la început caracterul de popularizare. În gazetele ce le conducea, a publicat numeroase evocări istorice, biografii (Napoleon, Iosif II, Maria Stuart, Richelieu etc.), care au avut, desigur, rolul lor în răspîndirea cunoștințelor istorice. Acti-

vitatea cu adevărat valoroasă pe acest teren o desfăşoară însă în a doua parte a vieţii, mai ales după ce devine, în 1868, redactor al revistei „Transilvania", organul Astrei (Asociaţia Transilvană pentru literatura română şi cultura poporului român). El a transformat această revistă — care trebuia, desigur, să aibă o tematică mult mai largă — aproape într-o publicaţie de istorie. Publică el însuşi un lung şir de articole şi studii, dintre care amintim : *Despre bellul civil transilvan din anii 1437—1438, Ioan Corvin de Hunedoara. Originea, genealogia, faptele sale imortale, Bătălia de la Varna din 1444, Horia, Cloşca şi Crişan* etc. Este de subliniat interesul său pentru istoria socială, mai ales pentru evoluţia raporturilor agrare ; în legătură cu această temă a publicat în 1876 un interesant studiu, sub titlul *Iobăgie veche şi iobăgie nouă*, prin iobăgie nouă înţelegînd situaţia precară a ţărănimii transilvănene după 1848 şi mai ales după reforma agrară din 1854. Prefigurează astfel conceptul de „neoiobăgie", folosit mai tîrziu de C. Dobrogeanu-Gherea. O lucrare interesantă este şi *Istoria regimentului al II-lea românesc grănicer transilvan*, publicată la Braşov, în 1874, temeinică monografie de istorie militară.

Încununarea activităţii sale de istoric a fost publicarea lucrării *Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, apărută în trei volume, la Sibiu, în 1889—1891. Este prezentată aici istoria Transilvaniei între 1683—1883 (volumul I : 1683—1848 ; volumul II : 1848—1860 ; volumul III : 1860—1883). Valoarea acestei opere stă mai curînd în documentarea minuţioasă şi bogăţia informaţiei, decît în concepţie şi stil, căci sub aceste ultime aspecte lucrarea este categoric deficitară. Biografiile monarhilor, generalilor şi oamenilor politici ocupă un loc excesiv de important, iar evenimentele sînt înşirate fără vreo idee călăuzitoare. Şi totuşi opera este rezultatul unei documentări excepţionale (unele izvoare sînt publicate la sfîrşitul volumelor) şi, cel puţin pentru această calitate, trebuie consultată şi astăzi de cei care cercetează istoria modernă a Transilvaniei. Sînt preţioase mai ales volumele II şi III, care relatează evenimente contemporane — după 1848, la care însuşi autorul a participat.

Un alt reprezentant al istoriografiei romantice este Constantin D. Aricescu, născut în 1823, la Cîmpulung Muscel. A fost cunoscut în epocă mai ales ca poet. A participat la revo-

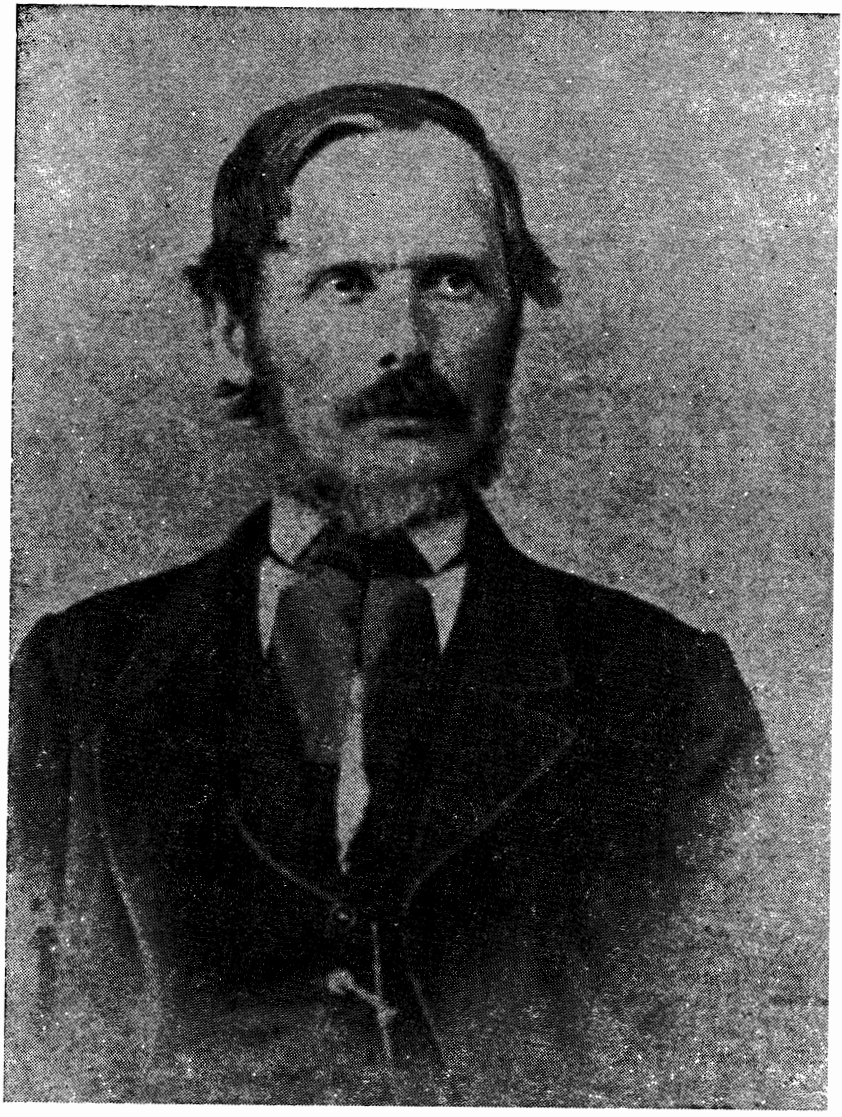

George Baritiu

luția din 1848, la lupta pentru Unire, fiind și deputat în Adunarea ad-hoc. Moare în 1886. Mai puțin cunoscut ca istoric, C. D. Aricescu a lăsat însă opere interesante în acest domeniu. A tratat istoria în spirit romantic, progresist și patriotic, fiind un admirator al lui Bălcescu. În 1855—1856 a publicat, în două volume, *Istoria Cîmpulungului*, bazată pe o bogată informație inedită, prima monografie de acest gen din istoriografia noastră. Aricescu este, de asemenea, primul care realizează o monografie despre revoluția lui Tudor Vladimirescu ; a apărut în 1874, la Craiova, sub titlul *Istoria revoluțiunii române din 1821*. Susținută de o bună documentație, lucrarea subliniază caracterul național al acțiunii lui Tudor, în care autorul vede un premergător al revoluției de la 1848 și al reformelor lui Cuza. Tot el publică *Acte justificative la istoria revoluțiunii române de la 1821*, cea dintîi colecție de documente asupra acestui eveniment (din păcate, cu unele regretabile erori și modificări intenționate ale textelor). Aricescu a editat și documente privind revoluția de la 1848 *(Corespondența secretă și acte inedite ale capilor revoluției de la 1848 etc.)*. El a scris și memorii, mergînd pînă la anul 1859, încă inedite.

Generației de la 1848 îi aparține și întemeierea memorialisticii, ca gen de sine stătător. Desigur, elemente de memorialistică existaseră și înainte, în cuprinsul cronicilor sau lucrărilor de istorie (Ion Neculce, Ienăchiță Văcărescu etc.), dar abia în secolul XIX genul se cristalizează. Cel mai însemnat reprezentant al său este Ion Ghica (1817—1897), personalitate ieșită din comun, revoluționar și om de lume, diplomat, economist și scriitor, perfect cunoscător al epocii lui. La bătrînețe I. Ghica a redactat cunoscutele *Scrisori către V. Alecsandri*, publicate în „Convorbiri literare", începînd din 1880 și unite în volum în 1884 și, într-o ediție lărgită, în 1887. „Scrisorile" cuprind o întreagă epocă, de la ultimile domnii fanariote *(Din vremea lui Caragea)*, pînă în perioada post-revoluționară, cînd timp de cîțiva ani (1854—1858), Ghica a cîrmuit ca bei de Samos. În scrisori cum sînt *Ion Cîmpineanu, Teodor Diamant, Nicu Bălcescu*, întîlnim date prețioase despre mișcările naționale și sociale, culminînd cu revoluția din 1848. Nu trebuie să-i pretindem lui I. Ghica, care scrie

din amintire, la o jumătate de veac după desfășurarea evenimentelor, o relatare precisă a acestora. Istoricul trebuie deci să-l folosească cu grijă, dar nu se poate lipsi de sprijinul său, căci Ghica i-a cunoscut ca nimeni altul pe contemporanii lui. Era un om cu o vastă experiență de viață, care se simțea la fel de bine în cercurile revoluționare, ca și în saloanele aristocratice. Citirea „Scrisorilor" sale este o foarte bună introducere în atmosfera și modul de viață al epocii la care se referă. După *Scrisori*, I. Ghica și-a continuat activitatea memorialistică, printr-o lucrare de factură diferită, *Amintiri din pribegia după 1848*, apărută în 1889 ; aici materialul documentar ocupă un loc mai important decît narațiunea, activitatea revoluționarilor în emigrație fiind reconstituită mai ales pe baza corespondenței lor și a altor izvoare (I. Ghica publică, de pildă, numeroasele scrisori ce i le adresase N. Bălcescu).

Memorii foarte personale, vehement partizane, a publicat și Ion Eliade Rădulescu (1802—1872), mare personalitate culturală, conducător al aripei moderate a revoluției de la 1848. El a căutat să-și justifice propria atitudine la 1848 și a lovit necruțător, cu cuvinte grele, în adversarii săi politici. Memoriile au fost publicate mai întîi în limba franceză : *Souvenirs et impressions d'un proscrit* (Amintirile și impresiile unui proscris), în 1850 și *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine* (Amintiri asupra istoriei regenerării române), în 1851. Cu tot subiectivismul, fiind scrise nu numai de un martor ocular, dar de unul din autorii principali ai evenimentelor, memoriile lui Eliade sînt prețioase pentru cunoașterea revoluției române [3].

Un memorialist talentat este moldoveanul George Sion (1822—1892), participant și el la revoluția din 1848. Opera sa cea mai durabilă, *Suvenire contemporane*, publicată în 1888, se remarcă printr-un deosebit talent al povestirii și putere de evocare ; folosită cu precauție, căci Sion, ca și Ghica, are o puternică imaginație, care uneori deformează evenimentele,

[3] I. Eliade Rădulescu a scris și lucrări de istorie, dintre care amintim *Prescurtare de istoria românilor sau Dacia și România*, București, 1861 (ediția a II-a în 1869 sub titlul *Elemente de istoria românilor*). Pe lîngă cîteva idei interesante, întîlnim aici un exces de fantezie, ce nu i se poate scuza unui istoric.

lucrarea poate fi utilizată pentru studierea unor aspecte ale secolului trecut, de pildă revoluția din 1848.

Memorialiștii amintiți pînă acum au fost, la 1848, revoluționari, moderați sau radicali. O excepție face Grigore Lăcusteanu (1813—1883); maior la 1848, el se opune din răsputeri revoluției, alături de coloneii Odobescu și Solomon. Spre sfîrșitul vieții își scrie memoriile, publicate abia în 1935 sub titlul *Amintirile colonelului Lăcusteanu.* Concepția politică a autorului este în cel mai înalt grad reacționară; totuși nu i se poate nega un anumit talent în redarea faptelor. Scriind fără vreo preocupare pentru stil, nici cel puțin pentru gramatică, el reușește, poate tocmai de aceea, mai fidel decît alți autori să învie atmosfera vremii sale. *Amintirile* sînt foarte prețioase pentru cunoașterea epocii Regulamentului Organic — cu amănunte privind organizarea militară și diplomația vremii — și mai ales a revoluției din 1848, descrisă pe larg, într-o viziune personală. Complet opac la ideea progresului, autorul explică astfel evenimentul: „În anul 1847 se coalizară dăscălеții, avocații și ciocoii rapaci, aspirînd la o răsturnare generală a țării, cu scop de a se urca peste ruinele boierilor și a celor avuți".

Istoriografia noastră romantică a lăsat o moștenire prețioasă istoricilor de mai tîrziu. Reamintim cîteva din principalele ei realizări: editarea unui număr însemnat de izvoare istorice și lucrări ale istoricilor mai vechi, rămase pînă atunci în manuscris; un progres evident în domeniul criticii izvoarelor; primele reviste românești de istorie; realizarea primelor studii de istorie socială și instituțională; folosirea, cu succes, a istoriei pentru susținerea drepturilor noastre politice și naționale. Sub acest ultim aspect, ajunge să amintim frecvența termenului *Dacia,* istoricii impunînd doctrina *dacoromânismului,* care preconiza unirea tuturor românilor de pe teritoriul vechii Dacii. La fel de frecventă este și evocarea personalității lui Mihai Viteazul, un alt simbol al unității românești.

Romantismul marchează deci, pe de o parte, o evoluție în tehnica cercetării istorice, printr-o utilizare superioară a surselor documentare și prin lărgirea sferei sale de cuprindere și, pe de altă parte, o mai strînsă îmbinare a științei istorice cu aspirațiile politice, sociale și naționale ale vremii.

BIBLIOGRAFIE

DAN BERINDEI, *Bălcescu*, Editura Tineretului, București, 1969.

V. CRISTIAN, *L'idéologie de l'année révolutionnaire 1848 et la diffusion des connaissances historiques*, în „Nouvelles études d'histoire", IV/1970, p. 185—195 ; *Premizele și trăsăturile istoriografiei pașoptiste*, în „Cercetări istorice", 1971, p. 173—181.

VASILE MACIU, *Activitatea istoriografică a lui N. Bălcescu*, în „Studii și articole de istorie", 1956, p. 188—224.

VASILE MACIU, *Activitatea istoriografică a lui C. D. Aricescu (1823—1886)*, în „Studii și articole de istorie", 1957, p. 495—550.

VASILE NETEA, *Alexandru Papiu Ilarian și locul său în dezvoltarea istoriografiei române*, în „Studii", nr. 6/1964, p. 1371—1389.

VASILE NETEA, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, Editura științifică, București, 1966.

ANDREI OȚETEA, *Mihail Kogălniceanu, istoric și om de stat*, în „Studii", nr. 5/1966, p. 849—862.

ILIE POPESCU TEIUȘAN, VASILE NETEA, *August Treboniu Laurian*, Editura didactică și pedagogică, București, 1970.

POMPILIU TEODOR, *Contribuția lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale*, în „Acta Musei Napocensis", nr. 5/1968, p. 577—586.

G. ZANE, *N. Bălcescu. Opera. Omul. Epoca*, Editura Eminescu, București, 1975.

AL. ZUB, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Editura Junimea, Iași, 1974.

1. ASPECTE GENERALE

În a doua jumătate a secolului XIX, istoriografia intră într-o nouă fază de dezvoltare. Evoluția generală a științelor, ducînd la un mod mai precis și mai concret de abordare a realităților, a influențat în chip firesc metoda de lucru și concepția istoricilor. Economia și societatea, cauzele mai adînci ale fenomenelor, legitatea istorică — sînt probleme care interesează mai mult pe istorici în această nouă etapă decît descrierea cît mai amănunțită și mai plastică, după modelul romantic, a evenimentelor trecutului. Încercînd să se ridice deasupra puzderiei de fapte, istoria tinde să îmbrățișeze aspectele mai generale ale dezvoltării omenirii, să devină cu adevărat o știință a societății.

Noul mod de a privi evoluția socială este evidențiat mai întîi de filozofia pozitivistă. Întemeietorul acesteia, Auguste Comte (1798—1857), a încercat, în celebrul *Cours de philosophie positive* (1830—1842), să definească și obiectul științei istorice. În concepția sa, sociologia cuprinde două ramuri : *statica* (cuprinzînd cercetarea factorilor constanți) și *dinamica* socială, cu alte cuvinte studiul evoluției societății. Aceasta din urmă este de fapt istoria care, ușurată de tot balastul unor date și evenimente inutile, devine în filozofia lui Comte, un compartiment al sociologiei. Astfel pusă problema, descoperirea unor legi ale evoluției sociale devenea mai simplă, iar istoria se putea transforma într-o adevărată știință. Comte considera că factorii determinanți ai progresului istoric sînt ideile, perfecționarea continuă a spiritului uman. Un continuator al său, englezul John Stuart Mill (1806—1873) a împărțit științele în două categorii : științe ale naturii și științe ale spiritului, printre cele din urmă figurînd și istoria. Dincolo de concepția idealistă și destul de rigidă a pozitivismului,

important rămîne faptul că reprezentanții săi au fost primii care au încercat să trateze istoria ca o disciplină pur științifică, guvernată nu de întîmplare, ci, după părerea lor, de o legitate la fel de precisă ca în oricare altă știință.

Despre istoricii care au aplicat preceptele pozitiviste, cel mai cunoscut și mai controversat a fost Henry Thomas Buckle (1821—1862), autorul *Istoriei civilizației în Anglia*. Din această plănuită operă, nu a reușit să scrie decît primele două volume — apărute în 1857 și 1861 —, de fapt o introducere în subiect, în care încearcă să trateze în spirit științific, strict sociologic, unele probleme ale istoriei Angliei, Franței, Spaniei. Și el pornește de la premisa că istoria trebuie să aibă legi exacte, la fel ca și științele naturii ; acestea trebuie căutate în influența mediului asupra omului și, mai ales, în reacția omului față de mediu, strîns legată de evoluția gîndirii sale. Factorul principal rămîne la Buckle, ca și la Comte, progresul intelectual al omenirii. În Franța, Hippolyte Taine (1828—1893), studiind *Istoria literaturii engleze* sau *Originile Franței contemporane*, a încercat, de asemenea, o abordare pozitivistă a istoriei, căutînd să explice științific fenomenele sociale, prin tripla influență a *rasei, mediului și momentului* istoric.

Pozitivismul a influențat și gîndirea istorică românească. Operele reprezentative ale curentului — și mai ales lucrarea lui Buckle — au fost studiate cu atenție la noi ; de pildă, o adevărată „modă Buckle" a existat, timp de mai mulți ani, în cadrul societății „Junimea". Chiar dacă niciunul dintre istoricii români nu se poate încadra strict în școala pozitivistă [1], în operele multora întîlnim influențe puternice ale acestei filozofii. Un interes sporit pentru istoria civilizației, pentru problemele social-economice, unele apropieri de științele naturii (evidențierea influenței mediului geografic, de pildă), în general o istorie mai explicativă, mai problematizată, mai filozofică, sînt roade ale școlii pozitiviste. Acest curent — care a crezut, în mod exagerat, că legile societății sînt la fel de stricte, de riguroase ca legile naturii, uitînd că societatea e

[1] Pentru a nu exista confuzii, subliniem că, după cum s-a văzut, prin pozitivism înțelegem o anumită concepție filozofică. Unii autori folosesc termenul în sens mult mai larg, pentru a desemna preocuparea generală a istoriografiei epocii pentru cercetarea metodică, precisă, în spiritul criticii izvoarelor. Pentru a desemna acest aspect, am preferat termenul „școala critică".

mult mai complexă decît fizica sau biologia — a întîmpinat însă, curînd, și o puternică opoziție. Unii oponenți au exagerat la rîndul lor, vrînd să dovedească inexistența unei legități istorice, rolul istoriei rămînînd studierea unor fapte concrete, individuale. Disputa, începută acum un veac, continuă și astăzi în istoriografia occidentală.

Nu multă vreme după contactul cu ideile istoriografiei pozitiviste, știința noastră istorică ia cunoștință și cu concepția istorică marxistă, cu materialismul dialectic și istoric. *Manifestul Partidului Comunist* a apărut în 1848, primul volum din *Capitalul* lui Karl Marx în 1867. Fără a fi scris lucrări speciale de istorie, Marx este un mare istoric, căci asupra tuturor fenomenelor cercetate aplică o metodă istorică, dialectică, văzînd totul nu static, ci în devenire, în permanentă schimbare și evoluție. Ca și pozitivismul, materialismul dialectic vede în istorie o știință, dar punctul de plecare și concluziile sînt diferite.

Pozitiviștii n-au reușit să depășească un materialism destul de rigid și mecanicist, nepotrivit cu forma superioară de existență care e societatea, grefat pe o concepție de ansamblu în fond idealistă, care punea principalul accent pe evoluția intelectului uman. Marxismul a fixat legile dezvoltării istorice pornind de la baza economică, de la dezvoltarea forțelor de producție, pe care se sprijină un anumit fel de societate. Deci, gîndirea umană nu este independentă, ci se încadrează într-un anumit context economic și social. Pornind de la această concepție consecvent materialistă, marxismul a explicat evoluția societății prin necesitatea concordanței dintre forțele de producție aflate în continuă dezvoltare și caracterul relațiilor de producție, prin existența claselor sociale și a luptei de clasă. Pentru prima dată marxismul a dat o explicație clară orînduirilor sociale — formațiuni social-economice — și modului de trecere, prin revoluția socială, de la una la alta [2].

---

[2] Karl Marx s-a interesat și de istoria românilor. Extrasele sale din diferiți autori (în primul rînd din cartea lui Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes)*, precum și unele considerații proprii, au fost reunite în volumul K. Marx, *Însemnări despre români*, București, 1964. El s-a pronunțat în favoarea drepturilor politice ale Principatelor române și a analizat exploatarea țărănimii, criticînd mai ales Regulamentul Organic (caracterizat ca un „cod al muncii de clacă").

Ideile materialismului dialectic și istoric au pătruns destul de repede și în România, mai ales odată cu dezvoltarea mișcării muncitorești. Un prim articol despre Karl Marx întîlnim în revista „Familia", la 19/31 decembrie 1871.

În 1883, pe lîngă un număr de articole referitoare la personalitatea sa, apare și o primă traducere, în revista „Emanciparea" : textul prescurtat al *Capitalului*, în tălmăcirea lui Anton Bacalbașa. În 1892 se publică *Manifestul Partidului Comunist*. Totodată, din 1885, revista „Contemporanul" începe să publice lucrări ale lui Friedrich Engels.

Continuînd propriile sale tradiții, dar în același timp influențată de concepțiile predominante ale epocii — pozitivismul, reacția antipozitivistă și marxismul[3] — istoriografia românească a înregistrat o remarcabilă evoluție în ultimile decenii ale secolului XIX și începutul secolului XX. Nu numai preocuparea pentru ideile generale, pentru o filozofie a istoriei, dar și perfecționarea mijloacelor și condițiilor de lucru merită o analiză. Istoricul este acum mai bine încadrat în societate, în viața culturală, ideile sale se transmit mai repede și într-un cerc mai larg, stîrnind adeziuni sau polemici. Studiul istoriografiei acestei noi etape nu se mai poate mulțumi cu consemnarea unor realizări individuale ; chiar dacă acestea rămîn însemnate, munca istoricilor capătă și un caracter colectiv. Un număr mare de publicații, grupări și societăți, activitatea istoricilor la Universitățile din Iași (1860) și București (1864), ca și la Academia Română (înființată sub numele de Societatea Literară Română, în 1866, și numită între 1867—1879 Societatea Academică) sînt elemente care ne dovedesc existența unei „vieți istoriografice", așa cum exista o viață politică sau literară. Începe să dispară tipul istoricului autodidact, liber profesionist. Istoria devine o profesiune, cu metode și reguli precise de muncă, la fel ca oricare altă meserie. Considerăm că această „profesionalizare" a istoriei, prin înarmarea sa cu o metodă sigură de lucru, este un proces încheiat în ultimii ani ai secolului XIX. De aceea stabilim ca hotar — desigur aproximativ, dar nu convențional — al acestui capitol anul 1900.

[3] Unele lucrări de istorie scrise în spirit marxist apar încă înainte de 1900. Le vom trata totuși în capitolul privitor la dezvoltarea istoriografiei între 1900—1944, pentru a înfățișa unitar evoluția gîndirii istorice materialist-dialectice în România.

O răspîndire remarcabilă au cunoscut periodicele culturale. În acest domeniu, un mare animator a fost B. P. Hasdeu, care editează în 1859 la Iași, „Foaia de istorie română", devenită anul următor „Foița de istorie și literatură", și mai tîrziu, la București, „Traian" (1869—1870) și „Columna lui Traian" (1870—1877 și 1882—1883). Ultima a fost o realizare deosebit de importantă pentru evoluția științei istorice, la ea colaborînd, pe lîngă Hasdeu, Alexandru Odobescu, Grigore Tocilescu, A. D. Xenopol, D. A. Sturdza și alții. Mai înainte, în „Revista română" (1861—1863), condusă de Al. Odobescu, se publicaseră, de asemenea, multe materiale istorice, inclusiv o parte a lucrării lui Bălcescu despre *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul*. „Trompeta Carpaților", condusă de Cezar Boliac, a publicat la rîndul său articole de istorie, printre colaboratori aflîndu-se B. P. Hasdeu.

De multe ori în polemică cu grupările din București, mai ales cu B. P. Hasdeu, la Iași, „Convorbiri literare", revista societății „Junimea", editată din 1867, cuprinde unele studii istorice interesante, în prima fază fiind de amintit cele semnate de A. D. Xenopol și George Panu, mai tîrziu de Dimitrie Onciul și Ioan Bogdan. Dacă la început materialele istorice publicate în „Convorbiri literare" sînt mai rare, în jurul anului 1900 revista capătă aproape aspectul unei publicații de istorie, la conducerea ei aflîndu-se între 1902—1906 I. Bogdan. Tendința revistei constă în studiul critic al izvoarelor și interpretarea obiectivă, științifică, fără denaturări romantice și naționaliste a faptelor.

În timp ce la Blaj apare, între 1867—1870, „Archivu pentru filologie și istorie", redactat de T. Cipariu, la Sibiu, revista „Transilvania" (1868—1945), condusă de George Barițiu, avea să se transforme, după cum am văzut, de asemenea într-o publicație cu precumpănitor conținut istoric. „Analele Academiei Române" (din 1869), în seria intitulată „Memorii și note" cuprind, la rîndul lor, un mare număr de studii istorice, publicate de membrii secției istorice a Academiei.

Spre sfîrșitul secolului XIX se impun două mari publicații. Prima, apărută la București în 1882, sub conducerea lui Grigore Tocilescu, poartă titlul „Revista pentru istorie, arheologie și filologie"; printre colaboratorii săi se numără A. D. Xenopol, M. Kogălniceanu, Al. Odobescu, C. Esarcu, numismatul M. C. Sutzu, D. Onciul, V. A. Urechia, B. P. Has-

deu, N. Densuşianu etc. În jurul revistei, s-a constituit în 1901 o „societate istorică română", cu 150 membri. Revista a apărut pînă în 1922. La Iaşi s-a editat, începînd din 1889, „Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare", care, condusă de A. D. Xenopol, a fost, în primul rînd, o revistă istorică ; la ea şi-a făcut debutul şi Nicolae Iorga.

După 1900 apar multe alte reviste, unele cu caracter special, de pildă „Buletinul Societăţii numismatice române" (1904), „Buletinul comisiunii monumentelor istorice" (1908) etc. Articole numeroase de istorie se publică, în continuare, şi în revistele cu caracter general cultural, mai ales în „Luceafărul" (Sibiu, 1902), „Sămănătorul" (Bucureşti, 1901), „Viaţa românească" (Iaşi, 1905).

A sporit considerabil interesul pentru valorificarea izvoarelor istorice. Munca începută de Bălcescu, Laurian şi Kogălniceanu a fost continuată la o scară mult mai mare şi, în general, cu un spirit critic superior. Am amintit remarcabilul *Tezaur de monumente istorice* al lui Al. Papiu Ilarian şi ne vom referi, analizînd opera lui B. P. Hasdeu, la *Arhiva istorică a României*, publicată între 1864—1867. Cea mai strălucită realizare rămîne însă colecţia Hurmuzaki.

Eudoxiu Hurmuzaki (1812—1874), avînd ambiţia de a scrie o mare istorie a românilor, a lucrat, mai ales în arhivele austriece, vreme de nouă ani (1846—1848 şi 1852—1858), rezultatul fiind copierea a circa 6.000 documente, unele inedite, altele reproduse din diferite lucrări, acoperind perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului XIV şi sfîrşitul epocii fanarioţilor. Ele se referă în special la politica externă a ţărilor române, dar aduc şi numeroase mărturii străine referitoare la dezvoltarea lor internă. Cele inedite provin în cea mai mare parte din arhivele aflate pe teritoriul de atunci al Austriei (Viena, Budapesta, Cracovia, Lwow, Innsbruck, Veneţia, Milano), dar unele şi din Germania (München), Suedia (Stockholm), Franţa (Paris), Italia (Roma). Tot materialul rămăsese în manuscris la moartea lui Hurmuzaki, misiunea de a-l publica revenind Academiei Române [4]. Între 1876—1899, documentele sînt publicate în 12 volume, sub titlul *Documente*

[4] În 1874 s-a înfiinţat o comisie pentru publicarea documentelor. Era alcătuită din M. Kogălniceanu, Al. Odobescu, D. A. Sturdza, Th. Rosetti, secretar fiind Ioan Slavici.

privitoare la istoria românilor. Ele nu au apărut în ordine cronologică. Inițial s-au publicat izvoarele mai recente ; primul volum apărut în 1876, de fapt volumul VII, se referea la anii 1750—1818, iar al doliea (VI), tipărit în 1878, la perioada 1700—1750.

Munca nu s-a oprit însă aici. Colecția a fost continuată de alți istorici români, care au cules din arhivele străine documente privind trecutul nostru. Dintre ei se remarcă Nicolae Densușianu, care editează 6 noi volume (1887—1897), C. Esarcu, cu un volum de documente din arhivele italiene, publicat în 1884, Nicolae Iorga ,editor a 8 volume între 1897—1918, Nerva Hodoș (3 volume între 1912—1916), Gr. Tocilescu, Al Odobescu, D. A Sturdza, C Colescu-Vartic, I. Bogdan etc. Marea colecție Hurmuzaki — care continuă și astăzi — constituie deci o imensă operă colectivă, un bogat tezaur de izvoare străine referitoare la istoria românilor. Documentele au fost editate cu deosebită grijă, cu tot aparatul critic necesar. Avînd meritul de a fi inițiat această întreprindere, deși nu poate fi considerat un mare istoric, E. Hurmuzaki ocupă totuși un loc însemnat în istoriografia noastră modernă [5].

Sub nivelul lucrărilor amintite este vasta colecție *Uricariul*, editată de Theodor Codrescu (1819—1894) ; au apărut, fără un plan bine stabilit, 26 de volume între 1852—1895.

Un mare editor de documente, care și-a adus contribuția și la colecția Hurmuzaki, a fost Dimitrie A. Sturdza (1833—1914), cunoscutul om politic, organizator al Academiei Române (la a cărei dotare cu cărți, manuscrise, documente, monede a contribuit substanțial) și, de asemenea, istoric, mai ales numismat (a publicat în 1878 *Numismatica română).* El a condus,

---

[5] Pentru Hurmuzaki, adunarea izvoarelor nu a fost un scop în sine. El a încercat ca pe baza lor să scrie o vastă istorie a românilor. Activitatea politică (a fost între 1864—1874 căpitan al Bucovinei) și moartea timpurie l-au împiedicat să-și definitiveze opera. Părțile redactate au fost publicate după moartea sa, în limba germană, sub titlul *Fragmente zur Geschichte der Rumänen* (5 volume, apărute în 1878, 1881, 1884, 1886). În traducere românească apar doar primele 3, în 1879 și 1900. Neterminată, realizată într-un spirit romantic, este inferioară colecției de documente. Primul volum se referă la secolele XII—XV, al doilea — cel mai valoros — este un istoric al bisericii române din Transilvania. Volumele III, IV și V tratează istoria politică a țărilor române de la 1600 la 1782, fiind oarecum un comentariu al documentelor adunate de Hurmuzaki.

mai întîi împreună cu D. C. Sturdza şi cu episcopul Ghenadie Petrescu ,apoi cu C. Colescu-Vartic şi cu I. Skupiewski, colecţia *Acte şi documente relative la istoria renaşterii României,* în 10 volume, apărute între 1889 şi 1909. Este adunat aici un material deosebit de bogat privind perioada Unirii Principatelor, indispensabil şi astăzi cercetătorului acestei epoci. Muncitor neobosit, Sturdza a iniţiat şi publicarea unei alte colecţii, *Anul 1848 în Principatele Române,* apărută în 6 volume, între 1902—1910 ; editarea acestor documente, sursă inepuizabilă pentru studierea revoluţiei române de la 1848, a fost îngrijită de colaboratorul lui Sturdza, Septimiu Albini.

În ultimile decenii ale secolului XIX se înregistrează deci, în istoriografia noastră, progrese pe mai multe planuri. Preocuparea sporită pentru marile probleme ale evoluţiei omenirii, pentru filozofia istoriei, se îmbină cu un intens efort pentru punerea în valoare a surselor documentare, prin publicarea şi interpretarea lor critică. Încă predominant politică în viziunea unora, dar tinzînd tot mai mult spre o cercetare aprofundată a civilizaţiei materiale şi spirituale în concepţia spiritelor mai avansate, istoria, în timp ce îşi ascute instrumentele de lucru, îşi lărgeşte şi înţelesul.

Bogdan Petriceicu Hasdeu

2. BOGDAN PETRICEICU HASDEU

Influențat de pozitivism, dar romantic prin temperament, Bogdan Petriceicu Hasdeu este o personalitate de excepție, și nu numai în cadrul culturii românești. S-a născut în 1838 în Basarabia, la Cristinești, lîngă Hotin, într-o familie boierească ale cărei origini nu sînt prea clare. De pe la sfîrșitul secolului XVII strămoșii săi sînt pribegi în Polonia, iar Tadeu Hasdeu (1769—1835), bunicul istoricului, este chiar poet de limbă polonă. Fiul acestuia, Alexandru Hasdeu (1811—1872), membru de onoare al Societății Academice Române, a avut o cultură enciclopedică, publicînd în diferite reviste rusești articole din cele mai diverse domenii : istorie, folclor, științe naturale etc. Fiul său, B. P. Hasdeu îi va moșteni setea de cunoaștere, interesul pentru întreaga gamă a cunoștințelor omenești.

B. P. Hasdeu a învățat mai întîi la liceul din Chișinău, dovedind o precocitate deosebită, mai ales în studierea limbilor străine și cercetarea izvoarelor istorice. În 1852 se înscrie la Universitatea din Harkov, unde urmează dreptul — fără să-l termine —, dar se interesează și de alte discipline : filologie, slavistică. Mai tîrziu avea să scrie, cu dreptate, că s-a format „independent de școală și de orice magistru". În 1854 este iunker în armata țaristă și îl întîlnim, pentru scurt timp, pe front, în timpul războiului Crimeii.

Părăsește Rusia, stabilindu-se în Moldova, în februarie 1857. Chiar pe meleaguri străine, familia Hasdeu se remarcase întotdeauna printr-un profund patriotism românesc. În 1858 este pentru scurt timp judecător la Cahul, iar în noiembrie al aceluiași an editează ziarul unionist „România" (1858—1859), deși foarte tînăr, aducîndu-și din plin contribuția la

campania pentru unirea Moldovei și Țării Românești într-un singur stat. Publică apoi revistele amintite : „Foaia de istorie română“ (1859), în care adună mai ales documente istorice și „Foița de istorie și literatură“ (1860). În cea de a doua publică în 1860 un important studiu, intitulat *Pierit-au dacii ?*. Împotriva curentului latinist, pe atunci foarte puternic în istoriografia noastră, tînărul Hasdeu îndrăznește să afirme, folosind autori contemporani evenimentelor : Pausanias, Appian, Dio Cassius, că dacii nu au fost exterminați, iar rolul lor în formarea poporului român este însemnat. În ce privește cunoscutele texte din Eutropiu pe a căror interpretare își construiseră întregul eșafodaj reprezentanții Școlii Ardelene, Hasdeu arată că lectura acestora a fost greșită. Nu poate fi vorba de stîrpirea dacilor (ci de „împuținarea bărbaților“), nici de colonizarea unor romani puri (ci aduși din tot imperiul). Dar, oricum l-am interpreta — arată cu dreptate Hasdeu — Eutropiu este o sursă tîrzie și nu pe el trebuie să ne bazăm în primul rînd. Studiul lui Hasdeu este un model de folosire critică a izvoarelor ; el are meritul de a fi deschis calea unor interpretări realiste în problema etnogenezei românești. Însuși Hasdeu, după cum vom vedea, avea să fie în permanență preocupat de această problemă, în special de persistența elementului dacic.

În 1860—1861, Hasdeu este profesor de istorie, statistică și geografie la Școala reală din Iași, iar în 1862 la Colegiul Național. În 1861 efectuează o călătorie de studii în Polonia, cercetînd în arhivele din Cracovia și Lwow. În 1862 editează revista „Din Moldova“ — în care publică, printre altele, articole istorice și documente —, schimbîndu-i numele în 1863 în „Lumina“. Se remarcă aici un studiu despre *Desțărarea lui Petru Vodă Rareș (1538—1541)*. Cariera sa la Iași se sfîrșește însă brusc în urma unui proces de presă ce îi este intentat în 1863, datorită publicării nuvelei *Duduca Mamuca*, considerată imorală. Deși achitat, Hasdeu își pierde postul din învățămînt. În același an se stabilește la București, devenind membru al Comisiei pentru documentele mînăstirilor pămîntene.

Se remarcă de la bun început ca editor de reviste, unele umoristice — „Aghiuță“ (1863—1864), „Satirul“ (1866) —, altele culturale — „Traian“ (1869—1870), „Columna lui Traian“ (1870—1877, 1882—1883), ultima ilustrîndu-se printr-o deo-

sebită ținută intelectuală. Se manifestă ca un democrat, continuator al generației de la 1848, susținător al ideii naționale, pronunțîndu-se împotriva cosmopolitismului și, după 1866, contra domnitorului străin (mai tîrziu însă va înceta opoziția). De remarcat și colaborarea sa la ziarul liberalilor radicali „Românul", unde publică în 1867 semnificativul articol *Părțile României*, în care arată că nu există Moldova, Transilvania, Muntenia, ci „o singură Românie". În 1867 este ales și deputat, dar activitatea sa politică va fi de scurtă durată.

În 1864, din însărcinarea Ministerului Instrucțiunii Publice, Hasdeu începe să editeze *Arhiva istorică a României*, o colecție de documente în care își propunea „a reproduce cu timpul, treptat, unul cîte unul, toate documentele inedite sau publicate, pămîntene sau străine, privitoare la istoria română, de la epoca cea mai veche și pînă la anul 1800 inclusiv". Planul era grandios — așa cum vor fi toate proiectele lui Hasdeu — și imposibil de realizat, în întregime, de o singură persoană. Nu au apărut pînă la urmă decît patru volume, între 1864—1867, conținînd izvoare interne și externe în medio-bulgară, sîrbă, polonă, latină etc. Colecția este alcătuită în mod remarcabil, documentele fiind editate critic, în original și traducere, însoțite de note și studii. N. Iorga o caracteriza drept „o minune de artă... unică la noi pînă atunci". Hasdeu are, mai ales, meritul deosebit de a fi inițiat publicarea izvoarelor slave, interne și externe, fără utilizarea cărora nu putea fi cunoscută și scrisă istoria noastră medievală. El este de fapt primul nostru istoric care cunoaște temeinic limbile slave [1]. Format în mediul polonez și rusesc, vorbea perfect aceste două limbi, care i-au ușurat apoi studierea celorlalte limbi slave. Cunoștea apoi, pe lîngă latină și greacă, totalitatea limbilor neolatine, o bună parte a celor germanice și multe altele. Poliglot desăvîrșit, cum probabil nu a mai fost nimeni în cultura noastră (s-a afirmat că ar fi știut 26 de limbi), Hasdeu are meritul de a fi folosit întinsele sale cunoștințe lingvistice în studiul istoriei, lărgind într-un chip nebănuit pînă la el atît aria de informare, cît și interpretarea unor probleme istorice.

---

[1] Episcopul Melchisedec (1822—1892) cunoștea de asemenea limbile slave, dar lucrările sale (*Cronica Hușilor*, 1869; *Cronica Romanului*, 1875) sînt lipsite de spirit critic.

În 1865, Hasdeu publică opera care îl va consacra, *Ioan Vodă cel Cumplit (1572—1574)*. Aceasta, departe de a fi cea mai bună lucrare a sa, a fost însă și rămîne cea mai accesibilă pentru publicul larg, avînd în plus o profundă semnificație patriotică. Modelul imitat cu bună știință de autor este *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* de Nicolae Bălcescu. Tratarea romantică a subiectului, stilul avîntat, ideile democratice, tendința de modernizare (mult mai supărătoare la Hasdeu) sînt aspecte comune ambelor lucrări. Documentarea lui Hasdeu este remarcabilă ; el utilizează multe izvoare necunoscute pînă la el, mai ales poloneze, dar și românești, rusești. Alegerea personajului reprezintă în fond o opțiune politică. Partizan al lui Cuza și susținător al reformelor din timpul său, autorul s-a oprit asupra figurii unui domn popular, adversar al marii boierimi și luptător pentru independența țării. Din păcate, Ioan Vodă, în care Hasdeu vede „un mare administrator, un mare politic, un mare general" este prezentat mai curînd ca un om politic din secolul XIX, decît din veacul XVI. În viziunea istoricului, el devine luptător pentru justiție socială și democrație, care, este drept, „nu împroprietări pe țărani", „căci se ferea de o criză" socială și economică. O asemenea modernizare a istoriei — oricare ar fi justificarea politică și patriotică — depășește limitele admisibile. Exagerările sînt peste tot prezente, și aflăm astfel că pe Ioan Vodă „numai cea mai neagră trădare îl putu opri de a nu da o altă față Europei, fundînd pe Peninsula Balcanică un nou imperiu latin". Romantismul excesiv reprezintă partea slabă a acestei lucrări, care este totuși salvată prin buna documentare, multe pagini frumoase și sentimentul patriotic ce o străbate. Numeroase ediții, studierea ei în școli, dovedesc marea popularitate, existentă și astăzi, a monografiei lui Hasdeu. În lucrările ulterioare el va renunța însă la acest mod — narativ și tradițional — de a scrie istoria.

În 1868, Hasdeu publică — de asemenea cu anumite tendințe politice — lucrarea *Istoria toleranței religioase în România*, în care, bazat pe o bună documentație, dovedește că în istoria noastră nu au existat persecuții religioase (românii nu sînt bigoți, remarcă el, fiind chiar singurul popor care nu a dat nici un sfînt). Întîlnim în această lucrare date interesante despre istoricul diferitelor religii în România.

În 1873 apare primul volum din *Istoria critică a românilor*, principala lucrare istorică a lui Hasdeu. Și această operă o concepuse la scară monumentală. Trebuia să cuprindă 7 cărți, intitulate : I Pămîntul și poporul, II Tronul și nobilimea, III Arma, IV Crucea, V Economia și dreptul, VI Limba și literatura, VII Concluziunea. Ce a scris din toate acestea, se referă numai la Țara Românească și reprezintă doar o parte a primei cărți. Primul volum se intitulează *Pămîntul Țării Românești ;* din al doilea — intitulat *Reacțiunea omului contra naturii. Originile urbane. Sinteza* — a apărut o singură fascicolă, în 1875, apoi autorul a renunțat să continue.

Este greu să rezumi o carte uluitoare cum este *Istoria critică a românilor*, poate cea mai originală operă istorică scrisă de un român. Hasdeu mărturisește însuși că își înțelesese misiunea „pe o scară colosală", vrînd să facă, pînă la un punct, „o istorie generală a românității". După prezentarea naturii și reacției omului contra naturii, urma să expună istoria etnografică, socială, militară, economică, juridică, literară și artistică. Deși în centrul prezentării sale se află secolul XIV — epoca întemeierii țărilor române — Hasdeu se referă în realitate la întreaga noastră istorie pînă atunci. Nu o istorie a faptelor, ci o istorie a civilizației, axată pe marile probleme ale formării poporului român, continuității sale și întemeierii principatelor românești, avea să fie *Istoria critică*. Dificultatea principală rămînea insuficiența izvoarelor, sau chiar inexistența lor pentru anumite perioade. Recurgînd nu numai la ceea ce se înțelege în mod strict prin document istoric, dar și la alte științe — de la antropologie la lingvistică — Hasdeu încearcă, într-un efort titanic, să arunce lumină asupra unor epoci pe deplin întunecate. Trebuie să subliniem faptul că izvoarele arheologice, care ne servesc astăzi în primul rînd pentru cunoașterea trecutului îndepărtat, nu erau atunci cunoscute.

Hasdeu folosește, desigur, atunci cînd acestea există, o cantitate impresionantă de izvoare românești și străine. După cum reiese din introducere, are criterii ferme în întrebuințarea lor. El consideră că istoricul trebuie să se bazeze doar pe surse contemporane evenimentelor ; chiar și așa, dacă are la dispoziție un singur izvor, acesta nu este suficient, la stabilirea adevărului trebuind să concure și altele. O mărturie mai nouă capătă valoare doar în cazul cînd autorul ei a fost apropiat în timp și loc de evenimentul descris, sau a folosit un izvor

contemporan. Izvoarele trebuie studiate în text și context, cunoscîndu-se bine limba originalului. Hasdeu se pronunță împotriva exagerărilor de orice natură în interpretarea faptelor istorice. În sfîrșit — și aici apare o idee nouă în istoriografia noastră, preluată din concepția pozitivistă —, el consideră că istoria trebuie să se sprijine și pe alte discipline, în primul rînd pe științele naturii (Hasdeu face multe referiri la Cuvier, Darwin, Lubbock etc.). Principiile amintite sînt, desigur, foarte juste, dar Hasdeu nu le respectă întotdeauna. Pricina trebuie căutată atît în temperamentul său excesiv, cît și în lipsa, uneori totală, a izvoarelor. Pentru uriașa reconstrucție a vechii civilizații românești, materialul ce îi stătea la dispoziție era destul de firav. Hasdeu încearcă să suplinească lipsurile, recurgînd la cele mai îndrăznețe — și desigur riscate — deducții. La fel ca mai înainte Cuvier, care pornind de la un dinte fosil reconstituia întregul animal, Hasdeu, dintr-un element mărunt, încearcă să construiască o epocă. Apelează mai ales la lingvistică, originea și evoluția cuvintelor reflectînd, în concepția sa, istoria omenirii. Ideea este prețioasă și în bună parte justă, dar aplicarea lingvisticii la studiul istoriei trebuie realizată cu prudență. Dorind să nu lase nelămurită nici o problemă, Hasdeu uită însă de prudența elementară cu care fiecare istoric trebuie să se înarmeze în interpretarea mărturiilor trecutului.

În *Istoria critică a românilor*, autorul cercetează mai întîi cadrul teritorial al Țării Românești în secolul XIV, atribuindu-i o întindere mai mare decît a avut în realitate (inclusiv sudul Moldovei, pînă la Bacău). În continuare se referă la diferitele nume sub care a fost cunoscută țara. Termenul „Ungrovlahia" este explicat prin stăpînirea sudului Transilvaniei și Banatului de Severin. Urmează apoi — în cea mai mare parte a primului volum — prezentarea condițiilor naturale și acțiunii acestora asupra societății omenești ; al doilea aspect, „reacțiunea omului contra naturii", este doar schițat la începutul volumului II, neterminat. Din noianul de elemente istorice, geografice, economice, lingvistice, antropologice etc., se desprind cîteva idei esențiale privind istoria noastră pînă în veacul XIV. Mai întîi, continuitatea daco-romană, în sprijinul căreia Hasdeu aduce probe noi ; el consideră că poporul român s-a format în zona de sud-vest a țării, în special în Oltenia, precum și în Banat și sudul Transilvaniei. În Oltenia ar fi

stăpînit din vechime neamul Basarabilor — a căror emblemă, consideră el, în urma unor complicate deducții — ar fi fost „capul negru" ; de aici numele și legenda lui Negru Vodă, ca și denumirea de „negrii" dată românilor de la Dunăre (ca și Mării Negre !). Continuitatea este văzută deci inclusiv sub aspect dinastic. Respingînd pe bună dreptate legenda lui Negru Vodă, Hasdeu arată că întemeierea statului a fost o operă de durată, rezultat al acțiunii mai multor cîrmuitori, culminînd cu Basarab. El este cel care aduce pentru prima dată în discuție numele lui Tihomir și al unui ban Basarab, consemnat de izvoare orientale în timpul invaziei mongole din 1241. Hasdeu merge mai departe, încercînd să demonstreze că și Mușatinii din Moldova sînt tot Basarabi. Cu deosebită subtilitate analizează de-a lungul întregii lucrări raporturile dintre om și natură, unele aspecte ale vechii economii și civilizații de pe teritoriul nostru. Lectura cărții este fascinantă, chiar dacă cititorul avizat înțelege că multe teorii nu sînt suficient fundamentate, iar unele concluzii de-a dreptul fanteziste. Alteori însă, Hasdeu are dreptate sau poate să aibă (căci unele probleme tratate de el nu sînt pe deplin limpezite nici astăzi) ; s-au pripit poate istoricii de mai tîrziu care au ignorat în bloc sugestiile sale. O reinterpretare a operei istorice a lui Hasdeu în lumina cercetărilor mai noi ar merita să fie întreprinsă.

Istoria critică a românilor — comparată desigur și cu alte lucrări — ne îndreaptă și spre înțelegerea concepției istorice a autorului ei. După ce în tinerețe fusese puternic influențat de romantism (exemplul cel mai clar este Ioan Vodă cel Cumplit), ajuns la maturitate, Hasdeu se apropie simțitor de pozitivism, fără a accepta însă în totalitatea lor ideile curentului. Volumul II al lucrării analizate este de altfel dedicat lui Herbert Spencer (1820—1903), reprezentant de seamă al pozitivismului, unul din continuatorii lui Auguste Comte. Ca și pozitiviștii, Hasdeu susține metoda experimentală, singura care poate duce la cunoașterea realității. În istorie, ea se bazează atît pe izvoare, cît și pe folosirea științelor naturii, filologiei și economiei politice. Pentru prima oară un istoric român aprecia importanța cercetărilor interdisciplinare. Un factor motor al istoriei — în concepția lui Hasdeu — îl constituie natura înconjurătoare, pămîntul și clima (Buckle insistase mult asupra acestei interpretări). Factorii materiali nu pot fi

însă luați în considerare în afara „ginții", înzestrată cu anumite trăsături, cu o anumită spiritualitate. Relația om-natură este deci reciprocă ; materia și spiritul se condiționează reciproc. Există însă și o Providență — crede Hasdeu — care guvernează mersul omenirii. Aplicînd la societate teoriile lui Darwin și Wallace, el consideră că evoluția acesteia se explică prin selecția naturală, la care adaugă însă și ideea unei „selecții providențiale". Hasdeu crede într-o selecție providențială a ginților, care explică progresul (idee sugerată de Renan). Aceasta nu înlătură însă *liberul arbitru,* oferind o posibilitate, o cale de urmat, dar neobligînd. Nu există deci o civilizație fatală, în ultimă instanță omul acceptînd sau nu să meargă pe un anumit drum. În concluzie, după opinia lui Hasdeu (expusă în „Columna lui Traian", din 1 iunie 1873), „un pozitivism bazat pe istorie trebuie să fie materialist, spiritualist și deist totodată". Aceste cuvinte sintetizează întreaga sa concepție, care încearcă stabilirea unui echilibru între factorii materiali obiectivi, liberul arbitru al omului sau popoarelor și intervenția divinității. Este un pozitivism sui generis ; pentru Hasdeu, comparîndu-l cu majoritatea pozitiviștilor, legile naturale care guvernează societatea sînt mai puțin tiranice, omul mai liber, putînd pînă la un punct să-și impună voința, iar divinitatea prezentă. Contradicția nu este însă de neîmpăcat și, pînă la urmă, Hasdeu poate fi integrat în curentul pozitivist, de care îl apropie în primul rînd integrarea societății în natură, conceperea istoriei ca știință, guvernată de anumite legi. Pentru el, ca pentru toți istoricii pozitiviști, evoluția societății nu se petrece la întîmplare ; istoria nu este o colecție de fapte izolate, fortuite, ci o evoluție legică, necesară. Deismul său contravine mai mult aparent pozitivismului, deoarece atît Comte, cît mai ales Spencer, subliniaseră imposibilitatea cunoașterii esenței lucrurilor ; dincolo de filozofie ar exista deci, potrivit gîndirii lor, o zonă imposibil de cunoscut, marcînd hotarul dintre știință și religie ; o explicare providențialistă, pînă la un anumit punct, nu contravenea deci doctrinei. Hasdeu, pe lîngă limitele evidente ale concepției sale, are meritul de a fi înțeles mai puțin mecanicist decît unii pozitiviști evoluția societății ; el a intuit faptul că legile sociale, deși obiective, acționează totuși prin intermediul oamenilor, care le pot cunoaște și folosi. În concepția sa, omul

dispune deci de o anumită libertate, nefiind o simplă rotiță a uriașului mecanism al naturii.

Istoria critică a românilor marchează apogeul activității lui Hasdeu ca istoric. În anii următori, el se îndreaptă însă mai ales spre lingvistică, este drept, în bună măsură din dorința de a limpezi trecutul istoric. În lipsa unor izvoare de altă natură, el continuă să creadă cu tărie că perioadele întunecoase din istoria noastră pot fi limpezite prin studierea evoluției limbii. În 1874 Hasdeu este numit profesor de filologie comparată la Universitatea din București (suspendat în 1875 de ministrul Titu Maiorescu, reia cursul în 1876). În 1876 devine director al Arhivelor Statului, iar în 1877 membru al Academiei Române. Prima sa lucrare importantă din domeniul lingvisticii este colecția comentată de vechi texte românești, intitulată *Cuvente den bătrîni* (3 volume, București, 1878—1881). Firește, materialele cuprinse aici prezintă interes și pentru istoria noastră medievală.

Problemele care îl frămîntă în continuare pe Hasdeu sînt etnogeneza românilor (mai ales factorul dacic), continuitatea și originile statale, precum și evoluția vechii economii românești. În domeniul istoriei economiei el este un pionier, atît prin subiectul cercetat, cît și prin metoda — firește, lingvistică — aplicată. Astfel, într-un studiu din 1874, intitulat *Originile agriculturii la români*, pe baza analizei terminologiei folosite în această ramură (de proveniență în mare parte slavă), ajunge la concluzia că, după retragerea aureliană, daco-romanii, refugiați în munți, nu au mai practicat agricultura. Născută abia după anul 700, agricultura a rămas la noi „în fașă“ pînă spre 1400 și chiar mai tîrziu. Dacă lucrurile ar sta altfel, crede Hasdeu, nu s-ar putea explica pierderea terminologiei dace și latine și înlocuirea ei cu cuvinte slave. Exagerarea este evidentă. Chiar dacă, de-a lungul evului mediu, potrivit unei opinii care de altfel nu e general împărtășită, creșterea vitelor și nu agricultura s-a aflat la noi pe primul plan, cum s-ar putea crede că românii au părăsit complet o îndeletnicire vitală? Primejdia acestei metode, desigur tentantă și uneori demnă de folosit, a fost plastic rezumată de N. Iorga; el arată că potrivit unei asemenea interpretări, găina ar trebui să provină de la romani, iar cocoșul de la slavi.

Hasdeu și-a propus însă să studieze întreaga noastră economie veche în acest spirit, publicînd, tot în 1874, *Originile*

viticulturii la români și *Originile păstoriei la români*. Spre deosebire de agricultură, el constată o deplină continuitate a acestor ramuri, încă din vremea dacilor. Dovada este găsită în originea latină și dacă a terminologiei. Desigur, concluziile sînt de data aceasta mai apropiate de adevăr. Meritul studiilor amintite constă și în stabilirea unor etimologii, mai ales în încercarea de a identifica elemente dacice în limba română. Hasdeu crede în originea dacă a unor cuvinte ca : cioban, baci, stînă, urdă, brînză. Deși unele etimologii sînt discutabile, sau chiar considerate greșite (de exemplu : cioban ; dar putem fi siguri întotdeauna că Hasdeu este cel care a greșit ?) nu îi poate fi negat autorului meritul deosebit de a fi cercetat, primul, în chip sistematic, „substratul" dacic al limbii române. După Hasdeu nu s-a mai putut nega ponderea însemnată a factorului dacic în etnogeneza românească. De-a lungul întregii sale activități a colecționat cu adevărată pasiune cuvintele presupuse de el a fi dace. Cicerone Poghirc (în lucrarea *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog*, București, 1968) a alcătuit o listă a acestor cuvinte, în număr de 84, cărora li se adaugă și 15 toponime. Dacii apăreau astfel ca un element mai important decît se credea, nu numai în formarea poporului, dar și a limbii române. Este drept, lingviștii de mai tîrziu au acceptat puține dintre etimologiile propuse de Hasdeu (I. I. Russu în *Limba traco-dacilor*, ed. II, București, 1967, admite doar 18 dintre ele, pronunțîndu-se în schimb în favoarea altora). Lucrurile nu sînt pe deplin clarificate ; oricum, meritul lui Hasdeu în stabilirea rolului factorului dacic este evident.

În 1878, Hasdeu publică o monografie nu prea întinsă (63 pagini), intitulată *Originile Craiovei (1230—1400)*. Printr-un șir de deducții, în a căror analiză nu mai intrăm, el ajunge la concluzia că orașul ar fi fost întemeiat pe la 1230 de un principe cuman, Ioan ; este un prilej pentru a se referi la rolul cumanilor în istoria noastră, semnalîndu-le prezența în Oltenia. De asemenea, prezintă acțiunile ungurilor la Severin, ale sașilor în nord, precum și existența Basarabilor la 1241. Tot lîngă Craiova, credea el, trebuie plasată și bătălia de la Rovine din 1394. Dincolo de diferitele ipoteze propuse, este de remarcat interesul constant al lui Hasdeu pentru istoria Olteniei, considerată de el o zonă vitală a întregii istorii românești.

Ultima operă remarcabilă a lui Hasdeu — și încununare a întregii sale activități — este *Etymologicum Magnum Roma-*

niae, dicționar al limbii române, alcătuit din însărcinarea Academiei, după eșecul ciudatei lucrări a lui Laurian și Massim. Și de data aceasta, Hasdeu și-a conceput lucrarea potrivit unui plan de o vastitate nemaiîntîlnită. Fiecare cuvînt urma să fie analizat sub toate aspectele, cu numeroase exemplificări, în cadrul unui adevărat studiu. Un singur om — care nu mai era nici tînăr — nu ar fi reușit să ducă la bun sfîrșit această operă. De la început dicționarul era deci condamnat să rămînă neterminat. Lipsa aceasta de realism, încercarea de a realiza imposibilul, a avut însă și o parte bună : cele trei volume publicate reprezintă într-adevăr o realizare excepțională, unică, un impresionant monument — neterminat, dar nu mai puțin prețios — al limbii române. Primul volum a apărut în 1886, al doilea, în 1887, al treilea în 1893, mergînd pînă la cuvîntul „bărbat". Schimbător ca întotdeauna, dar în plus afectat de moartea fiicei sale Iulia în 1888, considerîndu-se în plus nesusținut suficient de Academie, Hasdeu a încetat din păcate, după 1893, lucrul la dicționar. În bună măsură *Etymologicum Magnum* prezintă interes și pentru istorici. În concepția lui Hasdeu, lingvistica și istoria sînt strîns îngemănate. Unele articole (de pildă amplul studiu despre Basarabi) au un conținut precumpănitor istoric. Ampla demonstrație privind originea Basarabilor a fost apoi reluată și publicată separat în 1896, sub titlul *Basarabii. Cine ? De unde ? De cînd ?* Istoria lor, în varianta lui Hasdeu, constituie tot ce poate fi mai uimitor. Basarabii nu sînt o familie ci o castă ; originea acestei caste este dacică. Ea a dat pe regii daci, ca și cinci împărați romani, printre care Filip Arabul și Liciniu. După retragerea stăpînirii romane, ei au continuat să stea în fruntea populației autohtone, cîrmuind mai ales în Oltenia. Asemenea concluzii sînt, firește, de nesusținut și, totuși, cititorul nu poate privi fără respect titanica sforțare a lui Hasdeu, încercarea de a lămuri istoria unui mileniu, cu ajutorul cîtorva premise fragile. În demonstrații de acest gen, subtilitatea sa nu cunoaște limite și, fără a-l crede, îi admirăm spiritul viu și curiozitatea fără margini.

Dacă uneori fantezia acoperă adevărul, în alte studii soliditatea demonstrațiilor este remarcabilă. Astfel, în introducerea la volumul III din *Etymologicum,* intitulată *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice.* Aici, Hasdeu reia teoria „substratului", care îl preocupa de mult timp, căutînd

să stabilească elementele succesive care, suprapunîndu-se, au constituit popoarele — aparent foarte diverse — ale Peninsulei Balcanice. El arată că există numeroase elemente comune la toate aceste popoare : o populație inițială, puțin cunoscută, denumită „pelasgi", apoi tracii, suprapuși peste aceasta ; peste traci s-au așezat romanii, apoi slavii. Popoarele actuale s-au format prin suprapunerea acestor straturi succesive, desigur în proporții diferite. Înrudirea lor, ascunsă de diferențele lingvistice, apare evidentă. Rolul însemnat al „substratului" justifică, încă odată, în ce privește poporul român, importanța acordată factorului dacic.

O altă idee prețioasă și originală susținută de B. P. Hasdeu este teoria valorii de circulație a cuvintelor. Aspectul unei limbi nu este dat de numărul cuvintelor, de o origină sau alta, consemnate în dicționar, ci de circulația acestora. Sînt cuvinte pe care le folosim de zeci de ori zilnic și altele aproape uitate. Valoarea, frecvența lor este deci profund diferită. Hasdeu îl combate pe lingvistul Cihac, potrivit părerii căruia, elementul latin al limbii române ar reprezenta doar 1/5 din totalitatea cuvintelor, cel turc de asemenea 1/5, iar cel slav 2/5. Lăsînd la o parte calculul lui Cihac, care nu este corect, criticabilă se dovedește — arată Hasdeu — chiar ideea de la care acesta pornește : „Negreșit, slavismele la români, și chiar turcismele, nu sînt puține ; în circulațiune însă, adică în activitatea cea vitală a graiului românesc, în mișcarea cea organică, ele se pierd aproape cu desăvîrșire față cu latinisme... Un calcul serios în lingvistică, ca și-n economia politică, are în vedere nu unitatea brută, ci valoarea de circulațiune" [2]. Din acest punct de vedere latinitatea limbii române este evidentă.

În 1896 Hasdeu publică studiul *Românii bănățeni din punct de vedere al conservatorismului dialectal și teritorial.* Aduce aici interesante argumente lingvistice în sprijinul continuității populației românești în Banat.

---

[2] Interesant faptul că Hasdeu — inițiator al studiilor slave la noi — acordă o pondere relativ redusă elementului slav în formarea poporului și limbii române. El consideră că poporul român era pe deplin format cînd a intrat în contact cu slavii. Cuvintele slave au pătruns în limba română nu prin contact etnic, ci pe cale politică, religioasă, culturală, timp de vreo 7 secole, pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu (*Istoria critică a românilor*, p. 278—281).

Ultima sa lucrare importantă este volumul IV din *Etymologicum Magnum Romaniae*, apărut în 1898. De fapt încadrarea acestuia în dicționar nu avea nici un rost; Hasdeu a procedat astfel vrînd poate să creeze iluzia că publicarea „etimologicului" continuă. Lucrarea este însă o monografie istorică, intitulîndu-se *Negru Vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țării Românești.* Apăruseră între timp lucrări noi (printre ele, operele lui A. D. Xenopol și D. Onciul), iar Hasdeu mai meditase asupra acestei perioade și dorea să-și spună ultimul cuvînt. În linii mari, ideile nu diferă esențial de ceea ce scrisese în *Istoria critică* și *Originile Craiovei.* Subliniază din nou vechimea Basarabilor în Oltenia, de unde, pe la mijlocul secolului XIII au început să-și extindă stăpînirea în Muntenia. Negru Vodă nu a existat ca atare, fiind un personaj combinat(aici vede mai just decît Xenopol, care dădea crezare legendei). Pe bază de documente, dar — din pricina insuficienței acestora —, mai ales folosind lingvistica, folclorul (românesc, sîrbesc) și, mai presus de toate, bazîndu-se pe un întreg șir de deducții destul de șubrede, Hasdeu încearcă să reconstituie amănunțit istoria românilor în secolele XIII—XIV. Pe lîngă idei generale juste, erorile și ipotezele fanteziste abundă. Desigur, multe presupuneri sînt imposibil de verificat, odată ce lipsește baza documentară; unele vor putea fi, eventual, controlate în viitor, în urma unor noi cercetări. Oricum, această monografie ilustrează înclinarea tot mai accentuată a autorului spre elementul fantezist, incontrolabil, în contradicție flagrantă cu programul său pozitivist din tinerețe. De fapt, spre sfîrșitul vieții Hasdeu se îndepărtează treptat de știință, căutîndu-și refugiul în cercetări metafizice, în spiritism.

La 1899 se retrage, după un directorat de aproape un sfert de secol, de la conducerea Arhivelor Statului. În 1900 părăsește și Universitatea. Moare, izolat de lume și aproape uitat, în 1907, la Cîmpina, unde își construise o clădire de proporții modeste, dar în formă și cu pretenții de castel, astăzi muzeu memorial.

Opera lui Hasdeu este, desigur, contradictorie și mai ales lucrările sale de istorie, cu excesul de fantezie ce le caracterizează adesea, mergînd pînă la mistificări voite și falsuri [3],

[3] Hasdeu a inventat două documente: „diploma bîrlădeană" din 1134 și actul din 1374 al lui Jurg Koriatovici, precum și cunoscutul portret al lui Ioan Vodă cel Cumplit.

impresionează adesea neplăcut pe cercetătorul modern, dornic în primul rînd de precizie, sobrietate și adevăr. Istoricii secolului nostru l-au judecat în general cu severitate. „De la Hasdeu — scria P. P. Panaitescu — nu ne-a rămas nici o idee generală asupra evoluției poporului nostru. Acest om, care trecea drept genial, pentru că o spunea el, a crezut că geniul constă în a descoperi prin „intuiție" faptele pe care nu ni le dau izvoarele istorice, nu în a lega într-o sinteză faptele cunoscute... Istoria scrisă de Hasdeu este praf strălucitor aruncat în ochii admiratorilor ; descoperiri senzaționale, titluri senzaționale, lipsă completă de spirit autocritic, stil pompos și de prost gust". O asemenea caracterizare păcătuiește la rîndul ei prin critică excesivă. Opera lui Hasdeu are multe defecte, dar nimeni nu poate nega cu bună credință setea de cunoaștere mistuitoare a autorului ei care, oricare ar fi lipsurile și erorile, înnobilează pînă la urmă efortul depus. Cercetători corecți sînt mulți, dar Hasdeu — care știa și el să cerceteze — ne învață că istoricul nu trebuie să fie un simplu compilator de fapte. Fără un dram de imaginație nici o știință nu ar fi posibilă. Cunoștințele sale uluitoare (mai ales în materie de limbi străine) și talentul său combinativ ieșit din comun au stat la baza unor contribuții însemnate privind formarea poporului român — mai ales stabilirea ponderii dacilor în acest proces —, problema continuității — în sprijinul căreia aduce numeroase argumente lingvistice —, procesul de constituire a statelor feudale românești, în general istoria română medievală, fără a uita însemnătatea publicării unui mare număr de documente inedite. Chiar prin greșelile sale, Hasdeu i-a stimulat pe alții în tratarea unor probleme fundamentale din istoria noastră. Orientarea actuală — care se va accentua — spre cercetarea interdisciplinară, spre legarea istoriei de celelalte științe, trebuie să ne apropie iarăși de Hasdeu, un precursor, pe plan european, al acestei direcții. Rămîne ca o cercetare minuțioasă să despartă adevărul de fantezie din opera lui Hasdeu și să pună contribuția sa la locul cuvenit în dezvoltarea istoriografiei românești.

Nicolae Iorga, care nu poate fi bănuit de prea multă îngăduință față de înaintașul său, a scris la moartea acestuia cîteva rînduri de dreaptă apreciere. El arată că Hasdeu „a dat culegerilor noastre de izvoare „Arhiva istorică", cea dintîi carte a slavisticii la români ; a strîns în „Cuvente den bătrîni"

probe într-ales din vechea limbă — lucru ce nu se mai făcuse de alții ; a grăbit dezvoltarea studiilor istorice ,aruncînd în circulație, mai ales pentru vremile mai vechi, prin *Istoria critică*, o uriașă mulțime de informații nouă... În atîtea ramuri ale științei istorice și filologice, el a fost un deschizător de cale, care ce e drept s-a mulțumit adesea să arate numai drumul".

Hasdeu nu a întemeiat o școală ; elevii săi l-au părăsit pe rînd. Metoda sa de lucru — în măsura în care putem vorbi de o metodă — era prea personală, se potrivea doar spiritului său ieșit din comun și nu avea cum să fie mînuită de cercetători cu posibilități mai modeste. Dintre istoricii care s-au impus mai tîrziu, Gr. Tocilescu s-a format în preajma sa, dar apoi a mers pe un alt drum, mai realist, criticînd fanteziile primului său maestru. Mai fidel a fost G. Ionescu — Gion (1857—1904), colaborator al lui Hasdeu la „Revista nouă" editată de acesta între 1887—1895 ; el a avut o activitate literară foarte variată, scriind și multe lucrări de istorie, bine documentate, culminînd cu *Istoria Bucureștilor*, apărută în 1899, operă monumentală și erudită.

Există totuși în epocă un spirit înrudit cu Hasdeu, desigur în măsura în care pot fi apropiate două temperamente puternice și originale. Ca și Hasdeu, Nicolae Densușianu (1846—1911), ardelean de origine, stabilit la București în 1878, avea obsesia „originilor", a lămuririi epocilor întunecate, de început, ale istoriei românești. Ca și Hasdeu, a încercat să suplinească lipsa izvoarelor, apelînd la tradiții, legende, folclor. Și la el fantezia era sprijinită pe o vastă erudiție, Densușianu fiind un mare cercetător de arhivă. Din însărcinarea Academiei Române, a lucrat în 1878—1879 timp de 15 luni în Transilvania și Ungaria, studiind în 12 biblioteci și 16 arhive ; documentele copiate de el cu acest prilej au alcătuit 38 volume manuscrise. Sprijinindu-se în primul rînd pe materialul inedit descoperit de el, a scris remarcabila monografie *Revoluția lui Horea în Transilvania și Ungaria, 1784—1785*, apărută în 1884 ; este o lucrare, scria N. Iorga, „extraordinar de bine informată și care va rămînea". Rămîne însă discutabilă încercarea autorului de a acorda acestei răscoale un pronunțat caracter național, politic, arătînd că scopul ei ar fi fost „să întemeieze un sistem politic român". Este, desigur, cum am văzut și la monografia lui Hasdeu despre Ioan Vodă, o încer-

care de contemporaneizare a istoriei, atribuindu-se generațiilor trecute sentimente ce aparțin epocii scriitorului [4].

N. Densușianu s-a remacat și prin volumele editate în cadrul colecției Hurmuzaki, precum și prin numeroase studii de istorie militară. O idee la care ținea foarte mult era aceea că vechea organizare politică și socială a românilor avea un caracter specific militar ; forța românilor a început să scadă atunci cînd organizarea lor militară s-a destrămat.

Lucrarea visată de N. Densușianu privea însă originile poporului român. Influența Școlii Ardelene asupra sa este puternică ; și el susține puritatea latină a românilor. Pornind de la cercetarea epocii formării poporului român el a coborît și mai adînc în trecut, ajungînd la vremurile legendare, dinainte de romani și daci. A rezultat o operă la care a lucrat timp de un sfert de veac și pe care n-a mai apucat s-o publice, apărînd după moartea lui, în 1913, prin grija doctorului C. I. Istrati, mare admirator al său (ca și al lui Hasdeu). *Dacia preistorică* — acesta este titlul — este poate cea mai ciudată lucrare din istoriografia românească. Pe baza tradițiilor și a legendelor, de-a lungul a 1200 de pagini, autorul încearcă să reconstituie istoria unui presupus „imperiu pelasgic", care înflorea pe la anul 6000 î.e.n. ; acesta, cuprinzînd Europa, ca și bazinul Mării Mediterane, își avea centrul în Dacia, de unde au pornit în Italia și strămoșii romanilor. Limba dacă și limba latină ajung astfel să fie două dialecte ale aceleiași limbi, ceea ce ar explica lipsa în Dacia romană a unor inscripții geto-dace, odată ce ambele popoare vorbeau la fel ! Lucrarea a fost calificată de V. Pârvan un „roman fantastic" ; unii au încercat să găsească în ea sugestii interesante, dar cert este că rămîne o lucrare de fantezie, depășind cu mult chiar limita pînă unde își îngăduia să ajungă Hasdeu.

Devenea firească și necesară o reacție împotriva reminiscențelor romantice sau latiniste, pentru o metodă precisă și o prezentare obiectivă a faptelor.

---

[4] Semnificativă, pentru apropierea spirituală a celor doi, este aprecierea lui Hasdeu — nu prea darnic în aprecieri — despre *Revoluția lui Horea* : „Iată cea dintîi și singura pînă acum lucrare pe deplin serioasă asupra istoriei moderne a românilor, adică nepărtinitoare, scrisă cu spirit rece, combinînd elementele sale într-un mod critic și, mai presus de toate, lucrare întemeiată pe cunoașterea directă a tuturor fîntînilor".

Titu Maiorescu

3. JUNIMEA

Reacția antiromantică în cultura noastră nu putea veni de la Hasdeu. Pozitivist prin metodă, el a rămas toată viața romantic prin temperament. Între Hasdeu și generația de la 1848, în domeniul științific, ca și în cel politic, a existat o trainică legătură. Ruptura deschisă cu ideologia, scrierile și acțiunea politică a generației anterioare este în primul rînd opera societății „Junimea", înființată la Iași în 1863; din 1867 ea a editat revista „Convorbiri literare", unul dintre cele mai importante periodice culturale din întreaga istorie a presei românești.

„Junimea" a combătut atît realizările politice, cît și cele culturale ale revoluționarilor de la 1848 și continuatorilor acestora. Pe plan politic, conservatorismul său este evident. Procesul de înnoire a țării a mers prea repede, prea departe — consideră ideologii junimiști, în frunte cu Titu Maiorescu —, s-au adoptat formele democratice ale vieții politice occidentale (de pildă Constituția din 1866, imitată după cea belgiană), care nu corespund stadiului de dezvoltare a civilizației românești. Concluzia practică a acestei poziții teoretice a fost o politică conservatoare, admițînd doar reforme limitate: junimiștii s-au remarcat, de asemenea, prin fidelitatea față de dinastia instaurată în 1866, după răsturnarea lui Cuza, prin aducerea la domnie a lui Carol I de Hohenzollern. Concepția politică junimistă este semnificativă pentru atitudinea multor reprezentanți ai burgheziei și moșierimii, care considerau că reformele economice, sociale, politice, întreprinse în timpul domniei lui Cuza reprezintă maximum concesiilor posibile.

Pe plan cultural însă critica generației precedente a fost mai constructivă. „Junimea" are meritul de a se fi pronunțat împotriva exagerărilor romantice, contra naționalismului exagerat (reprezentat în istorie și filologie de latiniștii, continuatori ai Școlii Ardelene), pentru înlăturarea superficialității, neadevărului, și înlocuirea goanei după o cît mai mare cantitate a producției literare cu interesul sporit pentru calitate. Acuzați în general pe nedrept de cosmopolitism, junimiștii au luptat pentru ridicarea culturii naționale la nivelul celei europene.

Principalul ideolog al curentului este Titu Maiorescu (1840—1917), una dintre cele mai însemnate personalități ale întregii culturi românești. Fiu al revoluționarului Ion Maiorescu, educat în școlile austriece și germane, impunîndu-și încă de tînăr o strictă disciplină a muncii intelectuale, profesor și rector al Universității din Iași în 1863, la vîrsta de numai 23 de ani, Titu Maiorescu s-a remarcat repede ca promotor al unei direcții noi în viața noastră culturală. Articolul său program, publicat în 1868 în „Convorbiri literare" se intitulează *În contra direcției de astăzi în cultura română*. Viciul culturii românești era în vremea aceea, consideră autorul, neadevărul și superficialitatea, urmare a imitației oarbe a formelor culturii apusene. Este cunoscuta sa idee a „formei fără fond". Întreaga noastră cultură este analizată foarte critic și, pentru înțelegerea tonului întregului articol, ajunge să dăm un scurt extras referitor la Școala Ardeleană : „În 1812, Petru Maior, pentru a nu pomeni compilarea de citate făcută de Șincai fără nici o critică, scrie istoria sa despre începutul românilor în Dacia. În tendința ce are de a dovedi că noi sîntem descendenți necorupți ai romanilor, Maior susține în paragraful al patrulea că dacii au fost cu totul exterminați de romani, așa încît nu s-a întîmplat nici o amestecare între aceste două popoare. Pentru a proba o ipoteză așa de nefirească, istoricul nostru se întemeiază pe un pasaj îndoios din Eutrop și pe un pasaj din Iulian, cărora le dă o interpretare imposibilă de admis cu mintea sănătoasă, și astfel începe demonstrarea istorică a romanității noastre cu o falsificare a Istoriei". Tot astfel, consideră Maiorescu, lingvistica română începe în 1825, prin Lexiconul de la Buda, cu o falsificare a etimologiei, iar gramatica română în 1840, prin *Tentamen criticum* al lui Laurian, propune „o limbă care nu s-a vorbit

și nu se va vorbi niciodată în poporul român... și astfel gramatica română începe cu o falsificare a filologiei". Exagerările, nu numai ale celor criticați, dar și ale lui Maiorescu, sînt evidente, și nu vom insista asupra lor. Încercînd să inițieze un curent nou, este oarecum de înțeles că autorul articolului a forțat nota în interpretarea realizărilor culturii românești de pînă la el. Critica era însă binevenită. După epoca romantică, de entuziasm, de luptă, dar și de inevitabile greșeli și exagerări, ajunsă acum la maturitate, cultura română trebuia să se distingă printr-un plus de profunzime și spirit critic. „Formele fără fond" create de burghezia și intelectualitatea românească trebuiau să-și capete conținutul adecvat, corespunzător intereselor naționale și culturale [1].

Tot în 1868, T. Maiorescu publică studiul *Contra școalei Bărnuțiu*. După înfrîngerea revoluției din 1848—1849, S. Bărnuțiu studiase dreptul la Viena și Pavia, în ultima localitate susținîndu-și doctoratul în 1854 ; trece apoi la Iași unde, în 1856, cînd se inaugurează cursurile superioare, devine profesor de filozofie, precum și de drept public și constituțional. Moare în 1864 după ce, în anul precedent, întrerupsese cursurile. Operele sale — în general manuale universitare —, rămase în manuscris, au fost publicate în anii următori de studenții și discipolii lui. Aceștia au constituit și o grupare politică, inspirată de ideile lui Bărnuțiu : Fracțiunea liberală și independentă, de inspirație democratică, republicană, dar națională. În 1867 apare cartea lui Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor*,

---

1 Iată un pasaj semnificativ : „În aparență, după statistica formelor din afară, românii posed astăzi aproape întreaga civilizație occidentală. Avem politică și știință, avem jurnale și academii, avem școli și literatură, avem muzee, conservatorii, avem teatru, avem chiar o constituțiune. Dar în realitate toate aceste sînt producțiuni moarte, pretenții fără fundament, stafii fără trup. iluzii fără adevăr, și astfel cultura claselor mai înalte ale românilor este nulă și fără valoare și abisul, ce ne desparte de poporul de jos, devine din zi în zi mai adînc. Singura clasă reală la noi este țăranul român, și realitatea lui este suferința, sub care suspină de fantasmagoriile claselor superioare. Căci din sudoarea lui zilnică se scot mijloacele materiale pentru susținerea edificiului fictiv, ce-l numim cultură română, și cu obolul cel din urmă îl silim să ne plătească pictorii și muzicanții noștri, academicii și atenianii din București, premiile literare și științifice de pretutindenea, și din recunoștință cel puțin nu-i producem nici o singură lucrare, care să-i înalțe inima și să-l facă să uite pentru un moment mizeria de toate zilele".

operă care pornea de la ciudata idee (încă o consecință a școlii latiniste) că dreptul public românesc trebuie să fie cel latin. Printre altele, autorul se pronunță în favoarea unui sistem republican de guvernămînt, împotriva prințului străin, pentru o reformă agrară radicală. Interesant că toate aceste idei sînt deduse nu din realitățile vremii, ci din vechiul drept roman. T. Maiorescu era oricum partizanul altor idei politice. El critică însă în primul rînd nu ideile în sine, ci argumentarea lor deficitară, confuziile autorului, latinismul exagerat și fără sens. Articolul lui Maiorescu reprezintă un model de logică ; el demonstrează cîteva din condițiile fundamentale ale oricărei opere științifice : expunerea clară, sistematică, obiectivă a faptelor, respectarea adevărului ,explicații raționale. Aceste calități le va cere și operelor istorice.

Asupra istoriografiei române s-a pronunțat T. Maiorescu în studiul *Literatura română și străinătatea,* publicat în 1882. Tonul general este, ca și în lucrările precedente, deosebit de critic. „Știința istoriei este aproape părăsită în generația română de astăzi", susține el. Profesorii universitari nu au fost la înălțime, nefăcînd „toți patru împreună aproape nimic pentru înaintarea științei ce o profesează". Criticul se referea la Petre Cernătescu (1825—1892), profesor de istorie universală la Facultatea de istorie din București între 1866—1892, care nu reușise să redacteze decît cîteva compilații și la titularul cursului similar din Iași, Nicolae Ionescu (1820—1905), a cărui operă era de asemenea aproape nulă. Ceilalți doi predau istoria românilor : Andrei Vizanti la Iași, tot fără vreun rezultat științific apreciabil (mai tîrziu, urmărit pentru delapidare va fugi din România), iar la București Vasile Alexandrescu Urechia.

V. A. Urechia (1834—1901), profesor de istoria românilor la Universitatea din București între 1864—1901, merită totuși o mențiune specială. După ce publicase mai multe lucrări mărunte, el s-a remarcat, spre sfîrșitul vieții, prin două opere masive : *Istoria românilor,* în 14 volume, apărute între 1892—1901, și *Istoria școalelor de la 1800—1864,* în 4 volume, publicate în 1892—1901. Prima nu este, cum s-ar părea potrivit titlului, o istorie completă a poporului român, ci doar o prezentare a perioadei 1774—1821, mai curînd o înșeilare de documente, fără spirit critic și o concepție unitară. Ridiculizat adesea, atît de Maiorescu, cît și de Hasdeu, și pe drept, căci

era lipsit de o înțelegere superioară a istoriei, V. A. Urechia a fost totuși un om foarte harnic, care a făcut o muncă de pionierat în două direcții puțin abordate pînă la el : epoca fanarioților și istoria învățămîntului.

Revenind la critica lui Maiorescu, în continuare el recunoaște că cel puțin în afara Universităților se realizaseră unele lucrări. Amintește cercetările arheologice ale lui Alexandru Odobescu („pentru a nu vorbi de răposatul Bolliac, care nu știa ce e știința"), precum și „cîteva notițe numismatice" ale lui Mihail Sutzu și Dimitrie A. Sturdza. De mare însemnătate — consideră pe bună dreptate autorul — ar fi publicarea sistematică a documentelor. Colecțiile de documente trebuie însă alcătuite potrivit unor anumite reguli, în primul rînd să fie complete (cuprinzînd fie totalitatea unui fond arhivistic, fie a unei probleme sau epoci). Crede astfel că *Tezaurul de monumente istorice* al lui Papiu Ilarian a fost „o întreprindere cu desăvîrșire greșită în concepție și executare", „plin de lucrări zadarnice", în concluzie o operă „foarte puțin serioasă". Iar în ce privește *Istoria românilor din Dacia superioară* a aceluiași istoric, aceasta „este o scriere tendențioasă, poate patriotică, poate și politică, dar istorică nu". *Arhiva istorică* a lui Hasdeu este superioară, dar lipsită de sistem și nedusă pînă la capăt ; *Istoria critică a românilor* se prezintă „cu multe lucruri frumoase pe copertă și multe ipoteze nedovedite în text". În general, lucrările lui Hasdeu „au promis mult și au ținut puțin" (Maiorescu îl apreciază mai mult ca filolog, — deși face și aici rezerve —, după opinia sa *Cuvente den bătrîni* fiind „o carte de mare folos pentru știință în genere și o adevărată podoabă a încercărilor științifice la români"). „Singura publicare istorică de o valoare netăgăduită", consideră Maiorescu, este colecția de documente a lui Eudoxiu Hurmuzaki, deși aceasta este „o condițiune pentru scrierea istoriei, dar nu este însăși istoria". De la un singur autor se poate aștepta ceva, acesta fiind Grigore Tocilescu, care publicase în 1880 *Dacia înainte de romani*, cu toate limitele, „un început de valoare".

La 1908, Maiorescu a adăugat cîteva pagini acestui articol, urmărind printre altele și dezvoltarea științei istorice în intervalul scurs. „De părăsirea studiilor istorice nu ne mai putem plînge astăzi", arată el. Despre A. D. Xenopol ,a cărui *Istorie a românilor din Dacia Traiană* o apreciase într-o notă

adăugată în 1893 doar ca „o dovadă cel puțin de mare stăruință", amintește că a mai publicat monografia „fără nici o însemnătate" despre Cuza Vodă și „se vede încurcat în formularea unei pretinse legi istorice". Însă, „renașterea și întemeierea istoriografiei noastre naționale se datorește profesorilor universitari mai noi", arată Maiorescu, citînd pe N. Iorga, D. Onciul și I. Bogdan, cărora le găsește merite deosebite. Multe din aprecierile studiului prezentat sînt desigur exagerate, unele complet greșite (o nedreptate flagrantă este făcută lui A. D. Xenopol). Critica aceasta dură, tăind în carne vie, avea însă și aspectul său pozitiv. O metodă de lucru cu adevărat științifică, cercetarea minuțioasă și critică a documentelor, claritate și obiectivitate în expunere sînt cerințele fundamentale ale criticului. Ca și în alte sectoare ale culturii române, critica sa a stimulat și dezvoltarea istoriografiei; „școala critică" a lui D. Onciul și I. Bogdan (promovată tot prin „Convorbiri literare") merge pe drumul indicat de Maiorescu.

Titu Maiorescu a scris o singură lucrare de istorie, cunoscută sub titlul de *Istoria contemporană a României (1866—1900)*, publicată în această formă postum, în 1925. În realitate, sînt îmbinate aici introducerile ample la volumele colecției de *Discursuri parlamentare*, editate de el începînd din anul 1897. Titlul de „istorie contemporană a României" nu aparține lui Maiorescu și este puțin pretențios în raport cu conținutul operei. Este vorba în esență de istoria politică, mai ales parlamentară, a epocii și nu de toate aspectele ei. Spre deosebire de majoritatea istoricilor vremii, Maiorescu, citînd pe Lessing, se arată convins de faptul că „cineva nu poate scrie bine decît istoria propriului său timp", superioritatea istoriei contemporane explicîndu-se prin „marea siguranță a constatării faptelor". „Iar în ce privește judecata istoriografului — continuă autorul — aceasta nu ne pare a fi mai obiectivă sau mai lipsită de controversă la cei ce se ocupă cu istoria veche". Lucrarea este excepțională prin claritate, explicarea remarcabilă a evenimentelor politice și analiza psihologică a personajelor. Desigur, atitudinea politică este cea junimistă, autorul însuși jucînd în această perioadă un anumit rol politic, deși nu de prim plan (ministru al cultelor și instrucțiunii publice în 1874—1876, 1888—1889, 1890—1891 și de justiție în 1900—1901; mai tîrziu, într-o perioadă care nu mai este cuprinsă

în lucrare, va fi ministru de externe, între 1910—1912, și prim ministru, în 1912—1913). Deși nu sprijină modul cum a fost detronat Cuza („precedent periculos"), el apare din paginile lucrării ca susținător al dinastiei, precum și al alianței cu Germania (în 1870, crede el, „evidentul interes al țării", „era izbînda Germaniei asupra Franței" ; abdicarea lui Carol în acel moment ar fi avut urmări dezastruoase). O nouă eră politică începe, după părerea lui Maiorescu, în 1871, prin instaurarea guvernului conservator Catargiu, care ar fi consolidat viața de stat. Conservatorismul autorului este evident ; el consideră de altfel programul revoluției de la 1848 „o operă de fantezie". Prezentînd în continuare desfășurarea evenimentelor, susține valoarea politică a convenției comerciale cu Austro-Ungaria din 1875, iar la 1877 arată că singura politică realistă a fost alianța cu Rusia și participarea la război. Descrie pe larg războiul de independență, multe pagini fiind deosebit de frumoase. În continuare, consideră că alianța cu Germania devenise singura politică rațională. Urmează, cu multe amănunte și deosebită luciditate prezentarea politicii interne pînă la începutul secolului XX. Spiritul critic ascuțit îl caracterizează și acum ; subliniază marile insuficiențe ale vieții politice de atunci, mediocritatea sau lipsa de caracter a oamenilor politici, judecați cu deosebită asprime. Deși, firește, nu obiectivă, căci autorul reprezintă și justifică o anumită politică, *Istoria contemporană a României*, prin inteligența analizei și claritatea expunerii, rămîne o operă remarcabilă a istoriografiei noastre, putînd fi utilizată cu folos și astăzi [2].

Conflictul dintre Junimea și Hasdeu a apărut încă de la primele manifestări ale „noii direcții". Prin temperament și metodă diferența era sensibilă. Unui Hasdeu înclinat spre aventura intelectuală, Junimea dorea să-i opună idealul unui istoric metodic, sobru și prudent în aprecierea evenimentelor. Publicarea monografiei *Ioan Vodă cel Cumplit*, cu exagerările amintite, a fost urmată de o recenzie defavorabilă a lui Petre P. Carp, unul din fondatorii Junimii, viitorul om politic; ea a apărut în 1865 în „Cugetarea" și în 1866 în „Revista Dunării" (încă nu începuse editarea „Convorbirilor literare").

[2] Titu Maiorescu a lăsat și *Însemnări zilnice*, cuprinzînd unele informații interesante, alături de multe amănunte mai puțin semnificative. Au fost publicate pînă acum 3 volume, cuprinzînd anii 1855—1891. Restul, pînă la 1917, se află în manuscris.

P. P. Carp l-a urmărit pe Hasdeu și pe terenul literar, fiind însă mai puțin norocos în aprecierea pe deplin negativă a dramei istorice *Răzvan și Vidra* (printr-o recenzie din „Convorbiri literare", publicată în 1867), considerată astăzi ca o culme a dramaturgiei românești în secolul XIX. Dacă pe teren literar lupta era echilibrată și chiar favorabilă junimiștilor, în schimb, pe tărîmul istoriei superioritatea lui Hasdeu, cel puțin prin vastele sale cunoștințe, apărea evidentă. În primii ani Junimea nu îi putea opune absolut niciun istoric ; putea critica modul cum înțelegea Hasdeu cercetarea și scrierea istoriei, dar nu avea ce pune în schimb. Abia în 1872 se părea că societatea a găsit, în sfîrșit, pe omul care să se consacre studiului istoriei naționale într-un nou spirit. Tînărul spre care se îndreptau atunci speranțele junimiste era George Panu.

Personalitate interesantă și contradictorie, George Panu s-a născut în anul 1848 la Galați, a urmat liceul la Iași și tot acolo facultatea de litere, între 1868—1870. Atras de timpuriu spre politică, se opune junimismului, fiind influențat de Bărnuțiu și partizan al „fracțiunii liberale și independente". Simpatiile liberale nu și le renegă nici după 1872, an în care devine membru al Junimii, adoptînd însă doar principiile estetice și culturale ale acesteia, nu și orientarea politică. Spre sfîrșitul anului 1874 Panu, în care, după cum am văzut, junimiștii își puneau mari speranțe, este trimis la Paris (cu sprijinul lui Maiorescu, devenit ministru al instrucțiunii), pentru a obține doctoratul în litere. Va abandona însă studiile literare și istorice, preferînd să-și susțină doctoratul în drept la Universitatea din Bruxelles. Se reîntoarce în țară în 1879, devenind partizan politic al lui C. A. Rosetti, șeful liberalilor radicali ; în 1880 îndeplinește și funcția de șef de cabinet la ministerul de interne, unde C. A. Rosetti era ministru. Convingerile politice vor precipita ruptura cu Junimea. Asistînd la 28 martie 1881 la lectura *Scrisorii a III-a* de Mihai Eminescu, Panu este scandalizat de pasajul în care C. A. Rosetti („pocitura" cu „bulbucații ochi de broască") figura la loc de cinste în galeria politicienilor denunțați de poet. A cerut eliminarea pasajului dar, firește, atît din motive estetice cît și politice, nu a fost luat în seamă. A părăsit atunci pentru totdeauna Junimea. În 1883, Panu este ales deputat „rosettist" iar în 1884 începe să editeze la Iași, apoi la București, ziarul „Lupta", de orientare burghezo-democratică. În 1885, murind

C. A. Rosetti, care în ultimii ani ai vieții se despărțise de Partidul Național Liberal, Panu devine conducătorul Partidului Radical, înființat de acesta. Cariera sa politică se întrerupe pentru scurt timp cînd, în 1887, publică articolul *Omul periculos*, un pamflet la adresa regelui ; urmărit de justiție, condamnat la doi ani închisoare, preferă să părăsească țara. În 1888 se întoarce totuși și este grațiat. Ales deputat în același an, el susține puncte de vedere avansate în dezbaterile Camerei, printre care și votul universal. În 1895 trece însă, în chip paradoxal, în Partidul Conservator. În 1901 părăsește și acest partid, apropiindu-se iar de liberali. În același an începe să editeze, scriind-o singur, revista „Săptămîna". Moare în 1910, fără a-și fi putut realiza marile ambiții care îi explică parțial, fără a justifica, versalitatea politică.

Desigur, principala activitate a lui G. Panu, prin excelență om politic și ziarist, nu a fost cercetarea istorică. Cu toate acestea, deși redusă ca întindere și nedesăvîrșită, opera lui istoriografică reprezintă un capitol destul de însemnat al științei istorice românești. Opus școlii lui Hasdeu, Panu este primul dintre junimiști care încearcă să elaboreze studii istorice bazate pe fapte precise și controlabile în locul deducțiilor, uneori discutabile, ale adversarului Junimii. Dacă ar fi perseverat, putea să ajungă un istoric important. Nota sa distinctivă este spiritul critic ascuțit, semn al unei inteligențe limpezi, chiar dacă nu adînci. Păstrînd proporțiile, Panu anunță „școala critică" de mai tîrziu, junimistă și ea, pe D. Onciul și I. Bogdan. Ce i-a lipsit lui Panu a fost o cultură istorică suficientă, cunoașterea științelor auxiliare și mai ales a limbilor străine — în primul rînd cele slave —, pe care le poseda atît de bine Hasdeu.

Prima sa lucrare istorică, publicată în 1872 în „Convorbiri literare", se intitulează *Studii asupra atîrnării sau neatîrnării politice a românilor în deosebite secole*. Autorul își propunea să cerceteze diferitele influențe — slave, maghiare, grecești etc. — exercitate de-a lungul veacurilor asupra poporului român. Spre deosebire de Hasdeu, acorda o pondere însemnată, chiar exagerată, factorului slav. Se opunea teoriei foarte la modă pe atunci în istoriografia noastră (susținută de Hasdeu, apoi de Xenopol) că, în perioada migrațiilor, românii s-ar fi retras în zonele muntoase, păstrîndu-și neatinsă puritatea etnică, iar mai tîrziu ar fi coborît la cîmpie. Panu vede

mai realist în această problemă, refuzînd să admită asemenea deplasări ale unui popor întreg. Subiectul ales depăşea însă cu mult posibilităţile istoricului, fapt recunoscut de el însuşi. Panu citise întreaga literatură istorică românească de pînă la el, documentele publicate şi unele lucrări străine, în limbi occidentale. Era însă prea puţin, şi mai ales necunoaşterea limbilor popoarelor slave, a căror influenţă asupra românilor urmărea să o trateze, nu putea fi suplinită prin nimic. A renunţat el însuşi, după al cincilea articol al seriei, să mai continue.

Lucrarea amintită a fost firește stimulată de preocupările similare ale lui Hasdeu care începuse încă din 1871 să publice în „Columna lui Traian" părţi din *Istoria critică a românilor*. La Junimea, acestea erau citite cu atenţie şi discutate. Dacă Panu, din lipsa cunoştinţelor necesare, nu putea clădi o operă care să rivalizeze cu cea a lui Hasdeu, în schimb era mai aproape de posibilităţile sale şi mai potrivită spiritului său o critică a lucrării marelui istoric. Aşa a apărut, în 1873, al doilea său studiu, de fapt o recenzie, o discuţie pe marginea *Istoriei critice a românilor*. Panu găseşte o serie de exagerări şi interpretări forţate ale izvoarelor în opera lui Hasdeu, ceea ce este adevărat. Critică de pildă demonstraţia acestuia că Ţara Românească s-ar fi întins în secolul XIV pînă la Bacău, interpretarea abuzivă a termenului „Ungrovlahia", vechimea presupusă, dar nedovedită, a dinastiei Basarabilor în Oltenia, ca şi descendenţa ,la fel de ipotetică, a Muşatinilor din Basarabi. Toate aceste observaţii sînt juste şi s-ar mai fi putut găsi şi alte puncte slabe sau discutabile în *Istoria critică*. Panu nu îşi ascunde admiraţia în faţa monumentalei opere, a efortului întreprins de „un om inteligent în luptă cu lucruri imposibile", a erudiţiei neobişnuite ; cere însă o analiză mai echilibrată, renunţarea la exagerări, respectarea adevărului, indiferent de sentimentele naţionale. „Adevăratul patriotism — consideră el — stă în a cerceta şi iubi pe strămoşi cu toate fazele lor de trecere, a analiza toate epocile, a dezveli toate rănile şi nenorocirile, a ne mîndri cînd avem dinaintea noastră fapte strălucite, a plînge cînd vom îndura înjosire şi cădere, dar în amîndouă cazurile a cerceta lucrurile cu nepărtinire, cu iubire de adevăr".

Recenzia lui Panu a fost urmată de o vie polemică. Hasdeu însuşi a socotit că nu este necesar să „coboare" pînă la

nivelul adversarului, în schimb discipolul său Grigore Tocilescu, viitorul arheolog, și-a apărat maestrul, scriind broșura *Cum se scrie la noi istoria*, un atac ascuțit împotriva lui Panu. Acesta răspunde tot în paginile „Convorbirilor literare".

Cea mai cunoscută lucrare istorică de tinerețe a lui G. Panu este *Studiul istoriei la români*, apărută în mai multe numere din „Convorbiri literare", între 1 noiembrie 1874 — 1 februarie 1875. Într-un spirit tipic maiorescian — căci mentorul Junimii impusese membrilor de rînd nu numai o concepție precisă, dar și un stil, un anumit mod de argumentare — Panu își propune aici să analizeze întreaga dezvoltare a istoriografiei române de la cronicari pînă în timpul său. Este primul studiu mai amplu de istoriografie din literatura noastră, firește nu obiectiv, căci autorul pleca de la teza junimistă a unei culturi românești deficitare, care nu își poate găsi drumul decît prin adoptarea „noii direcții". Se pronunță împotriva falsificărilor și exagerărilor de tot felul, arătînd, lucru desigur just, că singurul scop al istoriei este stabilirea adevărului. Prezentarea începe cu Miron Costin și Dimitrie Cantemir, criticați pentru susținerea originii noastre pur latine ; istoria lui Constantin Cantacuzino (atribuită pe atunci spătarului Milescu) — consideră autorul —, deși inferioară sub alte aspecte lucrărilor lui M. Costin și D. Cantemir, se remarcă „printr-o judecată mult mai sănătoasă" în problema originii poporului român. Panu explică bine condițiile în care apare Școala Ardeleană, legînd-o de începuturile mișcării naționale și justificînd pînă la un punct exagerările ei, explicabile prin reacția față de denigratorii străini. El combate însă excesul latinist și naționalist, întîlnit la Petru Maior și, în ciuda unei documentări superioare, la Gheorghe Șincai. În mod deosebit critică însă „continuarea școlii transilvănene în România" caracterizată, în condiții istorice care nu mai impuneau asemenea exagerări, printr-un naționalism rău înțeles și denaturarea adevărului. Dintre toți, după opinia autorului, doar Bălcescu dovedește un spirit „adevărat științific" [3]. În

[3] G. Panu îl apreciază pe marele istoric și în *Amintiri de la Junimea din Iași* : „O reputație absolut meritată este a lui Bălcescu. Bălcescu pentru mine este întemeietorul criticii în istoria noastră și acel care a știut să se ridice ca să concretizeze fenomene sociale la noi, cu o lărgime de vederi și cu o pătrundere, care îl fac să aibă un loc deosebit printre istoricii noștri".

rest tratarea istoriei nu iese de pe făgaşul lui M. Costin şi P. Maior. La 1873, V. A. Urechia mai scrie despre alungarea tuturor dacilor în urma cuceririi romane. Alături de el, pentru deficienţe asemănătoare, sînt amintiţi I. Eliade Rădulescu şi A. T. Laurian. Sînt date exemple semnificative din operele acestora, care într-adevăr justificau o critică severă. Panu trece apoi la prezentarea „şcolii noi" — este vorba de Hasdeu şi cei grupaţi în jurul său —, considerînd că „acelaşi spirit al şcolii vechi o însufleţeşte". Formal, reprezentanţii săi recurg la un solid aparat ştiinţific, dar metoda nouă aplicată, care în sine este bună şi constituie un progres evident, nu este totuşi suficientă fără un spirit nou, fără renunţarea la ideile preconcepute. Pe larg, autorul studiului critică lucrările lui Hasdeu, mai ales exagerările din monografia despre Ioan Vodă („un democrat, care urăşte grozav aristocraţia, care face reforma administrativă şi judiciară, care e ocupat de chestia împroprietăririi ţăranilor şi are cu un cuvînt toate ideile d-lui Hasdeu de la 1865, după cum Constituţia lui Radu Negru dată în Cîmpulung la 1247 cuprindea toate ideile lui Eliade de la 1870"), precum şi din *Istoria critică*. Alături de Hasdeu, este prezentat şi „tovarăşul d-sale de aventuri istorice", Gr. Tocilescu ; ei sînt acuzaţi nu numai de greşeli şi exagerări, dar şi pentru „rea credinţă". Concluzia este că „şcoala lui Hasdeu, influenţată de vechiul spirit, este în privinţa adevărurilor generale aproape identică cu şcoala cea veche, ea a adus însă multe cunoştinţe lăturalnice noi şi bune, acestea rezultînd mai cu seamă din bunătatea metodei ce întrebuinţează". Studiul lui Panu, pe lîngă unele exagerări, caracteristice spiritului junimist din acea vreme, se remarcă în general printr-o analiză temeinică a istoriografiei româneşti, văzută în raport cu evoluţia politică şi culturală, prin expunerea clară, sistematică şi principiile generale juste ce le preconizează : metoda riguroasă de cercetare, interpretare obiectivă în spiritul adevărului.

Atras de vîrtejul vieţii politice, G. Panu a renunţat după 1874, pentru multă vreme, la cercetările istorice. Le va relua abia spre sfîrşitul vieţii, alegînd o temă care, în conjunctura socială şi politică a vremii — în 1907 avusese loc marea răscoală ţărănească — interesa tot mai mulţi cercetători : istoria agrară. În 1910, el publică lucrarea *Cercetări asupra stării ţăranilor în vremurile trecute*, din care a apărut doar prima

parte a primului volum. Ne vom opri asupra ei atunci cînd vom trece în revistă preocupările de istorie socială la începutul secolului XX.

George Panu nu este mai puțin interesant ca memorialist. Talentul literar și psihologic l-a dovedit în 1893, publicînd *Portrete și tipuri parlamentare*. Cea mai pasionantă operă a sa este însă *Amintiri de la Junimea din Iași*, publicată în revista „Săptămîna" între 1901—1906 și apoi în două volume, apărute în 1908 și 1910. Firește, acestei lucrări i se pot aduce critici întemeiate. Forma nu este întotdeauna corespunzătoare, textul fiind destul de prolix și abundînd în repetiții. Explicația constă în faptul că amintirile nu au fost scrise, ci dictate. În ce privește fondul, E. Lovinescu a dovedit frecventele inexactități mergînd pînă la povestirea unor întîmplări care nu s-au petrecut niciodată. Pentru cine vrea date precise, *Amintirile* lui Panu trebuie folosite cu deosebită prudență. Toate aceste limite, oricît ar părea de paradoxal, nu scad însă valoarea lucrării. Puține memorii sînt atît de vii ca opera lui Panu. Nimeni nu a reușit[4], oricare ar fi erorile de amănunt, să reconstituie atmosfera Junimii, atmosfera unei epoci în general, în chip atît de fericit. „Dacă adevărul istoric nu e respectat deloc — scria E. Lovinescu —, adevărul psihologic e viu fixat în autenticile lui forme. E singurul ce ne interesează de altfel mai mult; personajele memorialistului se mișcă, trăiesc, reacționează după datele psihologice ale fiecărui dintr-înșii; sînt deci mai adevărate decît dacă ar fi fost surprinse în amănuntele reale ale cotidianului... *Amintirile de la Junimea* ale lui G. Panu trebuie privite, așadar, ca documente psihologice și de creare de atmosferă, și nu ca documente istorice cu amănunte stricte". Cît de vii apar din opera lui Panu viața acestei societăți literare, disputele intelectuale ale vremii, personalități marcante: Eminescu, Alecsandri, Maiorescu etc., precum și altele astăzi aproape uitate!

La „Junimea" și-a început activitatea și A. D. Xenopol prin studii de filozofie a istoriei. Ca și G. Panu — aproximativ în același timp — s-a îndepărtat și el, după cum vom vedea, de gruparea care îl lansase. Dintre nespecialiști, poate fi

[4] Cealaltă lucrare fundamentală, aparținînd lui Iacob Negruzzi, *Amintiri din Junimea*, deși mai precisă, este lipsită de talentul evocator al lui G. Panu.

amintit scriitorul Ioan Slavici (1848—1925), care publică în „Convorbiri literare" studii despre raporturile româno-maghiare și despre *Epoca fanarioților* (ultimul, apărut în 1878, se bazează pe documentele colecției Hurmuzaki, la a cărei publicare Slavici își adusese contribuția). Tot el a publicat în 1881, în limba germană, la Viena, o sinteză despre românii din monarhia habsburgică : *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina,* apreciată de Titu Maiorescu. Și marele poet Mihai Eminescu (1850—1889) se interesa de istorie și avea numeroase cunoștințe în acest domeniu. Mai multe articole scrise de el cuprind elemente istorice, în mod special fiind de amintit studiul *Influența austriacă asupra românilor din principate,* publicat în „Convorbiri literare" în 1876.

Potrivit periodizării propuse de Tudor Vianu, evoluția „Junimii" cunoaște mai multe faze. Prima, de la întemeiere pînă în 1874, etapa elaborării și afirmării principiilor junimiste. Sînt anii cînd publică T. Maiorescu articolele programatice amintite, cînd Panu susține o nouă metodă de cercetare prin polemicile cu Hasdeu, cînd A. D. Xenopol scrie studiile de filozofie a istoriei, la care ne vom referi. Spritul critic și spiritul filozofic sînt de la început cele două coordonate principale ale junimismului. A doua etapă este cuprinsă între 1874—1885 cînd, după stabilirea lui T. Maiorescu în capitală, activitatea societății se desfășoară paralel la Iași și București. Este o fază mai puțin polemică — semn că unele idei junimiste începuseră să fie acceptate —, cînd se remarcă în paginile „Convorbirilor literare" articolele istorice ale lui A. D. Xenopol și ale altor autori, mai puțin cunoscuți, dintre care amintim pe Al. Papadopol-Calimah (1833—1898), membru al Academiei Române, cu studii bine documentate, în special de istorie medievală, dar în general mărunte, fără vreo viziune de ansamblu deosebită.

O nouă etapă, între 1885 (cînd „Convorbirile" se mută în București) și 1900, se caracterizează, paralel cu un regres pe plan literar, prin ponderea crescîndă a preocupărilor științifice, inclusiv de istorie. Acum își publică o bună parte a studiilor lor, Dimitrie Onciul și Ioan Bogdan. Prin ei se realizează cu adevărat programul lansat din primii ani de T. Maiorescu și susținut de G. Panu, ale cărui idei esențiale (spirit critic, obiectivitate, adevăr, renunțarea la exagerările naționaliste) vor deveni un bun comun al întregii noastre

istoriografii. După o fază cuprinsă între 1900—1906 cînd, dominate de personalitatea lui I. Bogdan, „Convorbirile“ vor publica în primul rînd istorie, în spiritul „școlii critice“, revista își va pierde treptat influența, istoricii de frunte publicînd tot mai rar în paginile ei. De altfel, și „Junimea“, ca societate culturală, încetase să existe. De-a lungul a cîtorva decenii își realizase însă menirea, contribuind — în ce privește cercetarea istorică — la trecerea de la istoriografia impregnată de romantism a anilor 1860, la istoriografia înțeleasă ca știință, așa cum era văzută în momentul 1900.

4. ALEXANDRU D. XENOPOL

La şcoala „Junimii" s-a format Alexandru D. Xenopol, a cărui operă reprezintă punctul culminant atins de istoriografia română în secolul XIX. Lucrările sale fundamentale — care l-au impus atît pe plan naţional, cît şi european — au apărut, este drept, după ce Xenopol părăsise „Junimea"; multe studii pregătitoare, unele de mare întindere, cuprinzînd ideile esenţiale ce vor sta la baza operei de mai tîrziu, au fost publicate însă, în tinereţea sa, în paginile „Convorbirilor literare".

A. D. Xenopol s-a născut la Iaşi în anul 1847 [1]. A urmat studiile medii în capitala Moldovei, iar apoi, cu o bursă primită din partea „Junimii", şi-a continuat pregătirea în Germania, la universităţile din Berlin şi Giessen, între 1867—1871. A obţinut doctoratul în filozofie şi în drept, urmînd în aceşti ani cursurile de istorie, ţinute de renumiţii profesori Mommsen, Curtius, Ranke. De fapt, istoria era o pasiune mai veche a sa; mai tîrziu va povesti cum, elev fiind, se simţise atras de această disciplină citind *Histoire de la civilisation en Europe* şi *Histoire de la civilisation en France*, lucrările marelui istoric francez Guizot. În primii ani, interesul său se va îndrepta nu atît spre cercetarea istorică propriu-zisă, ci spre problemele mai generale, de filozofie a istoriei. Studiile sale în acest domeniu ni-l prezintă pe Xenopol încă din anii primei

[1] Originea tatălui său nu este bine lămurită. Venise din Germania, deşi afirma că aparţine unei familii anglo-saxone; stabilindu-se în Moldova, şi-a schimbat numele din Brunswick în Xenopol (în greceşte — „străin"), s-a căsătorit cu o autohtonă, Maria Vasiliu, integrîndu-se pe deplin în societatea românească.

Alexandru D. Xenopol

tinereți, ca un important deschizător de drumuri, alături de B. P. Hasdeu, în gîndirea noastră istorică.

Prima sa contribuție la „Convorbiri literare" este studiul *Cultura națională*, publicat în mai multe numere, între 15 iulie și 1 noiembrie 1868. El se pronunță aici împotriva cosmopolitismului, considerînd că fiecare popor, a cărui dezvoltare depinde de interacțiunea unei anumite rase și unui anumit mediu natural, are o evoluție specifică. Dacă știința, religia, comerțul, industria sînt categorii mai mult sau mai puțin universale, în schimb limba, dreptul și moravurile, literatura și tradițiile, arta sînt specifice fiecărui popor. Națiunile au deci o viață proprie, iar progresul omenirii în ansamblu nu se poate realiza decît prin respectarea specificului lor cultural.

Un studiu de mari dimensiuni a publicat Xenopol în 1869 (între 1 iunie și 15 noiembrie), sub titlul *Istoriile civilizațiunii*. Influența concepției pozitiviste, detectabilă și în studiul anterior, este aici evidentă ; el consideră că istoria „tinde a deveni o știință", menirea istoricului fiind de a căuta „legile după care omenirea (sau un popor) se dezvoltă" ; Xenopol se referă la „o regularitate în dezvoltarea omenirii, o regularitate dominată de legi tot atît de nestrămutabile ca acelea cărora sînt supuse corpurile cerești". Ca și pozitiviștii, el ne apare partizan al istoriei civilizațiilor, care insistă mai puțin asupra evenimentelor mărunte, accidentale, și încearcă să descifreze liniile directoare ale istoriei omenirii. Și totuși, încă de acum, Xenopol își manifestă rezerve față de interpretarea prea rigidă propusă de pozitivism, arătînd că ar fi greșită identificarea fenomenelor spirituale cu cele naturale. În natură, consideră el, fenomenele se caracterizează prin repetiție, în timp ce faptele spiritului se schimbă neîntrerupt. Expune astfel, pentru întîia dată, distincția, pe care o va aprofunda mai tîrziu, dintre faptele de succesiune și cele de repetiție. „Legile istoriei sînt legi de direcțiune, de dezvoltare, nu de reproducere periodică", precum se întîmplă în științele naturii. Mai tîrziu, Xenopol va rupe complet cu interpretarea pozitivistă, renunțînd la conceptul de „lege" în istorie.

Deși în *Istoriile civilizațiunii*, autorul trece în revistă și lucrările istoricilor Guizot, Lecky, Draper, cea mai întinsă parte a analizei și a criticii privește opera lui Buckle. Este o critică foarte severă — de remarcat că pînă atunci „Junimea" îl acceptase fără critică pe istoricul englez —, justificată prin

exclusivismul și simplificările exagerate ale lui Buckle. Acesta explica întreaga istorie prin influența naturii asupra spiritului și a spiritului asupra naturii. Poate însă influența naturii — se întreabă Xenopol — să explice limbile diferite, dreptul sau deosebirea dintre italieni și romani? Ceea ce Buckle explică printr-o singură cauză, este efectul mai multora. În ce privește influența spiritului asupra naturii, istoricul englez credea că singurul motor al progresului este știința. „Supunerea naturii de către om — răspunde Xenopol — este una din formele civilizațiunii... ea merge în genere paralel cu întreaga dezvoltare, dar nu este deloc motorul însuși al civilizațiunii". Pe lîngă știință, trebuie luate în considerare și celelalte aspecte ale evoluției umane: limba, dreptul, moravurile, literatura, arta etc. Toate acestea, ca și știința, sînt însă efecte, nu cauze ale mersului istoriei. Cauza adevărată, crede Xenopol, este „principiul dezvoltării pus în sufletul omenesc"; dezvoltarea este ocazionată de cadrul natural și caracterul rasei, poporului, dar nu determinată de acestea. Greșeala cea mare a lui Buckle, consideră istoricul român, stă în faptul că a folosit o metodă falsă de cercetare, prin analogie cu științele naturii. Xenopol propune o altă metodă, pe care o consideră mai potrivită, cea psihologică. Nu putem afla legile istoriei, fără a cunoaște sufletul omenesc; „baza istoriei științifice e psihologia popoarelor" afirmă el, referindu-se la unele preocupări ale specialiștilor germani (Lazarus, Steinthal) în această direcție.

Studiul lui Xenopol reprezintă o critică îndreptățită a interpretărilor pozitiviste exagerate și are meritul de a sublinia deosebirea ce trebuie făcută între natură și societate, respingînd aplicarea mecanică a legilor uneia la cealaltă. Arătînd pe bună dreptate că mersul istoriei este mult mai complex decît îl vedea Buckle, Xenopol susține la rîndul său teze discutabile ,apelînd în primul rînd la acel „principiu al dezvoltării" de sine stătător, idee vagă, greu de definit.

În 1870—1871, Xenopol publică în „Convorbiri literare" o nouă lucrare, intitulată *Studii asupra stării noastre actuale.* Printre diferite aspecte tratate — întîlnim astfel o critică a latinismului exagerat, sublinierea factorului economic în dezvoltarea unui popor etc. — autorul se oprește și asupra însemnătății istoriei ca obiect de cercetare și de studiu. Afirmă din nou — tot sub influența pozitivismului — că în istorie

există legi nestrămutate și o succesiune necesară a evenimentelor, care nu anulează însă libertatea ; merge chiar pînă la a susține că „legile naturale sînt baza fundamentală a legilor sociale", contrazicîndu-și oarecum ideile anterioare și făcînd un pas spre Buckle. Oricîte critici ar aduce exagerărilor pozitivismului, într-o formă mai moderată el este totuși în tinerețe un gînditor pozitivist. În legătură cu studiul istoriei, arată că în școli ar trebui predată istoria civilizației și subliniază importanța politică, patriotică a istoriei. „Numai din istorie — arată el — putem înțelege marile probleme care mișcă omenirea de astăzi și la rezolvarea cărora fiecare e chemat a contribui și fiecare va contribui cu atît mai bine cu cît, cunoscînd mersul trecutului, va vedea încotro tinde progresul în viitor. Cum se poate înțelege marea mișcare a naționalităților fără studiul istoric al acestei mișcări ; cum se poate înțelege ce vor comuniștii... fără cunoștința fenomenelor istorice ce au dat naștere teoriilor lor (dezvoltarea industriei, invenția mașinilor, a aburului etc.)".

Pe lîngă cele trei studii importante amintite, A. D. Xenopol a publicat, timp de un deceniu, în „Convorbiri literare", un număr însemnat de scrieri din cele mai variate domenii, dovedindu-se cel mai asiduu dintre toți colaboratorii revistei [2]. În această vreme, întors de la studii, devenise în 1871 procuror la tribunalul din Iași, iar în 1872 prim procuror. Demisionează însă în 1878, preferînd cariera de avocat. Formația și activitatea juridică au influențat pozitiv pregătirea sa de istoric, ajutîndu-l să trateze cu un plus de competență evoluția instituțiilor și legislației românești.

În 1878 Xenopol — care nu făcuse niciodată politică junimistă, aparținînd, ca atîția alții, doar „Junimii" culturale — se înscrie în partidul liberal moderat, condus de M. Kogălniceanu. Junimiștii nu i-au iertat niciodată acest pas, un antagonism, uneori violent, luînd treptat locul vechii colaborări (timp de cîțiva ani, el continuă însă să publice, deși mai rar, în „Convorbiri literare").

---

[2] În domeniul istoriei mai sînt de semnalat *Studii asupra vechilor noastre așezăminte* (1874), *Herodot în raport cu istoria noastră* (1875), *Strabon în raport cu istoria noastră* (1876), *Despre „Românische Studien" a d-lui Rösler* (1875), *Baza geografică a istoriei românilor* (1875) etc.

În primii ani după răcirea raporturilor cu „Junimea", A. D. Xenopol se remarcă prin două lucrări importante. În 1879 (nouă ediție în 1882) publică volumul *Studii economice*, în care se pronunță în favoarea unei industrii mari pentru România, susținînd protejarea acesteia prin intervenția statului ; subliniază din nou strînsa legătură dintre aspectele economice și spirituale. În 1880, îi apare prima lucrare amplă cu caracter istoric, în două volume, intitulată *Războaiele dintre ruși și turci și înrîurirea lor asupra țărilor române*. Cartea s-a bucurat de succes, căci se lega strîns de problemele politice contemporane : în 1877—1878 avusese loc războiul care consacrase independența României, urmat de hotărîrile, atît de disputate, ale Congresului de la Berlin. A. D. Xenopol nu se ferește să trateze cele mai arzătoare probleme actuale, susținînd ideea că istoria poate servi politica. El expune întregul șir al războaielor ruso-turce de la 1711 la 1878. Lucrarea era concepută ca un îndreptar pentru oamenii politici, concluziile autorului fiind apropiate de ideile șefilor politici liberali. Aceasta explică faptul că însuși primul ministru I. C. Brătianu a facilitat lui A. D. Xenopol obținerea catedrei de istoria românilor la Universitatea din Iași, în anul 1883. În lecția sa inaugurală, el și-a exprimat din nou vechea-i convingere că „istoria tinde a deveni știință", făcînd însă distincția între faptele istorice (nerepetabile) și cele care formează obiectul științelor naturii.

Primul curs al noului profesor de istoria românilor trata problema formării și continuității poporului român. El pornea de la combaterea tezelor lucrării publicate în 1871, la Leipzig, de austriacul Robert Rösler sub titlul *Romaenische Studien*. Rösler preluase teza lui Sulzer — fără a-l cita de altfel pe acesta —, încercînd să dovedească stabilirea românilor la nord de Dunăre abia în secolul XIII ; susținea că dacii ar fi dispărut cu toții după cucerirea romană, iar romanii înșiși în anul 271 ar fi evacuat complet provincia Dacia. Printre „argumentele" sale în sprijinul tezei originii sud-dunărene a românilor figurează lipsa elementelor germane în limba română, asemănarea dintre „daco-română" și macedo-română, influența sud-slavă în limbă etc. Apariția lucrării lui Rösler a generat o îndelungată polemică științifică (dar și cu substrat politic) în istoriografia europeană, privitoare la formarea poporului român. Xenopol a combătut concluziile lucrării

într-o întinsă recenzie publicată în 1875 în „Convorbiri literare"; după aproape zece ani, în fața studenților, a reluat întreaga chestiune, pe baza unei argumentații mult mai largi. Cursul a fost publicat în 1884, sub titlul *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinții românilor în Dacia Traiană.* Un an mai tîrziu, în 1885, se publică la Paris o traducere franceză: *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen-Âge.* Pornind de la combaterea unei teorii eronate, Xenopol își construiește propria sa ipoteză. El aduce — pe baza textelor vechilor autori dar și a inscripțiilor — numeroase argumente referitoare la persistența și romanizarea dacilor. Încearcă să dovedească slaba romanizare a Moesiei în antichitate, fiind deci greu de presupus că de aici ar fi putut românii să treacă la nordul fluviului; consideră că în Peninsula Balcanică, românii nu trăiau în Moesia, ci mai la sud, în Balcani. Ritul slav în biserica română se explică, în mod greșit, prin faptul că statul bulgar s-ar fi întins, cel puțin sub primul țarat, și la nord de Dunăre, în Muntenia, Moldova și Transilvania. Xenopol analizează detaliat cronica lui Anonimus, a lui Nestor, mărturii ale prezenței românești la nord de Dunăre. El se referă la documente din secolul XIII, care consemnează pe români în toate părțile Transilvaniei și dovedesc că aceștia se bucurau de mai multe drepturi ca în veacurile ulterioare, nu puteau fi deci abia veniți pe teritoriul ce îl locuiau.

Printre argumentele mai însemnate în sprijinul continuității, autorul aduce toponimia, denumirile păstrate dovedind o continuitate permanentă (numele de orașe fac excepție, ceea ce se explică prin caracterul destructiv al năvălirilor barbare). Limba română nu este, ca la Rösler, un argument împotriva, ci în favoarea continuității. „Daco-românii și macedo-românii sînt două popoare deosebite prin obîrșia lor, care datoresc asemănarea lor covîrșitoare împrejurării că se trag din amestecul acelorași elemente". Cuvintele asemănătoare cu cele albaneze se explică prin fondul comun traco-iliric, iar lipsa elementelor germane prin inexistența unei conviețuiri cu goții sau gepizii. În schimb, după părerea lui Xenopol, în limba maghiară sînt numeroase cuvinte de origină română. Teza propusă de el este retragerea românilor în munți, în epoca migrației popoarelor; după ultimul val, cel al tătarilor, românii s-au extins spre cîmpie, pornind mai ales din Maramureș și Făgăraș. Xenopol este — și va rămîne

toată viața — partizan al „descălecatului", acceptînd legenda lui Negru Vodă. Legenda descălecatului, unitatea remarcabilă a limbii române, ca și existența unor cuvinte de origine maghiară în graiul tuturor românilor — sînt elemente explicate de el prin continuitatea populației românești în „cetatea" Carpaților, în zona Transilvaniei. Deși teza lui este discutabilă — de ce o continuitate numai în Transilvania? —, Xenopol are meritul de a fi găsit multe puncte slabe ale teoriei lui Rösler și de a fi adus numeroase argumente în favoarea vieții neîntrerupte a românilor la nord de Dunăre.

Între 1884—1887, Xenopol realizează la Universitatea din Iași un curs complet asupra istoriei românilor. Rezultatul este monumentala lucrare *Istoria românilor din Dacia Traiană*, al cărui prim volum apare în 1888 și al șaselea, ultimul, în 1893. Cele șase volume tratează istoria cuprinsă între anii 513 î.e.n. (prima mențiune despre geți, consemnată în secolul următor de Herodot) și 1859, data unirii Moldovei și Țării Românești. S-au adus atunci critici istoricului pentru temeritatea întreprinderii sale. De la Șincai (care se oprise la anul 1739), făcînd excepție de manuale școlare și încercări neduse pînă la capăt, nimeni nu realizase o istorie completă și amănunțită a poporului român. Unii socoteau că momentul realizării marii sinteze era încă îndepărtat. Arhivele ascundeau multe documente necercetate, publicarea lor abia începuse, iar monografii pregătitoare se scriseseră încă puține. Toate aceste considerații erau adevărate, dar, arăta Xenopol pe bună dreptate, „istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat pînă atunci". Remarca sa cuprinde mult bun simț; altminteri — documente necunoscute rămînînd mereu —, o asemenea lucrare nu s-ar fi putut scrie niciodată. Documentația sintezei lui Xenopol stă exclusiv în lucrări și izvoare publicate; autorul nu a făcut cercetări speciale de arhivă, lucru de altfel greu de realizat atunci cînd îți propui să scrii nu o monografie limitată, ci întreaga istorie a unui popor. Valoarea operei trebuie căutată nu în noutatea materialului, ci în admirabilul efort de sinteză, în vasta construcție arhitectonică, ce a cuprins într-un tot armonios toate materialele cunoscute, răslețe pînă atunci, ale istoriei românești. Este prima sinteză modernă de istorie a românilor.

Materialul este organizat pe baza unei periodizări, care acordă primatul elementelor naționale și culturale, inclusiv influențelor străine. Istoria veche durează pînă la 1290 („descălecarea" Țării Românești prin Negru Vodă, cum crede, respectînd tradiția, autorul); această epocă conține în esență „formarea naționalității române". Sînt reluate în general ideile cuprinse în lucrarea despre *Teoria lui Rösler*. Este partea cea mai învechită a sintezei, căci prelucrarea cu mai mult spirit critic a izvoarelor și descoperirea altora noi, mai ales arheologice, au corijat multe dintre afirmațiile lui Xenopol. A doua perioadă, cea medie, se cuprinde între 1290—1633 și este „epoca slavonismului". Urmează epoca modernă, între 1633—1821, sau „influența grecească". Influențe externe, care s-au limitat de altfel, la pătura superioară a societății, sînt privite astfel ca elemente cheie pentru periodizare. De la 1821 începe perioada contemporană sau „epoca românismului", caracterizată prin trezirea și manifestarea sentimentului național.

Am văzut interesul lui Xenopol, manifestat de timpuriu, pentru istoria civilizației, de asemenea activitatea sa juridică și cercetările economice. Și în *Istoria românilor* el nu se va mulțumi să înșire evenimentele politice — deși acestea formează scheletul cărții —, ci, pe lîngă ele, va trata detaliat evoluția economică, viața socială, instituțiile și dreptul, administrația, cultura etc.[3]. Pentru prima oară, într-o sinteză de istorie românească, este acordat un spațiu larg, numeroase capitole speciale, problemelor de civilizație materială și spirituală. În ce privește istoria politică este de remarcat legătura permanentă stabilită de autor între istoria românească și cea a popoarelor vecine; istoria românilor nu este privită izolat, ci ca parte integrantă a istoriei europene. De pildă, evenimentele secolelor XVIII—XIX sînt strîns legate de conflictele politice și militare ale Europei răsăritene, în primul rînd de războaiele între ruși, austrieci și turci. Deși unele părți ale lucrării sînt evident învechite, deși modul de a concepe astăzi istoria este în bună măsură diferit, sinteza lui Xenopol poate fi consultată și în prezent cu folos. Dacă ne gîndim cît de

[3] Un calcul aproximativ arată că cca. 70% din conținutul lucrării tratează evenimente politice, restul referindu-se la aspectele cele mai diverse ale civilizației.

repede se uzează în secolul nostru rezultatele cercetării științifice, admirăm cu atît mai mult această lucrare solidă, riguros construită, care a rezistat în chip remarcabil trecerii timpului.

Pe baza *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, A.D. Xenopol a publicat în limba franceză o sinteză mai concisă, apărută în două volume, la Paris, în 1896. Prefața lucrării a fost scrisă de cunoscutul istoric francez Alfred Rambaud. Printre numeroasele sale merite, trebuie să trecem la activul lui Xenopol și intensa popularizare peste hotare a istoriei românești. El colabora încă din 1881 la „Revue historique". Este de remarcat și colaborarea lui la importanta lucrare colectivă, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, apărută sub conducerea istoricilor Lavisse și Rambaud, în 12 volume, între 1893—1901. Xenopol scrie în volumele III și V (1894—1895) capitolele referitoare la români.

Importantele merite cîștigate în domeniul istoriei naționale au fost recunoscute prin alegerea sa ca membru al Academiei Române, în 1893. Ocupa aici locul rămas vacant prin moartea lui M. Kogălniceanu.

După cum am văzut, primele preocupări ale lui Xenopol nu atingeau cercetarea istorică propriu-zisă, ci filozofia istoriei. Munca susținută pentru realizarea marii sinteze de istorie a românilor l-a îndepărtat o vreme de celălalt teren de studiu ; odată însă prima mare operă încheiată, a revenit la preocuparea predilectă a tinereții. Urmarea a fost masivul volum publicat în limba franceză, la Paris, în 1899, sub titlul *Les principes fondamentaux de l'histoire* (în traducere românească : *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iași, 1900 ; o prezentare sintetică în *Expunere pe scurt a Principiilor fundamentale*, București, 1901). Mai tîrziu a refăcut și completat lucrarea, publicînd o nouă ediție, tot la Paris, în 1908, sub titlul *La théorie de l'histoire*.

Propunîndu-și să definească scopul, principiile și metoda istoriei, să explice cauzele și succesiunea evenimentelor, Xenopol se rupe acum definitiv de concepția pozitivistă pe care, cu toate rezervele amintite, o adoptase în tinerețe. Atunci se mulțumise a constata caracterul specific al legității istorice, acum se pronunță hotărît împotriva existenței legilor în istorie. Consideră chiar un non sens termenul „lege istorică", dat fiind că legea desemnează un raport precis, constant, iar istoria reprezintă o permanentă schimbare. Istoricul român se înca-

drează astfel în curentul antipozitivist, reacție întîlnită mai ales în Germania (sub numele de „istorism" sau curent idiografic) spre sfîrșitul secolului XIX. Filozofii germani Windelband (1848—1915) și Rickert (1863—1936) făceau o deosebire totală între științele naturii și cele istorice, arătînd că primele sînt guvernate de legi, celelalte însă se interesează de fapte individuale, nerepetabile. Xenopol nu a cunoscut ideile acestora decît după apariția primei ediții a cărții lui, dar idei similare circulau mai de mult în istoriografia și filozofia germană. Unul dintre profesorii săi la Universitatea din Berlin, Droysen, combătuse încă în 1868 pe Buckle, marcînd deosebirea dintre fenomenele ce se repetă periodic, specifice științelor naturii și cele istorice, în veșnică transformare. O influență mai mare asupra sa a avut însă filozoful francez Augustin Cournot, care publicase în 1861 un *Traité de l'enchainement des idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire* în care, considerînd istoria ca o știință a faptelor succesive, lansa ideea „seriei istorice", adoptată și dezvoltată apoi de Xenopol.

Istoricul român se opune clasificării — de mare trecere în epocă — a cunoștințelor umane în științe ale materiei și ale spiritului. El propune o altă împărțire, pornind de la ideea că, toate fenomenele cunoscute fiind statornice sau schimbătoare, trebuie să existe două categorii de științe : științe ale coexistenței și științe ale succesiunii. În cadrul primelor, fenomenele se repetă necontenit : căderea corpurilor, dilatarea gazelor, presiunea lichidelor etc. Faptele succesive nu se repetă însă niciodată identic. De aceea nu sînt posibile legi în istorie, ceea ce nu înseamnă că succesiunea se petrece la întîmplare. „Coexistența dă naștere la legi, succesiunea la serii". „Istoria este o cunoștință de fapte individuale", care pot fi însă cercetate și explicate cu precizie științifică ; dacă nu există legi precise, dacă în consecință istoria nu poate prevedea viitorul, în schimb — consideră Xenopol — cauzalitatea poate fi mai bine lămurită în istorie decît în „științele coexistenței". În istorie evenimentele se înlănțuie, se explică unele pe altele ; mergînd din cauză în cauză stabilim o „serie istorică", ale cărei origini se pierd în vremurile cele mai îndepărtate. Demonstrarea organizării evenimentelor în serii reprezintă o importantă contribuție la filozofia și teoria istoriei.

Dacă modul de desfășurare a evenimentelor este „seria", care sînt însă cauzele evoluției istorice? Xenopol arată că există unii factori constanți, care nu determină, dar condiționează dezvoltarea. Aceștia sînt în primul rînd rasa și mediul fizic; în legătură cu ele se cristalizează și caracterul național al fiecărui popor. În acest cadru acționează forțele istorice. Există, crede Xenopol, o forță nedefinită a evoluției care duce omenirea spre progres (se observă aici influența filozofiei idealiste germane). Din fericire, nu se oprește la această motivație vagă, constatînd și existența unor „forțe auxiliare" ale evoluției. Acestea sînt: mediul intelectual al epocii, instinctul de conservare (cu trei aspecte principale: tendința de expansiune, lupta pentru existență și tendința de imitare), individualitatea — oamenii mari ai istoriei — și hazardul. Apariția unor mari personalități este,după părerea lui Xenopol, inexplicabilă. Elementul personalității și hazardului se împletește însă întotdeauna cu fapte explicabile, care permit așezarea oricărui eveniment într-o anumită serie istorică [4]. Personalității i se acordă însă un rol exagerat, războiul franco-prusian din 1870 fiind astfel explicat în bună măsură prin antagonismul Napoleon III —Bismarck.

Prin opera sa, Xenopol a adus cea mai de seamă contribuție românească în domeniul filozofiei istoriei. Însemnătatea lucrării este astfel de netăgăduit. Autorul are meritul de a fi dovedit, împotriva exagerărilor pozitiviste, caracterul specific al faptelor istorice și de a fi demonstrat că istoria este o știință, avînd propria sa metodă de cercetare. Ideea seriilor istorice, propusă de el, reprezintă o metodă utilă de lucru, de organizare a materialului. Pe de altă parte, ea este totuși destul de vagă, înglobînd laolaltă fapte cu adevărat esențiale ca și evenimente fără semnificație deosebită. Evenimentele, indiferent de seria căreia îi aparțin, trebuie privite mai mult în raport cu toate aspectele și condițiile epocii lor decît legate la nesfîrșit, prin conexiuni adesea forțate, de elemente ale aceleiași serii petrecute cu sute sau mii de ani în urmă. Seriile explică mai

[4] Astfel, oferă Xenopol un exemplu, campania lui Napoleon în Rusia, în 1812, a fost puternic influențată de personalitatea împăratului și hazardul unei ierni aspre. Aceste elemente se suprapun însă pe fondul revoluției franceze, prin intermediul căreia evenimentul se integrează într-o serie care coboară din cauză în cauză pînă la originea societății.

bine evenimentele politice, faptele propriu-zise. Deşi interesat de istoria civilizaţiei, Xenopol rămîne în cea mai mare parte a lucrărilor sale în primul rînd un istoric politic. De aceea pune atît preţ pe individual, pe nerepetabil, faptele politice fiind cele mai individualizate. Are meritul de a nu fi admis sociologizarea completă, exagerată, a istoriei, dar a căzut în greşeala contrarie. Atunci cînd se discută problema legităţii în istorie, ea nu se referă la evenimentele superficiale, ci la evoluţia mai adîncă a societăţii, la transformările economice, la mersul general al civilizaţiei. Revoluţia industrială a însemnat mai mult decît campaniile lui Napoleon, iar conflictul dintre burghezia franceză şi germană explică mai bine războiul din 1870 decît ciocnirea a două personalităţi, cu temperament şi idei diferite. Acordînd puţină importanţă evoluţiei materiale a societăţii, Xenopol a renunţat implicit la ideea legităţii în istorie.

În explicarea cauzalităţii, el aduce multe idei interesante, dar şi aici rămîn neclarităţi. Forţa esenţială a evoluţiei, a progresului omenirii rămîne nedescoperită, autorul insistînd asupra condiţiilor şi factorilor auxiliari. Rolul rasei este nu numai exagerat, dar însăşi noţiunea de rasă neînţeleasă, istoricul referindu-se de pildă la o inexistentă „rasă latină", ca un element unitar, cu anumite trăsături specifice. Rolul personalităţii, cum am văzut, este exagerat. Se pare că accentul principal cade tot pe factorul psihologic — fie că este vorba de rasă, naţiune sau individ —, în timp ce factorii materiali (în afara celor constanţi, geografici) sînt minimalizaţi.

Îmbinînd preocupările de istorie a României cu cele de teorie istorică, A. D. Xenopol a publicat în 1903, în două volume, lucrarea *Domnia lui Cuza Vodă*. Prezentînd perioada 1859—1866, el continuă astfel *Istoria românilor din Dacia Traiană*, care se oprise la 1859; totodată, încearcă să-şi aplice ideile teoretice, organizînd materialul pe baza seriilor istorice [5]. El stabileşte astfel mai multe serii politice ale domniei lui

[5] Iată un citat semnificativ în acest sens: „Dezvoltarea curge... în şiroaie (serii) paralele, din care unele îşi au obîrşia în veacuri îndepărtate, altele în vremuri mai apropiate, ca nişte rîuri lungi sau mai scurte care s-ar adăugi către marele ei fluviu, păstrîndu-şi însă faţa apelor lor. Numai prin urmărirea acestor şiroaie, fiecare unic şi deosebit în felul său de a fi, se poate limpezi mersul treburilor omeneşti".

Cuza : seria regenerării şi redeşteptării neamului, a atingerii spiritului român cu civilizaţia apuseană, îmbunătăţirea situaţiei ţăranilor etc., precum şi serii culturale (poezia patriotică, istoria patriotică, însuşirea ştiinţei străine), economice etc. Mai mult decît în încercarea de a-şi aplica sistemul la studiul concret al unei epoci, valoarea lucrării stă în bogata ei documentaţie, inclusiv inedită, în prezentarea detaliată a anilor care au însemnat înfăptuirea României moderne. Autorul prezintă în primul rînd istoria politică, inclusiv cea a românilor din Transilvania, dar tratează destul de amănunţit şi problemele economice, sociale, culturale.

Interesat mai ales de mari lucrări de sinteză, Xenopol şi-a continuat activitatea, pregătind *Istoria partidelor politice în România*. Era din nou un prilej pentru el de a urmări seriile evenimentelor care au dus la închegarea treptată a acestor partide. Nu a reuşit să ducă însă la bun sfîrşit, decît volumul I, în două părţi, apărute în 1910—1911, cu subtitlul *De la origini pînă la anul 1866*. După cum cerea propria sa concepţie asupra seriilor, originile trebuiau căutate cu mult în urmă. El se referă astfel la diferitele grupări dinainte de 1800, apoi la închegarea partidei naţionale în prima jumătate a secolului XIX, la revoluţia din 1848, la Unire şi domnia lui Cuza. Este o prezentare dialectică, structurată pe baza seriilor istorice : seria Partidului Naţional, a Partidului Conservator, a Partidului Liberal, a grupării partizanilor Unirii şi prinţului străin, a elementelor separatiste. În concepţia lui Xenopol, la originea partidelor politice stau atît motive economice, cît şi culturale sau religioase.

Ultima sa monografie apare în 1915, sub titlul *Nicolae Kretzulescu, viaţa şi faptele lui (1812—1900)*. Este o prezentare, de mai redusă valoare decît sintezele anterioare, a vieţii acestui personaj, însemnat ca om de ştiinţă (a fost primul român doctor în medicină), precum şi ca om politic (prim ministru în timpul lui Cuza).

În 1920, A. D. Xenopol încetează din viaţă după ce, din pricina unei boli îndelungate, fusese nevoit să renunţe treptat şi în cele din urmă complet la activitatea ştiinţifică.

Rolul lui Xenopol în istoriografia românească este dintre cele mai însemnate. Nu a fost un cercetător migălos de arhivă (cum era Hasdeu, cum vor fi Onciul, Bogdan, Iorga), nu l-a preocupat în chip deosebit punerea la punct a unor chestiuni

de amănunt şi nici acolo unde informaţiile lipseau, nu s-a lansat în ipoteze discutabile. Nu a avut originalitatea, fantezia, varietatea preocupărilor şi îndrăzneala ştiinţifică ale unui Hasdeu sau Iorga. Mai presus de toţi, Xenopol a posedat însă spiritul de sinteză, o minte organizată, sistematică. A îndrăznit astfel, atunci cînd nimeni nu cuteza, să realizeze prima istorie completă, concepută în spirit modern, a poporului român. A îndrăznit să prezinte în faţa cercurilor ştiinţifice europene o teorie proprie a istoriei. Ceea ce impresionează în cele două mari lucrări, demne de folosit şi astăzi, nu este atît noutatea materialului sau ideilor, cît temeinicia şi armonia construcţiei. Au apărut între timp idei noi, s-au descoperit documente, dar, deşi afectate în chip firesc de uzura timpului, operele sale, monumente ale istoriografiei noastre, îşi păstrează încă vigoarea.

5. ŞCOALA CRITICĂ
DIMITRIE ONCIUL ŞI IOAN BOGDAN

Istoriografia românească nu putea evolua numai pe calea aleasă de Xenopol. Spiritul sintetic, interesul pentru marile probleme ale istoriei, pentru ideile generale, trebuiau completate cu munca migăloasă a cercetătorului de arhivă. Descoperirea şi sistematizarea documentelor, interpretarea lor în spiritul unei critici severe, tratarea exhaustivă a unor probleme sau epoci mai restrînse — erau, spre sfîrşitul secolului XIX, cerinţele obligatorii care stăteau în faţa ştiinţei istorice române. Exista tendinţa spre o tehnică tot mai riguroasă a cercetării istorice, care să dea aceleaşi garanţii de precizie şi obiectivitate ca cercetarea de laborator în alte ramuri ştiinţifice. Unei asemenea tendinţe aparţin istoricii români, care pot fi grupaţi în ceea ce numim „şcoala critică"; marii săi reprezentanţi sînt Dimitrie Onciul şi Ioan Bogdan.

D. Onciul s-a născut în 1856, în comuna bucovineană Straja, de lîngă Rădăuţi. A urmat şcoala primară şi liceul la Cernăuţi, apoi, între 1876—1879 a studiat istoria şi geografia la universitatea din aceeaşi localitate; între 1879—1881 a continuat studiile la Viena. Teza de doctorat a susţinut-o în 1884, la Cernăuţi, cu subiectul *Despre începuturile statelor româneşti;* rămasă în manuscris, lucrarea s-a pierdut, tema va fi însă reluată în lucrările ulterioare ale istoricului. Între 1885—1887, D. Onciul a fost profesor la liceul din Cernăuţi, iar între 1887—1896 la Şcoala normală de acolo.

Prima sa contribuţie ştiinţifică apare în 1884, în „Convorbiri literare", sub titlul *Iuga Vodă, domn al Moldovei la 1374 şi 1400.* Studiul este de mult depăşit, căci pornea de la

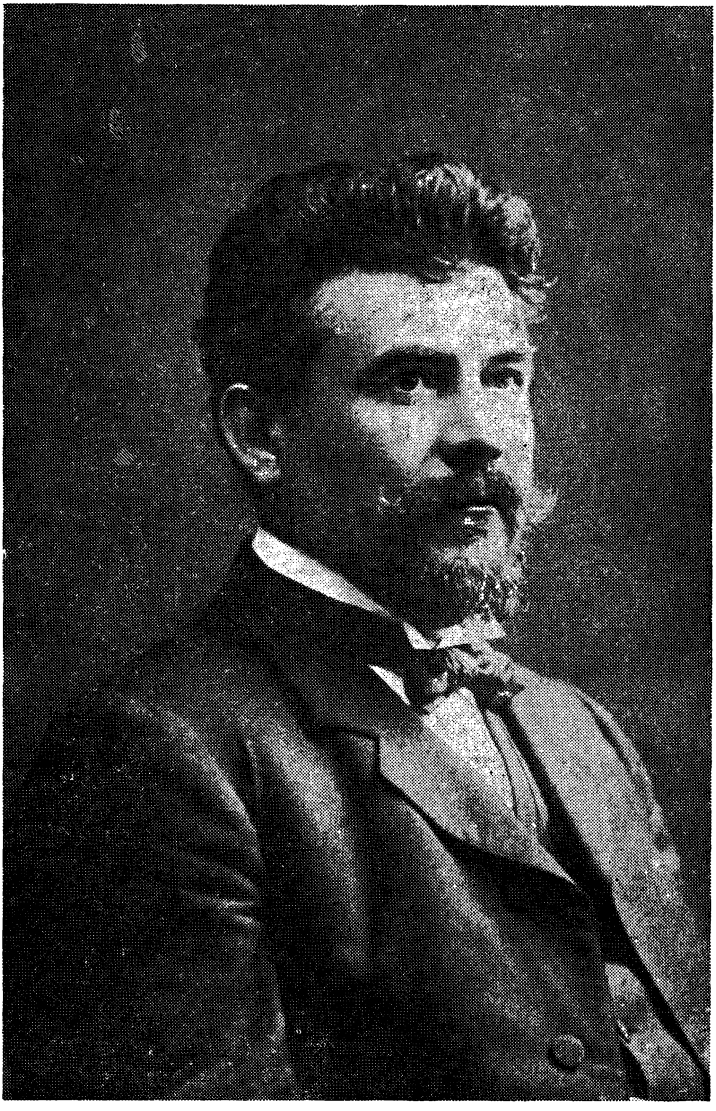

Dimitrie Onciul

documentul falsificat de Hasdeu cu privire la domnia imaginară a lituanianului Iurg Koriatovici în Moldova, în 1374—1375. Este însă interesant prin metoda de lucru a autorului, care va caracteriza de aici înainte toate cercetările lui. Documentele sînt interpretate cu o rară minuțiozitate, argumentația este strînsă, de o logică riguroasă, căutînd să rezolve problema cercetată în toate detaliile ei.

Tot în 1884, D. Onciul publică în „Convorbiri literare" studiul *Dragoș și Bogdan fundatorii pricipatului moldovenesc* în care, aplicînd o metodă precisă de cercetare a izvoarelor, încearcă să stabilească originile statului moldovean. El consideră că nu a existat o colonizare romană în Moldova, de unde trage concluzia (care nu a rezistat în istoriografia noastră ulterioară) că românii s-ar fi stabilit aici doar cu vreo două secole înainte de Dragoș, venind cei mai mulți din Maramureș, dar și din Muntenia și Moesia. Cercetarea lui Onciul justifică tradiția care vedea în Dragoș pe primul domn al Moldovei, el fiind întemeietorul, iar Bogdan cel care a desăvîrșit organizarea principatului.

Cea dintîi lucrare fundamentală a lui D. Onciul apare în 1885 (tot în „Convorbiri literare"), sub titlul *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinții românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol. Dare de seamă critică.* Este deci o recenzie a cărții lui A. D. Xenopol, privitoare la originea și continuitatea românilor, dar o recenzie sui generis care, atît prin proporții, cît și prin soluțiile noi propuse, reprezintă o monografie de sine stătătoare. Făcînd critica ideilor lui Xenopol, D. Onciul, pe baza unei ample și bine conduse argumentații, susține următoarele : Romanizarea nu s-a petrecut inițial pe tot cuprinsul Daciei romane, ci în Oltenia, Transilvania (mai ales în sud-est) și Banat [1] ; concluziile seamănă în chip remarcabil cu cele anterioare ale lui B. P. Hasdeu — putînd fi luată în considerație și o influență a acestuia —, deși metoda lui Onciul, riguroasă, precisă, era profund diferită de cea a înaintașului său. În același timp însă — și aici apare principala diferență față de teoria lui Xenopol — romanizarea a fost profundă și pe malul drept al Dunării, în Moesia. Poporul român s-a

[1] Concluziile lui Onciul nu mai sînt acceptate, în totalitatea lor, de istoriografia română actuală. S-a dovedit, mai ales pe baza materialelor arheologice, că poporul român s-a format pe întreg teritoriul României.

format astfel, potrivit concepției lui Onciul, pe ambele maluri ale Dunării. În consecință, daco-românii și macedo-românii nu ar fi popoare deosebite, ci ar vorbi două dialecte ale aceleiași limbi. Autorul susține continuitatea românilor la nordul Dunării, dar arată că, fluviul neconstituind nicicînd un obstacol, elementul românesc de aici a fost îmbogățit, timp de mai multe secole, cu populație romanizată din Moesia [2]. Se explică astfel vitalitatea elementului românesc la nordul Dunării și slăbirea sa treptată în sud. Această ipoteză [3] — care exagerează rolul elementului romanic venit din sudul Dunării — a lui D. Onciul este cunoscută sub numele de „teoria admigrării". Autorul este de acord cu părerea greșită a lui Xenopol că statul bulgar ar fi cuprins și o parte a Daciei, ceea ce ar explica folosirea mai tîrziu a limbii slave în biserică și stat. Lăsînd la o parte o serie de concluzii discutabile sau chiar înlăturate de cercetările ulterioare, această „recenzie" a lui D. Onciul impresionează și astăzi prin studiul minuțios și critic al documentelor, prin sobrietatea și logica expunerii.

A doua contribuție majoră a lui D. Onciul este publicată în 1891—1892 (de asemenea în „Convorbiri literare") și se intitulează *Radu Negru și originile principatului Țării Românești*. Studiul întemeierii Țării Românești prezenta dificultăți incomparabil mai mari decît cel al originilor Moldovei. Aici totul plutea într-o atmosferă legendară și era greu să deosebești realitatea de ficțiune. Pe baza analizei critice a tuturor izvoarelor cunoscute, Onciul încearcă să descifreze adevărul. Și de data aceasta concluziile sale amintesc în multe puncte cercetările anterioare ale lui Hasdeu (acesta negase existența lui Negru Vodă, socotindu-l o personificare a dinastiei Basarabilor și dovedise confuzia dintre acesta și Radu I). Ca și Hasdeu, Onciul ajunge la concluzia că Basarabii domneau în Oltenia (formațiunea politică românească de acolo fiind probabil veche, ca și cele cunoscute din Ardeal), și că de acolo trebuie să fi pornit procesul de formare a Țării Românești. O altă formațiune statală s-a întemeiat în Muntenia, în urma stă-

[2] În secolul VII, prin stabilirea la sudul Dunării a slavilor, apoi a bulgarilor, populația romanizată din Moesia s-a deplasat atît spre sud (dînd naștere macedo-românilor), cît și spre nord, peste fluviu. Deplasarea ar fi continuat și în secolele următoare.

[3] Susținută anterior și de Mihai Cantacuzino, D. Fotino, M. Kogălniceanu.

pînirii, nedovedite însă, a Asaneștilor (imperiul româno-bulgar) la nord de Dunăre, în regiunea numită și Cumania Neagră — apoi Vlahia Neagră —, de care se leagă și legenda lui Negru Vodă. După 1241 cele două formațiuni românești trec sub suzeranitate maghiară ; pe la 1272, Litovoi, pornind din Oltenia, cucerește și partea de răsărit de Olt. Tradiția descălecatului, crede Onciul, este legată de faptul că Radu I (confundat apoi cu Negru Vodă) a renunțat la ținuturile Amlaș și Făgăraș de la nord de Carpați, limitîndu-și stăpînirea la sudul munților.

La 1891, D. Onciul, încă tînăr, se impusese ca o mare autoritate în epoca cea mai controversată a istoriei românești ; formarea poporului român și continuitatea sa, întemeierea principatelor, erau cele două chestiuni tratate de el în lucrări de mică întindere (nu publicase nici o carte), dar cu o erudiție și un spirit critic neatinse pînă atunci. Recunoașterea oficială a venit prin numirea sa, în urma concursului desfășurat în noiembrie 1895, ca profesor de istoria românilor la Universitatea din București. În februarie 1896 își începe activitatea aici, predînd în special istoria mai veche, pînă în secolul XVI. Din 1889 era membru corespondent al Academiei Române, în 1905 devine membru plin (va fi și președinte al ei spre sfîrșitul vieții, între 1920—1923). În urma pensionării lui Hasdeu, ajunge în 1900 director al Arhivelor Statului, funcție în care va contribui din plin la organizarea și îmbogățirea acestei instituții. Era de așteptat ca istoricul să continuie într-un ritm, dacă nu sporit, cel puțin egal, seria contribuțiilor sale științifice. Realitatea a fost însă alta și pare oarecum paradoxală. După ultimul studiu important, timp de vreun deceniu, Onciul s-a mărginit la contribuții relativ modeste, care în general dezvoltau cercetările și ideile anterioare ; apoi, a renunțat și la acestea, limitîndu-se mai ales la lucrări, articole și discursuri ocazionale. Multiplele ocupații oficiale nu pot fi o explicație suficientă ; aceasta e mai curînd de ordin psihologic, ținînd de o slăbire a impulsului creator.

În 1899, D. Onciul publică, în limba germană, studiul *Istoria Bucovinei înainte de unirea cu Austria,* onorabil, dar fără calități deosebite. În același an îi apare prima carte : *Originile Principatelor române.* Reunind și îmbogățind parțial cercetările anterioare, fiind și mai ușor de consultat decît studiile risipite prin reviste, această lucrare este mai frecvent

citată. Trebuie arătat însă că ea nu reprezintă decît o reluare, cu unele nuanțe diferite, a studiilor anterioare despre întemeierea Moldovei și a Țării Românești. Autorul insită asupra unei vechi organizări politice a Olteniei — probabil după 679 —, prin Basarabi [4]. Din a doua jumătate a secolului XI (trecerea pecenegilor peste Dunăre), românii încep să ocupe teritoriile de la răsărit de Olt și Carpați. În ce privește Moldova, el neagă apartenența ei în secolul XII la Haliciu, așa cum credea Xenopol.

Deosebirea dintre unele idei susținute de Onciul și punctele de vedere actuale, bazate pe o documentație mai bogată, în special arheologică (practic inexistentă în timpul său) este evidentă. Cu toată analiza riguroasă și puterea de pătrundere a unei inteligențe clare și logice, Onciul nu a putut depăși complet marile lacune ale documentării. Poate, fără să vrea, s-a lăsat atras și de unele idei mai vechi, de pildă cele susținute de Hasdeu.

În anii 1901, 1902 și 1903, D. Onciul publică, în „Convorbiri literare", începutul unui nou studiu : *Titlul lui Mircea cel Bătrîn și posesiunile lui*. Caracteristic pentru stagnarea activității sale științifice este faptul că lucrarea a rămas neterminată. El explică termenul de Ungrovlahia (prin suzeranitatea ungară) și celelalte denumiri ale statului, referindu-se apoi la „părțile de peste munți" : Făgărașul, Amlașul și Banatul Severinului. Mai departe nu a mers.

Este de remarcat, în jurul anului 1900, colaborarea sa asiduă la *Enciclopedia română*, editată de C. Diaconovici, din însărcinarea Astrei. Cele trei volume, apărute la Sibiu, în 1898, 1900 și 1904, conțin multe articole semnate de D. Onciul privitoare la istoria românilor, unele fiind adevărate studii, care totuși nu aduc nimic nou în raport cu cercetările sale anterioare.

După 1903, cu greu se mai poate găsi în activitatea sa științifică vreun articol de interes deosebit. Le semnalăm pe cele privind Biserica Domnească din Curtea de Argeș, inclusiv

---

[4] „Mai fericita Oltenie, situată între imperiile bizantinilor, ungurilor și pecenegilor, dar neaparținînd niciunuia din ei, a fost atît prin așezarea geografică, cît și prin condiții etnografice și politice, ca și menită de la soartă să fie cetatea românismului. În ea prinse rădăcină, din ea crescu în urmă statul național al românilor. Ea este și leagănul dinastiei românești a Basarabilor".

(în 1923) stabilirea, pe baza unei încrustații în zid, a datei morții lui Basarab. Alte articole au un caracter pur ocazional.

Concepția lui Onciul asupra mersului general al istoriei este nesatisfăcătoare. Ideile în această privință și le-a expus în discursul de recepție la Academie, publicat în 1906 sub titlul *Epocele istoriei române și împărțirea ei;* argumentația de aici a reluat-o mai pe larg în 1920, publicînd *Fazele dezvoltării istorice a poporului și statului român.* Concepția sa nu are nici meritul de a fi originală ; el reia teza profesorului său de la Viena, Ottokar Lorenz (1832—1904), care vedea cea mai bună împărțire și explicație a istoriei în succesiunea generațiilor. În această viziune, secolul, în loc să fie o împărțire convențională a timpului (ceea ce și este), devenea măsura cea mai naturală, cuprinzînd trei generații. Pe baza acestora, se realizau și grupări mai întinse, de 300 și 600 ani. O asemenea teorie pare astăzi puerilă și aproape nici nu mai necesită o ripostă (amintim doar că timpul nu are mereu aceeași valoare : există perioade de evoluție, dar și de revoluție și, în general, cu cît ne apropiem de zilele noastre transformările sînt mai rapide). Onciul preia schema lui Lorenz, considerînd chiar că „istoria română prezintă un exemplu clasic pentru această teorie". Și iată cum : primii 600 de ani, pînă în secolul VII, marchează formarea poporului român ; următorii 600, pînă în secolul XIV — începutul organizării politice. Ultima perioadă de 600 ani merge de la întemeierea principatelor pînă la Unirea din 1918. Aceste perioade sînt subdivizate în grupe de 300 și 100 de ani [5]. În ce privește conținutul perioadelor, la baza lor stă factorul politic, supraapreciat, și mai cu seamă ideea dinastică. Personalitățile, dinastiile joacă rolul principal în viziunea lui **Onciul.**

D. Onciul a scris și o lucrare de sinteză, de mică întindere (192 pagini în ultima ediție), intitulată *Din istoria României.* A apărut în 1906, fiind reeditată în 1908 și 1913. Pentru a o judeca drept ,trebuie să ținem seama că a avut un caracter

---

[5] Astfel, în ce privește ultima epocă de 600 de ani, ea cuprinde două grupe de 300 ; prima reprezintă epoca dinastică a Basarabilor și Mușatinilor, pînă la 1601. Mircea, Ștefan și Mihai încheie cîte o subdiviziune de un secol. Ceilalți 300 de ani (sec. XVII-XX) marchează avîntul ideii naționale. Prima subdiviziune de un secol merge pînă la fanarioți, a doua cuprinde fanarioții, a treia renașterea națională după 1821

ocazional, în legătură cu jubileul lui Carol I din 1906. Este astfel oarecum explicabil că ultima parte — România după 1866 — cuprinde mai mult de o treime din lucrare, în timp ce prima se referă pe scurt la istoria românilor pînă la întemeierea principatelor, iar a doua, cuprinzînd epoca intermediară, se subdivide în „perioada dinastiilor" (pînă la 1600) și „perioada domnilor din diferite familii", pînă la 1866. Prezentarea cuprinde în cea mai mare parte date politice, fiind organizată potrivit domniilor. Nu se fac referiri, decît incidentale, la Transilvania. Stilul este precis și lipsit de căldură. Concepția dinastică a istoriei își găsește un corespondent și în orientarea politică conservatoare a autorului. Carol I este lăudat în chip exagerat, considerîndu-se că odată cu el începe „o nouă eră în dezvoltarea statului român".

Atunci cînd D. Onciul părăsește cercetarea minuțioasă a unor probleme speciale și se lansează în sinteze sau priviri teoretice nu reușește să depășească niciodată mediocritatea. El rămîne însă un remarcabil istoric prin opera sa de tinerețe și nu atît prin rezultatele cercetărilor — care se învechesc mai devreme sau mai tîrziu, ca în orice știință, — ci prin metoda nouă, precisă, aplicată unor domenii în care domnise pînă la el bunul plac al fiecărui cercetător. Lipsa de fantezie, lipsa unei concepții mai largi reprezintă cealaltă fațetă a unei preocupări stricte pentru analiza documentului.

D. Onciul a murit în 1923. Cu acest prilej, N. Iorga a sintetizat în cîteva rînduri contribuția sa științifică: „Cu Dimitrie Onciul pleacă din mijlocul nostru... inițiatorul însuși al studiilor critice de istoria românilor. Începîndu-și lucrul într-o vreme cînd o școală învechită nu-și dădea osteneala de a strînge de aproape izvorul și nu-și impunea disciplina necesară pentru ca să nu întreacă rezultatele cercetării obiective, el a fost prin scrisul său învățătorul la noi al doctrinei germane, cu toate însușirile ei, pe lîngă care sînt și neapărate defecte. Ca profesor, a fost același strict păzitor al unei doctrine severe, pe care a transmis-o cu autoritate elevilor săi". Căci, într-adevăr, Onciul a fost și un mare profesor, reușind să creeze o școală în jurul său, din care vor ieși, printre alții, Constantin Giurescu și Vasile Pârvan.

Al doilea reprezentant al „școlii critice", Ioan Bogdan, s-a născut la Brașov, în anul 1864. A urmat studiile secundare în orașul natal, iar Facultatea de Litere la Iași, între 1882—1885,

luîndu-şi licenţa cu lucrarea *Istoria coloniei Sarmizegetusa*, publicată în 1885. Între 1885—1886 a fost profesor de latină şi greacă la liceul din Pomîrla (Dorohoi). Trimis de ministrul D. A. Sturdza, merge în 1886 în Germania, pentru a studia învăţămîntul secundar de acolo, iar la întoarcere publică un voluminos raport. În 1886—1887 studiază aceeaşi chestiune în Italia.

În 1887, I. Bogdan primeşte o bursă pentru patru ani în vederea unei specializări în slavistică. Istoriografiei noastre îi lipsea un specialist în acest domeniu, absolut necesar pentru a înţelege istoria românească medievală. Era desigur Hasdeu, care avusese meritul de a fi publicat multe documente slave ; pe de o parte însă, el vedea în slavistică mai mult un auxiliar decît un domeniu de studiu bine definit, iar pe de alta o cercetare cu adevărat ştiinţifică a influenţelor slave şi raporturilor româno-slave nu se mai putea rezuma la erudiţia sa, uneori rodnică, dar alteori arbitrară şi fantezistă. Noua fază a dezvoltării ştiinţei istorice cerea un spirit critic, care să aplice în domeniul slavisticii o analiză obiectivă şi riguroasă. I. Bogdan a efectuat studii temeinice la Viena (important centru al slavisticii) în 1887—1888, continuînd specializarea la Petersburg, în 1888, la Moscova, în 1889—1890, iar apoi, după ce s-a oprit la Kiev şi Cracovia, în 1890, revenind la Viena. Reîntors în ţară, este numit în 1891 profesor suplinitor, iar în 1892 profesor titular la catedra de limbi slave a Facultăţii de litere din Bucureşti (între 1898—1919, cu scurte întreruperi, va fi decan al acestei facultăţi). El se impune repede în viaţa ştiinţifică românească, devenind în 1892 membru corespondent al Academiei, iar în 1903 membru plin. Între anii 1902—1906 a condus revista „Convorbiri literare", mărind ponderea istoriei în paginile ei şi grupînd în jurul său istorici de valoare : D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan şi alţii. A fost nu numai un mare specialist în domeniul său, dar şi un strălucit profesor şi organizator, contribuind din plin la progresul şcolii româneşti de istorie. A încetat din viaţă, în plină putere creatoare, în anul 1919.

Ioan Bogdan a fost — pentru a relua aprecierea lui P. P. Panaitescu — „adevăratul întemeietor al studiilor de istorie slavă la noi". Nu l-a interesat în primul rînd influenţa slavă externă, deşi a cercetat-o într-o anumită măsură, ci izvoarele slave interne şi instituţiile româneşti de origine

slavă (sau purtînd denumiri slave), caracteristice pentru întreaga noastră istorie medievală.

Principala sa realizare a fost publicarea și comentarea izvoarelor slave ale istoriei românilor. Prima lucrare însemnată din acest domeniu, apărută în 1891, se intitula *Vechile cronice moldovenești pînă la Ureche*. Aici I. Bogdan publică pentru întîia dată letopisețul de la Putna (descoperit de el la Kiev), cronicile lui Macarie și Eftimie, și, de asemenea, cronica moldo-polonă (editată și de Hasdeu) și moldo-rusă. Publicarea acestor izvoare — mai ales a letopisețului de la Putna, variantă a cronicii din timpul lui Ștefan cel Mare — a reprezentat un important eveniment științific. Lucrarea a scos la lumină o întreagă epocă a culturii românești, caracterizată prin influența bizantină și slavonă, despre care, pînă la I. Bogdan, nu se cunoștea aproape nimic.

Continuînd cercetarea aceleiași perioade, I. Bogdan publică în 1895 *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, în care apar pentru prima dată letopisețul de la Bistrița (descoperit și numit de el astfel), cronica sîrbo-moldovenească etc. Tabloul va fi completat prin editarea, în 1909, a cronicii lui Azarie și a unei alte variante a letopisețului de la Putna. Aproape tot ce cunoaștem astăzi despre vechea istoriografie românească în limba slavă din secolele XV—XVI a fost descoperit, publicat și comentat de I. Bogdan. Prin strădania lui, aproape două secole de cultură românească au devenit cunoscute cercetătorilor.

Pe lîngă editarea izvoarelor narative, I. Bogdan a adus o prețioasă contribuție și la publicarea, în ediții critice, a documentelor de arhivă, privitoare la istoria românilor în evul mediu. În anii 1893, 1895 și 1900 a publicat, în cadrul colecției Hurmuzaki, trei volume de documente polone referitoare la români. În 1902 îi apare culegerea *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolele XV și XVI* (cuprinzînd 228 documente). O lucrare de mare valoare este cea publicată în 1913, în două volume, sub titlul *Documentele lui Ștefan cel Mare*. Ea reprezintă rezultatul unei munci remarcabile pentru descoperirea, transcrierea și interpretarea unui număr de 448 documente aflate în arhivele și la persoanele particulare din țară, cît și în afara hotarelor (Rusia și Austro-Ungaria). I. Bogdan nu s-a mulțumit doar cu publicarea documentelor, ci le-a însoțit de

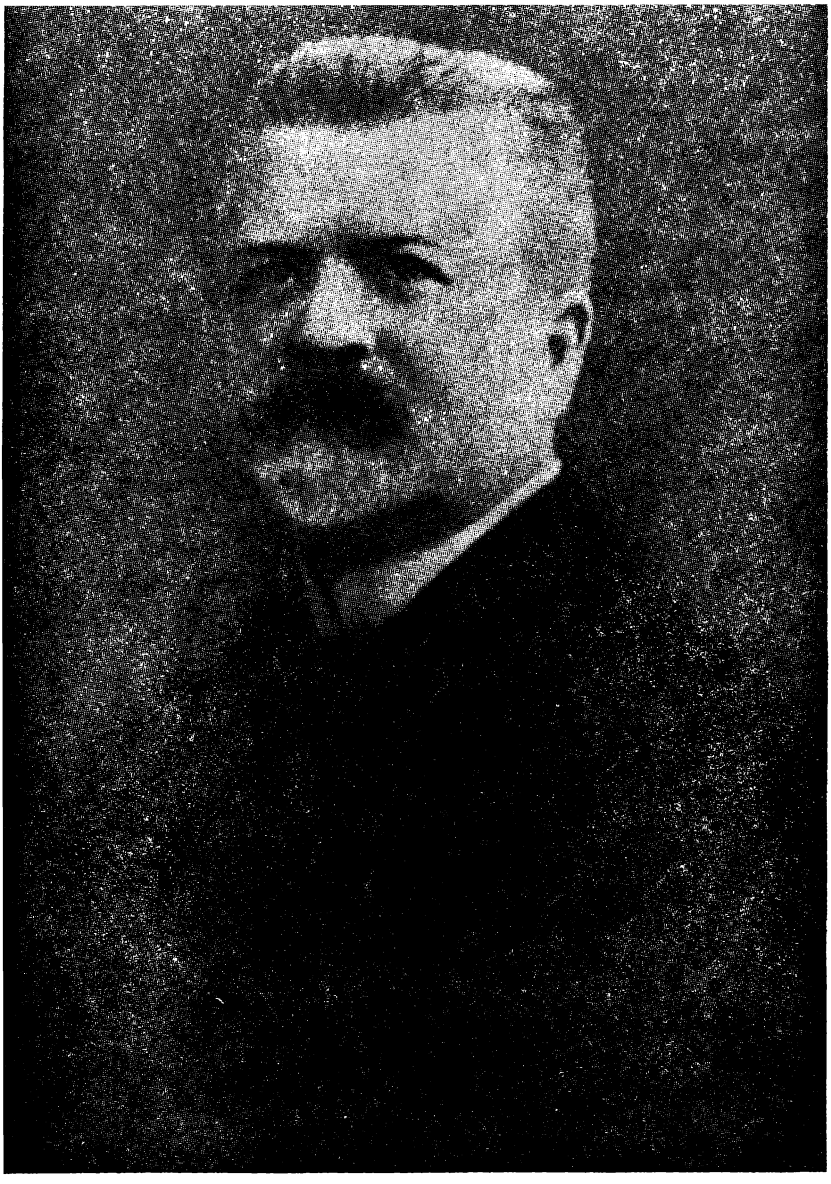

Ioan Bogdan

numeroase note și comentarii [6]. Rezultatul este, după cum scria P. P. Panaitescu, „un adevărat repertoriu al instituțiilor vechi românești ,precum și un repertoriu geografic al vechilor sate din Moldova, a căror așezare pe hartă s-a silit s-o găsească, de asemenea un glosar indispensabil al limbii slavo-moldovenești și al primelor cuvinte românești strecurate în documentele slave". Vechile izvoare îl interesează deci pe I. Bogdan nu în primul rînd pentru stabilirea evenimentelor politice, cît pentru înțelegerea evoluției civilizației românești, sub multiplele ei aspecte.

După moartea sa, în 1922, prin îngrijirea lui Ioan Bianu, i s-a publicat lucrarea rămasă pînă atunci în manuscris : *Cronica lui Constantin Manasses. Traducere medio-bulgară făcută pe la 1350. Text și glosar.* Publicarea și interpretarea acestei cronici erau necesare, dată fiind influența exercitată de Manasses asupra cronicarilor români din secolul XVI.

Edițiile de cronici și documente ale lui I. Bogdan sînt remarcabil alcătuite, autorul excelînd atît în latura „tehnică" a acestei activități, cît și în interpretarea materialului publicat. În domeniul editării și criticii izvoarelor nu numai a depășit categoric tot ce se realizase pînă la el în istoriografia românească, dar în multe privințe rămîne nedepășit pînă astăzi. I. Bogdan a reprezentat „un model greu de atins de cercetători", arată P.P. Panaitescu.

Interesul marelui slavist depășea însă stricta publicare a izvoarelor, chiar în maniera mai largă, a edițiilor comentate. Plecînd de la document, I. Bogdan a încercat întotdeauna să pătrundă spiritul și civilizația epocii studiate. În chip deosebit s-a interesat de istoria instituțiilor. Lucrările sale privind organizarea socială în evul mediu românesc, deși nu multe și

---

[6] Iată cîteva idei ale lui I. Bogdan privind publicarea vechilor documente : „Documentele noastre interne au fost publicate sau fără nici un comentar, sau cu puține comentarii privitoare la partea politică ori genealogică a cuprinsului lor. Știrile foarte sumare ce putem scoate din ele pentru studiul așezămintelor sau știrile foarte interesante asupra toponimiei au fost prea puțin relevate în edițiile de pînă acum... Spre a completa aceste lipsuri, mi-am dat silința să explic tot ce se raportă la vechile așezăminte ale Moldovei și la vechea toponimie a acestei țări... Pentru explicarea așezămintelor vechi am dat o întindere deosebită notelor ce însoțesc fiecare document și indicelor de cuvinte slave și românești, a căror interpretare... este de cea mai mare utilitate pentru istoria vechiului drept român".

de întindere redusă, îl consacră drept un pionier în acest domeniu. În 1902 publică studiul *Originea voievodatului la români*, (ajungînd la concluzia că termenul, împrumutat de la slavi, a avut o evoluție proprie, românească), iar în 1903 *Despre cnejii români*, arătînd că aceștia erau juzi sătești, termenul slavon înlocuind vechiul cuvînt latinesc. Acoperite de termeni străini, se dezvoltă astfel instituții originale românești. În ce privește proprietatea boierească, I. Bogdan susține teza, de largă circulație pe atunci (fundamentată încă de Bălcescu) că aceasta a apărut abia după întemeierea principatelor, fiind bazată pe privilegiu domnesc.

O altă categorie de lucrări ale lui I. Bogdan privește raporturile românilor cu popoarele slave. Cea mai însemnată este broșura publicată în 1895, sub titlul *Românii și bulgarii*, în care autorul consideră că, dintre toți slavii, aceștia au avut cele mai intense și fructuoase contacte cu românii. I. Bogdan a publicat și studii despre relațiile româno-ruse și româno-sîrbe.

I. Bogdan seamănă în multe privințe cu D. Onciul. A fost, ca și acesta, un harnic cercetător de arhivă, un spirit minuțios, critic, a avut ca și el o metodă de lucru precisă, excluzînd fantezia și ipotezele imposibil de demonstrat. Amîndoi au știut să impună această metodă severă elevilor, întemeind o școală și contribuind la crearea unei atmosfere cu adevărat științifice în istoriografia românească. Asemănarea se oprește aici. Căci, comparîndu-l cu D. Onciul, I. Bogdan a fost un spirit mult mai larg, cu preocupări mai diverse și incomparabil mai modern. În timp ce Onciul nu se putea depărta de istoria tradițională, politică și dinastică, I. Bogdan are meritul de a fi înțeles, printre primii în istoriografia românească, nu numai necesitatea unei noi metode de cercetare, dar și a unui înțeles nou, mai larg al științei istorice. Deși nu s-a ocupat de filozofia istoriei, prin modul cum înțelegea tratarea acestei discipline, poate fi apropiat de școala pozitivistă.

Concepția sa istorică este expusă în discursul de recepție la Academia Română, publicat în 1905 sub titlul *Istoriografia română și problemele ei actuale*. Însemnătatea lucrării este dublă ; dacă în partea a doua ea ne înfățișează ideile autorului asupra istoriei, în prima este o prezentare și o încercare de periodizare a istoriografiei românești pînă în vremea sa. El distinge trei perioade. Cea dintîi aparține analiștilor și cu-

prinde secolele XV—XVI, spiritul său fiind religios. Deşi scrise în limba slavă şi imitînd modele de la sudul Dunării, analele româneşti „au o superioritate incontestabilă asupra modelelor lor. Admirabila simplitate a stilului, amplitudinea şi desăvîrşita obiectivitate a naraţiunii, pun analele noastre la acelaşi nivel cu cele mai bune produse similare din apusul Europei". A doua perioadă, cuprinzînd secolele XVII—XVIII, este cea a cronicarilor, cu caracter politic şi provincial. Stolnicul Cantacuzino ocupă „un loc intermediar între cronicari şi istorici", iar D. Cantemir este „primul istoric al românilor". De la sfîrşitul secolului XVIII se intră în a treia etapă, a istoricilor, principalul caracter al scrierilor fiind cel naţional, în plus, în ultima vreme istoria tinzînd să devină tot mai pronunţat sociologică. Dintre istoricii secolului XIX, I. Bogdan apreciază în mod deosebit pe N. Bălcescu — pentru istoria instituţiilor —, pe Al Papiu Ilarian (al cărui *Tezaur* este considerat „cea dintîi publicaţie românească de izvoare la nivelul istoriografiei apusene"), pe B. P. Hasdeu — care a avut o „superioritate imensă faţă de predecesorii săi", prin cunoaşterea limbilor slave — şi, printre contemporani, pe N. Iorga, la a cărui „extraordinară activitate" se referă. Mai rezervat este privit A. D. Xenopol, care „a depus în opera sa, începută cu mult curaj şi continuată cu multă stăruinţă, o muncă însemnată. Multe din generalizările ei, bazate numai pe materialele publicate, s-au arătat însă în urmă premature". El critică — aluzia privindu-l în primul rînd tot pe A. D. Xenopol — şi metoda potrivit căreia influenţele străine „în mod cu totul greşit, au fost luate drept criteriu de clasificare a epocilor istorice". I. Bogdan consideră că nici criteriile politice stricte (metoda lui D. Onciul) nu pot sta la baza unei periodizări corespunzătoare.

În concepţia lui I. Bogdan „evoluţia istorică a unui popor poate fi înţeleasă numai prin factorii interni ce au provocat-o, deci prin studiul claselor sociale ce l-au constituit şi al ideilor ce au stăpînit acţiunea lor". Întîlnim aici o viziune foarte modernă, apropiată de cea actuală, un real progres teoretic în istoriografia română. O adevărată istorie, arată I. Bogdan, nu se poate face prin prisma personalităţilor, ci prin studiul multilateral al organizării sociale, al civilizaţiei româneşti. Mai concret, aceasta însemna studiul poporului sub aspect etnografic şi statistic, cercetarea originii şi organizării satelor, împărţirii pămîntului, organizării administrative, oraşelor,

marii proprietăți („originea și transformațiunile marii proprietăți teritoriale sau a nobilimii, care au determinat în parte și dezvoltarea politică a principatelor"), naturii puterii domnești, apărării țării. Istoricul trebuia să cunoască „condițiile economice ale diferitelor clase sociale și raporturile ce s-au stabilit între ele în cursul secolelor", vechiul drept românesc, ca și dezvoltarea literaturii și artei. Aceasta nu înseamnă excluderea istoriei politice, care înceta însă de a mai ocupa primul plan. Istoricul trebuie să sublinieze mai ales ce este original în civilizația românească. Influențele externe nu pot fi, desigur, negate. I. Bogdan insistă asupra înrîuririlor slave, considerînd chiar că înainte de asimilarea slavilor (secolele VI—X) nu poate fi vorba de un popor român pe deplin închegat [7].

Pentru realizarea unui adevărat progres sub raportul conținutului istoriei, era necesară înainte de toate, arăta I. Bogdan, editarea cît mai completă a izvoarelor. Se impunea astfel o ediție critică a documentelor interne românești, de asemenea publicarea în mod științific a cronicilor, ca și adunarea inscripțiilor (un „corpus inscriptionum"). De o atenție deosebită trebuiau să se bucure științele auxiliare ale istoriei. În scrierea istoriei, scopurile străine științei nu-și aveau locul, singura tendință urmînd să fie căutarea adevărului.

Istoriografia română și problemele ei actuale este una dintre cele mai interesante scrieri programatice ale istoriografiei noastre. Cu mult curaj, cu o deosebită luciditate și înțelegere a sensurilor istoriei, I. Bogdan a arătat necesitatea orientării nu numai spre o metodă nouă, dar și spre o înțelegere mai largă, mai profundă, a obiectului disciplinei. Dacă în domeniul istoriei politice progresul era simțitor, în fața istoricilor stăteau însă, încă puțin cercetate, căile evoluției civilizației românești. I. Bogdan a indicat principalele direcții ale dezvoltării istoriografiei române în deceniile ce aveau să vină. Istoricii au contribuit cu adevărat la dezvoltarea științei ce o reprezentau în măsura în care activitatea lor a corespuns acestor direcții. Propunerile lui I. Bogdan își păstrează încă

---

[7] Observație nuanțată just de C. C. Giurescu, „în sensul că poporul român și-a căpătat caracteristicile sale complete numai după ce elementului *esențial*, dacoromanic, constituind *temeiul*, i s-a adăugat elementul slav. Cu alte cuvinte, că nu avem de a face cu părți egale, nici cantitativ, nici calitativ, și că punctul de greutate trebuie să cadă tot asupra primelor elemente".

valabilitatea, căci multe puncte ale programului său nu au fost nici pe departe epuizate ; se așteaptă încă monografii privitoare la istoria claselor sociale, a proprietății, a orașelor etc.

În „școala critică" pot fi încadrați și alți istorici, care au lăsat o operă mai restrînsă, dar concepută în același spirit de cercetare metodică și exactă. Astfel, George Popovici (1863—1905) a publicat în „Convorbiri literare" studii remarcabile privind istoria dreptului românesc ; colaborator al aceleiași reviste, Ștefan Orășanu (1869—1903) a scris, printre alte contribuții mai mărunte, lucrarea *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea,* apărută în 1899. Dintre istoricii de peste munți, apropiat de „școala critică" este bănățeanul Ioan Sârbu (1865—1922), format, ca și D. Onciul, la migăloasa școală vieneză. Istoric foarte conștiincios, spirit critic care mergea la cercetarea detaliată a fiecărui amănunt, dar lipsit de idei generale, precum și de talent literar, I. Sârbu s-a făcut cunoscut printr-o lucrare bine apreciată și în străinătate, referitoare la politica lui Matei Basarab, publicată în limba germană, la Leipzig, în 1899, sub titlul *Matei Vodă Basarabas auswärtige Beziehungen, 1632—1654.* A lucrat apoi o vreme îndelungată, folosind și material inedit, la o mare monografie despre Mihai Viteazul, bine documentată, dar aridă, pe care nu a reușit să o ducă pînă la sfîrșit. Au apărut două volume, în 1904 și 1907, sub titlul *Istoria lui Mihai-Vodă Viteazul ,domnul Țării Românești,* tratînd domnia acestuia pînă la 1599.

Prin activitatea lui D. Onciul, I. Bogdan și a celor grupați în jurul lor, istoriografia română a ajuns cu adevărat la maturitate în jurul anului 1900. Față de momentul 1870, dominat de erudiția, cînd critică și constructivă, cînd fantezistă, a lui Hasdeu, momentul 1900 ne pune în fața unui progres cu totul remarcabil, realizat în numai cîteva decenii, progres care își are, firește, limitele lui. Folosind o tehnică mult mai precisă și renunțînd la fantezie, reprezentanții „școlii critice" au înțeles documentația istorică în chip mai îngust decît Hasdeu ; în timp ce acesta — mai apropiat de concepția actuală — considera că orice mărturie, de orice natură, este izvor istoric, „școala critică" se baza în primul rînd, dacă nu exclusiv, pe mărturiile scrise. Tendința spre analiza detaliată a fiecărui amănunt a împiedicat de asemenea realizarea unor mari opere de sinteză, față de care

„Școala critică“ își exprima neîncrederea, cît timp nu erau lămurite, prin monografii parțiale și editarea izvoarelor, perioade și aspecte mai restrînse. Rigoarea critică a dus astfel la o anumită limitare a muncii fiecărui istoric, preț care trebuia să fie plătit pentru stabilirea studiilor istorice pe o bază trainică. Istoricului „universal“ de pînă atunci, îi ia locul specialistul într-un anumit domeniu.

Școala critică a nutrit iluzia unei istorii perfect științifice, deasupra oricăror influențe din afară. S-a vrut desprinsă de politică, de luptele sociale și naționale ale vremii, obiectiv care nu a putut fi pe deplin atins ; cu sau fără voia lor, istoricii vor reflecta în continuare o anumită concepție, un anumit ideal politic. Fără a se putea plasa cu totul în afara ideologiei epocii, istoriografia școlii critice este totuși, în chip evident, mai puțin angajată politicește decît opera istoricilor anteriori și a celor care vor reprezenta generația următoare.

Peste limitele arătate, important rămîne faptul că spre sfîrșitul secolului XIX, istoricii deveniseră conștienți de necesitatea unei documentări minuțioase, unei metode critice și, ca supremă țintă, de obligativitatea căutării obiective a adevărului.

6. ÎNCEPUTURILE ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI

Ramură distinctă a cercetării istorice, necesitînd o mai adîncă specializare și o metodă de lucru bine definită, arheologia s-a dezvoltat mai tîrziu în România decît alte aspecte ale istoriografiei. Ceea ce nu înseamnă că primii noștri istorici și chiar cronicarii, nu au remarcat importanța unor vestigii antice păstrate pe teritoriul românesc. Miron Costin admiră ruinele podului construit de Traian peste Dunăre, iar D. Cantemir își sprijină uneori argumentația pe mărturii arheologice, ca de altfel și stolnicul C. Cantacuzino.

Preocupări sistematice nu întîlnim însă decît începînd cu prima jumătate a secolului XIX. Bogăția materialului arheologic ascuns în pămîntul românesc și lipsa sau insuficiența izvoarelor scrise pentru o bună parte a istoriei poporului român explică interesul trezit și importanța acordată acestui gen de cercetări. Studiul arheologiei (înțeleasă ca o prezentare a monumentelor, a vechilor culturi și obiceiuri) în școli este prevăzut și de Regulamentul Organic (1831—1832). Tezaurul de la Pietroasa — descoperit în 1837 — a contribuit mult la intensificarea preocupărilor arheologice. Este perioada cînd se remarcă mai mulți colecționari particulari, sau arheologi amatori, dintre care amintim pe V. Blaremberg, generalul Mavros, George Seulescu (ultimul chiar a publicat unele cercetări istorice și arheologice). Primul studiu temeinic de arheologie, rezultat al unei bogate informări, este *Istriana,* publicat în 1846 de August Treboniu Laurian.

Evoluția arheologiei românești în secolul XIX, de la diletantism la știință, este ilustrată de numele a trei cercetători, reprezentînd generații diferite. Aceștia sînt : Cezar Boliac, Alexandru Odobescu, Grigore Tocilescu.

Cezar Boliac s-a născut în 1813 și s-a remarcat ca ziarist, scriitor și om politic. A participat la călătoria de studii din 1845, alături de A. T. Laurian, publicîndu-și independent de acesta, notele de călătorie, în 1845—1846. Mai tîrziu, aflat în Franța, a publicat în 1856 cartea *Topographie de la Roumanie*, astăzi depășită, în care folosește și date arheologice. Articolul *Despre daci* publicat în „Românul", în 1858, prezintă o importanță deosebită, Boliac fiind printre primii (urmat curînd de Hasdeu) care, combătînd ideile latiniste, încearcă să demonstreze marea importanță a elementului dac. Aceasta va fi de fapt principala sa preocupare în cadrul cercetărilor arheologice pe care ,după o lungă întrerupere, le reia în 1858. Cercetează linia Dunării și de asemenea vechile mînăstiri (în „Românul" din 1861 publică *Cercetări prin mînăstiri);* în gazeta „Buciumul", condusă de el în 1863—1864, editează documente istorice, cronici, precum și mai multe articole de istorie. Din 1865 conduce publicația „Trompeta Carpaților".

În 1869, C. Boliac este numit președinte al Comitetului arheologic din București, succedînd în această funcție generalului Mavros ; de acum înainte, pînă la sfîrșitul vieții, se va consacra aproape exclusiv arheologiei. (În 1868 inițiase și un curs gratuit de numismatică). Organizează călătorii arheologice pe Dunăre și în ținuturile de deal și munte, efectuînd săpături la Slonul — județul Prahova — și la Tinosul (aici împreună cu Odobescu). În articolul *Cetatea Tinosului,* publicat în „Trompeta Carpaților", pune problema cercetării vestigiilor dace. Toate rezultatele obținute sînt adunate în volumul *Escursiune arheologică în 1869,* apărut în același an, la București. În 1870 îl întîlnim căutînd urme dacice în munții Bucegi, iar în 1871 continuă cercetările la Slonul, unde crede că a descoperit un vechi alfabet dac. În 1872, efectuează săpături la Troesmis, la necropola din Zimnicea, la Celei și Vodastra. Totul fără metodă, fără cunoașterea în fond a meseriei, dar cu o energie și un entuziasm tineresc, cu totul neobișnuite pentru un om deja în vîrstă. Diletantismul său apare în unele studii, împingîndu-l la concluzii ridicole, cum ar fi în articolul (publicat în 1873) despre *Uzul fumatului din timpii preistorici,* bazat pe descoperirea unor obiecte presupuse de Boliac a fi pipe preistorice ; Odobescu îl va ironiza, publicînd în același an o replică, sub titlul *Fumuri arheologice scornite din lulele preistorice de*

un om care nu fumează. Este prima polemică din lungul șir care va jalona evoluția cercetărilor arheologice. Nu vom înșira toate zonele și localitățile unde au continuat săpăturile efectuate an de an de Boliac. În 1873 continuă să lucreze la Vodastra, Celei, Zimnicea, în 1874 cercetează în continuare necropola din Zimnicea etc. De semnalat lucrarea publicată în 1876, sub titlul *Ceramica Daciei. Vodastra.*

Boliac a murit în 1881. Judecat prin prisma științei actuale, el este sub orice critică. Privindu-l însă în contextul epocii, trebuie apreciat pentru noutatea și temeritatea întreprinderilor sale, care au deschis pentru alții, mai bine pregătiți, calea adevăratelor cercetări arheologice. Ideile sale privitoare la însemnătatea cunoașterii civilizației dace erau remarcabile și au contribuit, alături de studiile lui Hasdeu, la schimbarea opticii în legătură cu ponderea elementelor dac și roman în etnogeneza românească.

Reprezentant al următoarei generații, Alexandru Odobescu s-a născut în 1834, la București, fiind fiul generalului Ioan Odobescu, cunoscut prin rolul său reacționar în timpul revoluției din 1848. El a studiat la colegiul Sfîntul Sava — și amintim că școala avea o bogată colecție arheologică (inscripții romane, ceramică, fragmente de sculpturi), care va forma nucleul Muzeului Național de Antichități, înființat în 1864. Și-a continuat studiile la Paris între 1850—1854, luîndu-și însă numai bacalaureatul (dar audiind și cursurile facultății de litere); s-a interesat aici de arheologie, știință bine reprezentată în Franța. Fără a deveni propriu-zis un specialist, Odobescu depășește pregătirea improvizată a lui Boliac, realizînd într-un fel legătura dintre perioada diletantismului și cea a cercetării cu adevărat științifice în arheologia românească.

Preocupările și aptitudinile arheologice și le-a valorificat în 1867, cu ocazia expoziției universale de la Paris, cînd a îndeplinit funcția de comisar pentru organizarea pavilionului românesc; se expunea cu această ocazie și vestitul Tezaur de la Pietroasa. Ghidul pavilionului — *Notiță despre România* — a fost scris de el, în colaborare cu P. S. Aurelian, lui Odobescu revenindu-i partea arheologică *(Notice sur les antiquités de la Roumanie)*, în care insistă asupra tezaurului menționat, dar se referă și la alte antichități românești: tumuli, valuri, săpăturile de la Celei, Reșca etc.

În 1869, Odobescu lucrează alături de Boliac, pe teren, la Tinosul și Pucheni, urmarea fiind descoperirea unor urme dacice. Devenind tot mai cunoscut în cercurile specialiștilor, este ales membru al comitetului arheologic în 1869 și în același an reprezintă țara la congresul internațional de antropologie și arheologie preistorică de la Copenhaga, cu o comunicare privind descoperirile preistorice în România. În 1870 este ales membru al Societății Academice ; pe lîngă activitatea științifică, se luase în considerație, firește, și cunoscuta sa operă literară. Ca membru al Academiei, el se va remarca, printre altele, prin instituirea unui premiu pentru cea mai bună lucrare despre Dacia veche (va fi cîștigat, cum vom vedea, de Gr. Tocilescu). Apare din nou cu claritate schimbarea fundamentală, în cursul anilor 1860—1870, a concepției privind etnogeneza. Urmare și a descoperirilor arheologice, civilizația dacă și aportul său la formarea poporului român erau tot mai insistent subliniate. Cauza trebuie căutată și în condițiile politice schimbate ; mai ales în urma unirii din 1859, românii își consolidaseră suficient poziția pentru a nu mai fi tentați să-și susțină drepturile legitime prin originea exclusiv latină. De altfel, descendența din daci — firește, cu puternicul adaus roman — sublinia cu și mai mare tărie ideea continuității, din timpurile cele mai vechi, corespunzînd totodată și adevărului științific.

În 1871, Odobescu începe să pună în aplicare o idee nouă, alcătuind un *Chestionar arheologic*, trimis învățătorilor din sate. Dorința sa era ca, pe baza răspunsurilor primite, să realizeze o hartă și un dicționar arheologic al României, rămase însă în stadiul de proiect. A primit peste 1600 de răspunsuri, din diferite localități. Folosindu-se de ele ,a alcătuit studiile *Rămășițe antice din județul Dorohoi* (apărut în 1871 și, în broșură, în 1872) și *Antichitățile județului Romanați* (1877). Amintim și alte lucrări din această perioadă : *Arheologia preistorică : arme și unelte de os din epocele preistorice aflate în România* (1872), *Artele din România în periodul preistoric* (1874). Fragmente de arheologie se întîlnesc și în eseul *Pseudokinegetikos* (1874), care i-a consolidat gloria literară. Polemica cu C. Boliac, desfășurată tot în această vreme, impune o succintă comparație. Odobescu îi este incomparabil superior prin cultură, finețe spirituală și cunoașterea literaturii de specialitate, la nivelul ei european. El nu este

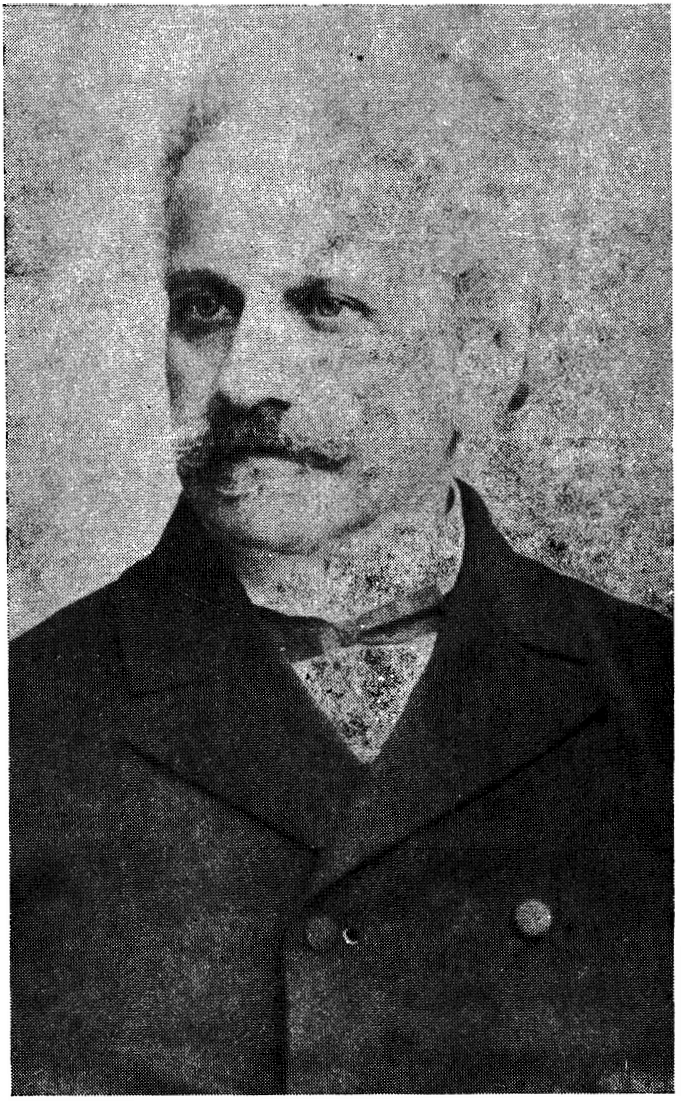

Alexandru Odobescu

totuşi, în ciuda unor cercetări din tinereţe — şi aici trebuie subliniată singura, dar deloc neglijabila superioritate a lui Boliac — un arheolog de teren, lipsă ce i-a fost imputată şi de adversarul său, mare iniţiator de şantiere. Tipul eruditului, al savantului de salon, Odobescu prefera să stea în fotoliul său şi să folosească răspunsurile — de multe ori discutabile, căci nu porneau de la specialişti — primite la chestionarele sale.

Din 1874 Odobescu predă la Universitatea din Bucureşti un curs liber de arheologie, primul de acest fel în România. Prelegerile din 1874—1875 au fost publicate în 1877 sub titlul *Istoria arheologiei*. Lucrarea cuprinde 15 lecţii, referitoare la dezvoltarea arheologiei [1] în antichitate şi — sărind peste evul mediu, considerat neinteresant — în epoca renaşterii, pînă la mijlocul secolului XVIII (a doua parte este cea mai reuşită). *Istoria arheologiei* este foarte bine documentată şi concepută potrivit unui plan original. Lucrarea este remarcabilă atît prin erudiţie, cît şi prin stil, talentul de narator al lui Odobescu găsind aici un teren prielnic ; unele digresiuni abat însă expunerea de la firul ei normal. Odobescu plănuia şi un al doilea volum, care ar fi tratat dezvoltarea arheologiei în epoca modernă, după 1750 ; din păcate, nu l-a mai realizat.

După 1878, arheologul se ocupă în special cu studiul Tezaurului de la Pietroasa. După o muncă îndelungată, migăloasă, a publicat în 1889, la Paris, primul volum al operei de vastă erudiţie *Le trésor de Pétrossa. Historique — Description. Étude sur l'orfèvrerie antique ;* cuprinde 514 pagini, însoţite de numeroase planşe şi ilustraţii. După moartea lui Odobescu, au apărut, în 1896 şi 1900, sub îngrijirea lui G. Ionescu-Gion, şi următoarele volume, nedefinitivate şi mai schematice : al doilea (111 pagini) şi al treilea (doar 26 pagini). *Tezaurul de la Pietroasa* este opera fundamentală a lui Odobescu ; concluzia la care ajunge autorul este că piesele studiate aparţin mai multor epoci, constituind tezaurul unui templu gotic, ascuns de şeful acestora Athanaric, pe la anul

[1] Concepţia lui Odobescu asupra arheologiei corespunde doar parţial concepţiei actuale. El se interesa mai ales de monumente, de evoluţia artei şi de vechile datini şi instituţii. De aici, vădite interferenţe cu istoria artei şi cu istoria civilizaţiei în general.

376 e.n. Autorul a încetat din viață în 1895, lăsînd lucrarea neterminată.

Mare scriitor și remarcabil om de știință, Odobescu este una din personalitățile reprezentative ale culturii românești din secolul XIX. D. Tudor consideră că el „este creatorul arheologiei științifice din România. Cu el se deschide o școală arheologică critică, care va înlătura din cîmpul acestei științe diletantismul". Totuși, prin pasiunea sa pentru erudiția pură și interesul destul de slab acordat cercetărilor de teren, Odobescu nu poate fi considerat pe deplin un cercetător modern. Primul arheolog profesionist în adevăratul înțeles al cuvîntului avea să fie Grigore Tocilescu.

Grigore Tocilescu s-a născut în anul 1850, în satul Fefelei, lîngă Mizil. A studiat dreptul la București, urmînd însă paralel și facultatea de litere. A colaborat inițial la periodicele „Traian" și „Columna lui Traian", conduse de Hasdeu, al cărui fervent admirator a fost în tinerețe. Atunci cînd George Panu și mai puțin reprezentativul P. Cernătescu au atacat concluziile mentorului său, care disprețuindu-i nu s-a obosit să răspundă personal, Tocilescu a luat apărarea lui Hasdeu, însușindu-și fără critică ideile acestuia în lucrarea polemică *Cum se scrie la noi istoria* (apărută în 1874). Mai tîrziu îi va veni lui rîndul să fie ținta atacurilor lui Hasdeu. În 1874 Tocilescu obține licența în drept, dar încă din această vreme preocuparea sa principală este istoria. Primele lucrări sînt consacrate mai ales evului mediu ; citățm dintre ele *Doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul* (apărută în 1872), *Familia lui Mihai-Vodă Viteazul* (1874), *Petru Cercel* (1874) etc. Tot în această vreme scrie și o succintă monografie despre *Nicolae Bălcescu. Viața, timpul și operele sale* (1876), prima lucrare de sinteză consacrată marelui istoric și revoluționar.

În anul 1875, Gr. Tocilescu pleacă în străinătate pentru a se specializa în limbi slave și în istorie veche ; se afla sub dubla influență a lui Hasdeu și Odobescu, ceea ce explică dorința de a-și însuși două specializări suficient de diferite. Va studia la Praga și Viena, renunțînd însă treptat la slavistică și oprindu-se asupra istoriei vechi. Își susține doctoratul la Praga în 1876 cu teza *Dacia înainte de romani*, subiect inspirat de Odobescu, căruia îi aparținea și inițiativa premiului academic pentru o lucrare cu această temă. Într-adevăr, revăzută și completată, monografia lui Tocilescu a fost premiată

de Societatea Academică în 1877, fiind publicată în volum, la București, în 1880.

Dacia înainte de romani reprezintă prima încercare din istoriografia noastră de a aduna toate materialele literare, lingvistice și arheologice, privind istoria Daciei. Autorul dovedește suficient spirit critic și se bazează pe o documentație bogată; a fost chiar criticat abuzul de erudiție[2] și forma greoaie, pedantă. Prima parte a lucrării prezintă geografia antică a Daciei, iar a doua etnografia Daciei. Sînt prezentați locuitorii din cele mai vechi timpuri cunoscute, apoi sciții, agafîrșii, geții și dacii (autorul consideră că aceștia din urmă sînt două popoare deosebite deși înrudite — teză care nu a rezistat în istoriografia română; arată în chip just că aparțineau familiei tracilor, combătînd teoriile că ar fi fost goți, celți, slavi etc.). Mai multe capitole descriu pe larg limba, obiceiurile, instituțiile, dezvoltarea economică, vestigiile antice (unelte, monede, ceramică, morminte etc.) ale locuitorilor Daciei. *Dacia înainte de romani* este prima mare sinteză referitoare la istoria veche a teritoriului românesc. Ca orice încercare — mai ales într-un domeniu unde s-a progresat atît de mult în ultimul secol —, ea nu poate fi decît imperfectă, dar marele ei merit stă tocmai în faptul că este prima.

În 1877 Gr. Tocilescu este ales membru corespondent al Societății Academice și, în același an, trimis în Rusia cu importanta misiune științifică de a cerceta materialele inedite referitoare la istoria românească, în primul rînd manuscrisele lui D. Cantemir. A întreprins aici o muncă foarte utilă, copiind și comparînd diferite lucrări ale prințului moldovean și aducînd astfel o prețioasă contribuție la cunoașterea și editarea operei acestuia în România. În 1878 merge cu o altă misiune, de data aceasta arheologică și epigrafică, în Bulgaria, unde descoperă și transcrie mai multe inscripții: cercetările întreprinse le consemnează într-un *Raport al unei misiuni epigrafice în Bulgaria*, publicat tot în 1878. Este apoi însărcinat cu o călătorie științifică în Franța, unde rămîne între 1878—1881, culegînd materiale din biblioteci și arhive privind

[2] Dacă Hasdeu a făcut o critică severă lucrării, în „Convorbiri literare" ea era recenzată, probabil de A. D. Xenopol, în chip favorabil, mai ales pentru vastul material adunat, dar recenzentul nu era de acord cu „erudiția înspăimîntătoare", în general de împrumut și îngreunarea textului prin abuzul de note și chiar note la note.

istoria românilor [3]. În același timp continuă la Paris specializarea în arheologie.

După întoarcerea în țară, este numit în 1881 profesor la Universitatea din București, titular al catedrei de istorie antică, antichități greco-romane și epigrafie, creată cu acest prilej. Este și director al Muzeului Național de Antichități. În aceste funcții, ca și în altele ocupate, Tocilescu a dovedit o mare energie, putere de muncă și deosebit talent organizatoric. Dinamic, remarcabil orator și mare animator, el a fost un foarte bun profesor și a știut, nu numai prin contribuția sa științifică personală, dar și prin atragerea altora și mai ales a tinerilor în jurul său, să sporească mult interesul pentru istorie. Paralel cu activitatea arheologică, continuă cercetarea istoriei medievale, scrie manuale de școală, conduce „Revista pentru istorie, arheologie și filologie" (1882—1909), este unul dintre autorii *Marelui dicționar geografic al României*, lucrare remarcabilă apărută în cinci volume între 1898—1902, și se ocupă cu editarea operelor lui D. Cantemir ; sub îngrijirea sa apare în 1901, în cadrul ediției academice, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* (dovadă a interesului său pentru studiul vieții și operei marelui domnitor-cărturar, stau la Biblioteca Academiei R.S.R. două dosare cuprinzînd, de-a lungul a 720 file, note și materiale despre D. Cantemir ; poate că istoricul se gîndea chiar la realizarea unei monografii mai întinse despre acesta). Un manuscris interesant, nepublicat pînă astăzi, și păstrat doar parțial (128 pagini din 312), reprezintă, sub titlul *Țăranul român*, prima istorie detaliată a țărănimii românești, de la începuturi pînă în 1878. Lucrarea, redactată pentru obținerea unui premiu al Academiei, respinsă de la premiere în 1878, dar acceptată în 1882, a fost apoi uitată, însemnătatea ei deosebită fiind subliniată în 1966, printr-un studiu publicat de Gh. Georgescu-Buzău în „Analele Universității București". Tocilescu pleca de la o teză apropiată de cea a lui Bălcescu, subliniind deposedarea treptată a țăranilor de pămînturile lor. Paralel cu această impresionantă activitate, găsind timp pentru toate, Tocilescu ocupa și funcții publice, fiind secretar general al Ministerului Instrucțiunii

[3] Pe baza lor va publica împreună cu Al. Odobescu, în 1886, un volum de documente în cadrul colecției Hurmuzaki, cuprinzînd materiale pentru anii 1518—1780.

Grigore Tocilescu

publice (1881—1885) și inspector general al învățămîntului (1885—1890), iar mai tîrziu senator.

Opera sa esențială este însă cea de arheolog. A efectuat numeroase cercetări arheologice în Dobrogea, identificînd 60 de așezări și fortărețe daco-romane și descoperind peste 600 de inscripții, precum și sculpturi, monede etc. A întreprins săpături și în Muntenia și Oltenia, mai ales pe Valea Oltului. Preocupat în special de inscripții — epigrafia a fost marea sa pasiune și aici avea cunoștințe mai temeinice —, a scris multe articole în legătură cu acestea și a colaborat la volumul III din importanta colecție *Corpus Inscriptionum Latinarum.*

În 1882, Tocilescu a început cercetarea monumentului de la Adamclisi, de care în primul rînd i-a rămas legat numele. După mulți ani de muncă a publicat în 1895, la Viena, împreună cu specialiștii austrieci O. Benndorf și G. Niemann, monografia *Monumentul de la Adam-Klissi* (și o versiune germană : *Das Monument von Adamklissi).* Cei doi colaboratori s-au ocupat cu sculpturile și respectiv cu reconstituirea, în timp ce Tocilescu a studiat inscripțiile și a realizat interpretarea istorică. El considera că monumentul, așa cum se prezintă, a fost înălțat de Traian la anul 109 e.n. — după cum indică de altfel și inscripția — pentru a comemora victoria obținută împotriva dacilor în luptele din anii anteriori. Mai tîrziu, ținînd seama de aspectul destul de primitiv al sculpturilor, alți istorici și arheologi (printre care N. Iorga, R. Vulpe) au susținut o refacere completă a monumentului în secolul IV e.n. În dispută au fost antrenați mulți specialiști, români și străini, majoritatea aprobînd concluziile lui Tocilescu, care astăzi pare a avea cîștig de cauză. În orice caz, meritul său ca autor al primei monografii despre acest însemnat monument al antichității romane este incontestabil.

Lucrarea s-a bucurat de un succes răsunător. Tocilescu, după ce încă din 1890 era membru al Academiei Române, a devenit și membru al unor numeroase institute și societăți străine. A conferențiat despre monumentul de la Adamclisi la Roma, Paris, Londra, Viena, Dresda, Köln etc. Pînă la sfîrșitul vieții a continuat săpăturile în orașul Tropaeum, din apropierea monumentului și, de asemenea, la Axiopolis lîngă Cernavodă, la Tomis, Callatis, Troesmis. O serie de rapoarte și concluzii sînt cuprinse în lucrarea *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie,* apărută în 1900. Pe baza cerce-

tărilor întreprinse, și a materialelor aflate la Muzeul Național de Antichități, a publicat, în 1902 și 1908, lucrarea în două părți *Monumente epigrafice și sculpturale*.

Bolnav de inimă, a fost nevoit să-și restrîngă treptat activitatea și a murit, încă tînăr, în anul 1909. I-a urmat la catedră foarte tînărul pe atunci Vasile Pârvan. Odată cu trecerea timpului, lucrările lui Tocilescu s-au învechit într-o măsură mai mică sau mai mare (fapt firesc pentru orice lucrare istorică și cu atît mai mult în domeniul arheologiei, care a făcut într-un timp scurt progrese spectaculoase). Chiar tehnica sa de lucru a fost pusă în discuție. Tocilescu, format în apropierea lui Hasdeu și a lui Odobescu, este, ca și aceștia, un exponent al curentului de tranziție de la romantism la școala critică. În jurul anului 1900 el apărea deja în fața celor nu cu mult mai tineri ca el (șase ani îl despart de Onciul, 14 de Bogdan și 21 de Iorga) ca reprezentantul unui curent învechit [4]. Respingînd fantezia lui Hasdeu, el nu atinsese totuși gradul de pregătire tehnică, spirit critic și obiectivitatea ce caracterizau, în alte sectoare ale istoriei, pe Onciul sau Bogdan. Nu trebuie uitat însă că și arheologia — ca disciplină constituită — se cristalizase mai tîrziu. Oricare ar fi însă limitele și greșelile lui Tocilescu, un fapt rămîne sigur: prin munca sa, atît științifică cît și organizatorică, arheologia românească a realizat un important salt calitativ. Succesorii săi, care l-au depășit desigur, nu au trebuit să-și înceapă activitatea pe un teren neexplorat.

BIBLIOGRAFIE

DAMIAN BOGDAN, *Ioan Bogdan, activitatea științifică și didactică*, în „Romanoslavica" 1958, p. 187—207.

IOAN BOGDAN, *Scrieri alese*. Cu o prefață de Emil Petrovici. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, Editura științifică, București, 1968.

[4] Este totuși mai apropiat de noi decît școala critică, prin înțelegerea rosturilor sociale și politice ale istoriei. „Istoria nu se poate concepe — scrie el —, nici poate fi de vreun folos, dacă nu are totdeauna în privire legătura cu prezentul. Trecutul este numai o treaptă pentru priceperea stării și împrejurărilor de astăzi; istoria nu e decît expunerea și aprecierea trecutului prin lumina prezentului".

OCTAV BOTEZ, *Alexandru Xenopol, teoretician și filozof al istoriei (studiu critic)*, București, 1928.

MIHAI DRĂGAN, *B. P. Hasdeu*, Editura Junimea, Iași, 1972.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Activitatea istorică a lui Nic. Densușianu (1846—1911)*, București, 1912.

E. LOVINESCU, *T. Maiorescu*, ed. II, Editura Minerva, București, 1972.

E. LOVINESCU, *T. Maiorescu și contemporanii lui*, 2 vol., București, 1943, 1944, ed. II, Editura Minerva, București, 1974 (capitolele referitoare la A. D. Xenopol și G. Panu).

VASILE MACIU, *Activitatea istoriografică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii", nr. 5/1963, p. 1021—1034.

VASILE MACIU, *L'activité d'historien de A. D. Xenopol*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 2/1970, p. 205—220.

ALEXANDRU ODOBESCU, *Istoria arheologiei*, Editura științifică, București, 1961 (studiul introductiv *Alexandru Odobescu arheolog* de D. Tudor, p. 7—46).

DIMITRIE ONCIUL, *Scrieri istorice*, Ediție critică îngrijită și cuvînt înainte de Aurelian Sacerdoțeanu, 2 vol., Editura științifică, București, 1968.

P. P. PANAITESCU, *Ioan Bogdan și studiile de istorie slavă la români*, Vălenii de Munte, 1928.

OVIDIU PAPADIMA, *Cezar Boliac*, Editura Academiei R.S.R., București 1966.

CICERONE POGHIRC, *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog*, Editura științifică, București, 1968.

A. SACERDOȚEANU, *Concepția istorică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii", nr. 5/1957, p. 141—160.

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Concepția și metoda istorică a lui Dimitrie Onciul (1856—1923)*, în „Studii" nr. 6/1963, p. 1237—1253; *La formation des Etats roumains dans la conception de Dimitrie Onciul*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 1/1973, p. 5—19.

VASILE VETIȘANU, *Filozofia istoriei la B. P. Hasdeu*, în „Revista de istorie", nr. 7/1974, p. 1049—1063.

RADU VULPE, *Grigorie G. Tocilescu, arheolog și istoric*, în „Revista de istorie", nr. 10/1975, p. 1547—1562.

AL. ZUB, *La conception historique d'A. D. Xenopol*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 4/1970, p. 727—744.

* * * A. D. *Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, Editura Academiei R.S.R., București, 1972.

1. ASPECTE GENERALE

Prima jumătate a secolului al XX-lea a fost martora unei evoluții rapide a tuturor științelor. Mersul istoriei s-a accelerat și nici o ramură a activității și cunoștințelor umane nu a rămas neatinsă de suflul marilor schimbări. Și istoriografia, atît de strîns legată de întreaga evoluție socială și politică, a trebuit să-și redefinească conținutul, să caute noi metode de lucru și noi interpretări.

Este evident mai întîi — în strîns raport cu intensa dezvoltare economică și implicațiile politice ale acesteia, cu accentuarea problemelor sociale — interesul sporit pentru aspectele materiale ale istoriei omenirii. Este vorba nu numai de creșterea ponderii istoriei sociale și economice, dar chiar de tendința tot mai pronunțată de a vedea în factorii materiali baza întregului edificiu istoric. Desigur, marxismul ajunsese la această concluzie încă de la mijlocul secolului XIX, dar acum, și acesta este elementul nou, chiar un număr însemnat de istorici nemarxiști, și dintre cei mai importanți, înțeleg să pornească în explicarea faptelor istorice de la studiul economiei și societății. Este cazul lui Henri Pirenne (1862—1935), marele istoric belgian, unul dintre cei mai de seamă exponenți ai istoriografiei epocii sale ; studiind trecerea de la antichitate la evul mediu sau formarea orașelor medievale, el și-a construit teoriile, uneori discutabile, dar de o mare originalitate, pe premisa rolului determinant al factorilor economici, mai ales al comerțului. Pe urmele lui s-a format, în special în Franța, o întreagă școală, îndreptată spre studiul istoriei civilizației. Marc Bloch, autorul lucrărilor *Caracterele originale ale istoriei rurale franceze* (1931) și *Societatea feudală* (1939—1940), și Lucien Febvre au fost marii săi reprezentanți în

Franța. Ei au întemeiat în 1929 importanta publicație „Annales d'histoire économique et sociale" (apare și astăzi sub titlul „Annales. Économies. Sociétés. Civilisations"), care și-a propus, accentuînd mai ales studiile economice și sociale, lărgirea investigației istorice, prin legarea ei mai strînsă de sociologie, etnologie, demografie, psihologie, economie politică etc. Școala lui Pirenne și a istoricilor francezi a influențat și istoriografia românească; de altfel, în chip independent, încă din 1905, Ioan Bogdan, în *Istoriografia română și problemele ei actuale*, insistase pentru intensificarea preocupărilor de istorie social-economică.

Fără a neglija, firește, cercetările de amănunt, în lipsa cărora privirile mai largi nu ar fi posibile, specialiștii se interesau tot mai mult de mari lucrări de sinteză. Înțeleasă ca studiu al civilizațiilor, istoria nu se mai putea rezuma la mici fragmente, nu întotdeauna esențiale din viața unui popor. Henri Berr (1863—1954), care publicase în 1911 lucrarea cu titlu semnificativ *Sinteza în istorie* și edita din 1900 „Revue de synthèse historique" a condus în perioada interbelică imensa colecție „L'évolution de l'humanité", din care au apărut vreo 60 de volume din cele 100 plănuite. Fiecare lucrare era o sinteză parțială, care trebuia să îmbrățișeze un anumit aspect al evoluției civilizației. Ca un studiu comparat al civilizațiilor este înțeleasă istoria și de britanicul Arnold Toynbee (1889—1975), care începe să publice în 1934 monumentala operă, în 12 volume, *A Study of History*. Este evident că omul secolului XX nu mai este interesat de erudiția stearpă, ci de marile probleme de istorie, de înțelesul lor.

Desigur, metodele puse la punct de „școala critică" rămîn un bun cîștigat. Faptul că istoria este o disciplină științifică, necesitînd o bună pregătire de specialitate, nu mai poate fi pus la îndoială. Apar însă îndoieli și discuții privitoare la caracterul strict obiectiv al istoriei, neinfluențată de politică, de considerații extraștiințifice. Exponenții „școlii critice", văzînd în istorie o știință ca oricare alta, precisă, obiectivă, considerau că disciplina lor trebuie să dea la iveală adevărul pur, etern. Evoluția istoriografiei a dovedit însă strînsa ei legătură cu politica, cu mentalitatea fiecărei epoci. Benedetto Croce (1866—1952), un gînditor italian care s-a bucurat de o mare influență, inclusiv în România, a subliniat în special acest aspect, al legăturii de nedesfăcut între istorie și contem-

poraneitate. „Orice istorie este istorie contemporană", spunea el, în sensul că trecutul este întotdeauna privit, și nici nu ar putea fi altfel, din punctul de vedere al prezentului. Credința „școlii critice" că istoria poate fi cercetată în condiții de laborator, fără legătură cu politica curentă, s-a dovedit o iluzie.

Și în istoriografia românească punctul de vedere al „școlii critice" a fost depășit, fără a se renunța desigur la marile progrese realizate în tehnica cercetării și la conștiința că istoricul trebuie să prezinte faptele cu probitate, fără exagerări și denaturări. „Junimea", I. Bogdan, D. Onciul combătuseră istoriografia romantică, angajată în contemporaneitate, dar mai puțin scrupuloasă în cercetarea faptelor. Îi opuseseră o istoriografie precisă, obiectivă, pe care o voiau ruptă de politică. O dată saltul calitativ realizat în domeniul metodei de cercetare, istoriografia trebuia să revină însă la rolul său social, explicînd trecutul, dar în raport cu prezentul, cu necesitățile societății românești. Această detașare de „școala critică" este vizibilă în primul rînd la Nicolae Iorga, care nu se mulțumește cu o cercetare critică, obiectivă — pentru care era la fel de bine pregătit ca D. Onciul și I. Bogdan —, ci încearcă să retrăiască trecutul, să umple golurile printr-un efort al imaginației și mai ales să lege istoria de prezent, să explice și să justifice ziua de azi prin șirul zilelor trecute. La fel ca Iorga, și Vasile Pârvan înțelege că istoricul trebuie să retrăiască trecutul pe care îl descrie. Chestiunea era pînă unde se poate merge cu acest subiectivism ; de la concepția relativ îngustă a școlii critice, se putea ajunge la exagerări în sens contrar, printr-un abuz de imaginație și modernizare a istoriei. Au existat continuatori ai școlii critice care s-au ridicat împotriva noului romantism istoriografic ; polemica din deceniul IV al secolului, dintre Iorga și „noua școală" istorică (de fapt continuarea vechii școli a lui Bogdan și Onciul) ilustrează această dispută.

În ansamblu însă, toți istoricii, fie că o mărturisesc sau nu, că sînt sau nu pe deplin conștienți de rolul lor social, reflectă în opera lor preocupările naționale și politice ale vremii. Cu atît mai mult cu cît — de la lupta pentru desăvîrșirea unirii politice, realizată în 1918 și pînă la actul decisiv din 1944 — epoca la care ne referim este marcată de evenimente de cea mai mare semnificație pentru destinele poporului

român. Aspectul național al istoriografiei românești, atît de pronunțat la romantici, estompat prin reacția „școlii critice", este vizibil din nou în cele mai reprezentative opere ale generației lui Iorga, precum și ale generației următoare, formată în perioada interbelică. Ajunge să amintim că, prin scrisul și fapta lor, istoricii (N. Iorga, I. Ursu, I. Lupaș, I. Nistor și mulți alții) s-au aflat în primele rînduri ale luptei pentru unirea din 1918.

Sub raportul metodei și concepției, istoriografia vremii — exceptînd desigur lucrările istoricilor marxiști — se remarcă printr-un pronunțat eclectism. Istoricii sînt conștienți de faptul că cercetarea lor trebuie să îmbrățișeze o gamă cît mai largă de manifestări ale vieții omenești. Unii dintre ei acordă un rol mai mare evoluției spirituale (N. Iorga), alții se îndreaptă spre o explicație materialistă (de pildă P. P. Panaitescu), dar în general se feresc să adopte un sistem filozofic strict, să explice evoluția omenirii pe baza unor criterii bine definite, precise. Aproape toți resping ideea legității istorice. Lipsește în istoriografia românească din această vreme — în ciuda unor pagini interesante scrise de Iorga sau Pârvan — spiritul filozofic, preocuparea pentru problemele fundamentale ale disciplinei. Încercarea lui Xenopol de a elabora o „teorie a istoriei" nu a găsit continuatori, istoricii rămînînd în general la concluzia că rolul lor exclusiv este să prezinte cît mai corect faptele și ideile trecutului. Interpretarea acestora, în măsura în care se făcea, nu era supusă unor criterii ferme, ci în primul rînd ingeniozității istoricului, care într-o anumită situație putea considera determinantă baza materială, în alta factorii spirituali.

În privința cercetării faptelor, a grupării lor în lucrări speciale sau sinteze, perioada este foarte bogată în realizări. Aproape toate problemele istoriei României au fost tratate în amănunt, pe baza unui material de multe ori nou. Studiul istoriei universale, aproape inexistent pînă spre sfîrșitul secolului XIX, ia un mare avînt, mai întîi prin lucrările lui N. Iorga, apoi ale altor istorici.

Se diversifică și se aprofundează, de asemenea, cercetarea diferitelor științe auxiliare ale istoriei. Paleografia, arhivistica, numismatica etc. sînt studiate de specialiști competenți, care se dedică cercetărilor respective, tratate în treacăt mai înainte fie de amatori, fie de istorici cu multiple preocupări.

Cîteva nume se impun. Astfel, Constantin Moisil (1876—1958) se specializează în numismatică și arhivistică, remarcîndu-se atît prin numeroase studii publicate în aceste domenii, cît și prin activitatea sa organizatorică ; director al Arhivelor Statului (1923—1938), el inițiază, de asemenea, Școala de arhivistică (1924) și Cabinetul numismatic al Academiei. Aurelian Sacerdoțeanu (n. 1904), profesor la Școala de arhivistică și din 1938 director al Arhivelor Statului, pe lîngă publicarea multor studii de istorie românească și universală, a contribuit în mare măsură la așezarea arhivisticii românești pe baze științifice.

Desigur, creșterea cantitativă a cercetărilor istorice trebuie pusă în legătură și cu desăvîrșirea unității naționale. După 1918, celor două universități românești din București și Iași, li se adaugă alte două, la Cluj și Cernăuți, în cadrul lor predarea și cercetarea istoriei jucînd de asemenea un rol important. Se înființează și institute de istorie, care contribuie la lărgirea și adîncirea muncii științifice. În 1914 este întemeiat la București Institutul de studii sud-est europene, care editează, sub conducerea lui N. Iorga, publicația „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale" între 1914—1923, iar între 1924—1946 „Revue historique de Sud-Est européen". La Cluj se înființează, imediat după primul război mondial, Institutul de studii clasice și Institutul de istorie națională, ultimul editînd între 1921—1945 „Anuarul Institutului de istorie națională". La București este creat, de asemenea, un Institut de istorie națională, în 1931, iar în 1937, din inițiativa lui N. Iorga, Institutul de istorie universală. La Iași, I. Minea va înființa în 1941 Institutul de istorie a românilor „A. D. Xenopol". Munca științifică se desfășoară deci într-un cadru mult mai organizat, punîndu-se accent nu numai pe realizările individuale, ci și pe formarea unor colective.

O mare însemnătate — pentru lărgirea orizontului tinerilor istorici și realizarea unor cercetări de istorie universală — au avut și cele două „Școli române", create în 1921 din inițiativa lui N. Iorga, în Franța, la Fontenay-aux-Roses (suburbie a Parisului) și în Italia, la Roma. Ele vor edita două publicații valoroase, cea dintîi „Mélanges de l'École roumaine en France" (citată, pe scurt, „Mélanges"), între 1923—1940, a doua „Ephemeris Dacoromana", întemeiată în 1923.

Numărul publicațiilor de istorie a crescut mult, mai ales în perioada interbelică. De fapt, pînă în vremea primului război mondial nu existau reviste de istorie propriu-zise, ci reviste culturale sau științifice, care publicau într-o măsură mai mare sau mai mică și istorie, precum și publicații specializate pentru numismatică, monumente istorice, genealogie. Începînd să editeze în 1915 „Revista istorică", N. Iorga deschidea calea unor reviste consacrate exclusiv istoriei. Dat fiind că studiile mai mari își aveau locul în „Analele Academici", seria istorică, și în „Bulletin de la Section historique", publicat de Academie începînd din 1912, Iorga și-a propus ca „Revista istorică" să publice în special articole mai mărunte, bazate pe informație inedită și, totodată, prin numeroase recenzii și note, să țină la curent publicul cu lucrările apărute în țară sau în străinătate. „Revista istorică" a apărut pînă în 1946 ; după moartea lui N. Iorga, directorul ei va fi N. Bănescu. Dacă însuși Iorga a asigurat, prin producția sa abundentă, o bună parte a materialului publicat aici, el a reușit să grupeze în jurul revistei numeroși colaboratori, printre care D. Onciul, A. Lapedatu, I. Lupaș, I. C. Filitti, I. Andrieșescu, G. I. Brătianu, P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, A. Oțetea, N. A. Constantinescu, A. Sacerdoțeanu, Radu Vulpe, D. Berciu și mulți alții.

Tot în 1915, I. Bogdan a înființat „Buletinul Comisiei istorice a României", care va apare și în 1916, apoi între 1924—1938. După moartea lui I. Bogdan, publicația va fi condusă de N. Iorga.

În perioada interbelică apar numeroase reviste istorice. Pe lîngă cele care își continuă apariția și cele deja amintite, mai trebuie consemnate cîteva publicații care s-au impus în viața științifică. În 1924 apare, sub conducerea lui Pârvan, importanta revistă arheologică „Dacia", condusă după moartea sa de I. Andrieșescu. C. Moisil întemeiază, tot în 1924, „Revista arhivelor", care va apare pînă în 1947, fiind reluată, în 1957, într-o serie nouă. La Craiova este editată între 1922—1943 revista „Arhivele Olteniei". La Iași, I. Minea publică începînd din 1925 revista „Cercetări istorice" care, schimbîndu-și mai tîrziu titlul în „Studii și cercetări istorice", va apare pînă în 1947. Tot la Iași a apărut între 1921—1933 revista intitulată „Ion Neculce". La Cernăuți, I. Nistor a publicat între 1924—1939 revista „Codrul Cosminului". La

Cluj, pe lîngă „Anuarul" amintit, apare între 1934—1940, „Revue de Transylvanie", sub conducerea lui Silviu Dragomir, publicație cu un rol însemnat în apărarea drepturilor naționale românești împotriva propagandei revizioniste ; între 1940—1945 va fi tipărită la Sibiu. La Timișoara se editează din 1928 „Analele Banatului", iar la Brașov, din 1929, „Țara Bîrsei".

Un important eveniment istoriografic l-a constituit publicarea la București, începînd din 1931 (și pînă în 1947) a unei noi reviste, grupînd mai ales pe istoricii tinerei generații : „Revista istorică română". Vom trata în detaliu, mai tîrziu, programul său și conflictul ce a opus-o „Revistei istorice" a lui N. Iorga. Spre sfîrșitul perioadei de care ne ocupăm mai apar, la București, „Arhiva românească", între 1939—1945, care a publicat mai ales documente din secolul XIX și „Hrisovul", între 1941—1947, revista Școlii de arhivistică.

S-a continuat — deși nu în ritmul care ar fi fost de dorit și fără o organizare precisă a muncii —editarea izvoarelor istorice. Un anumit rol a avut *Comisia istorică a României*, creată în 1910 sub conducerea lui I. Bogdan, ajutat de Al. Lapedatu ; scopul său era realizarea unor ediții critice de cronici și documente. I. Bogdan (prin *Documentele lui Ștefan cel Mare*), C. Giurescu,D. Russo și-au adus contribuția în această activitate ,întreruptă de război și rămasă apoi fără o coordonare reală în urma morții lui I. Bogdan, în 1919.

A continuat și publicarea volumelor colecției Hurmuzaki, mai ales prin contribuțiile la care ne vom referi, ale lui N. Iorga și I. Nistor. Cu uriașa sa putere de muncă, N. Iorga a publicat singur, între 1901—1916, 31 de volume, sub titlul *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. O cantitate însemnată de material documentar a valorificat și Gh. Ghibănescu (1864—1941), editorul a două colecții : *Ispisoace și zapise* (documente slavo-române ; 12 volume între 1906—1933) și *Surete și izvoade* (25 volume între 1906—1933). D. C. Sturdza-Scheianu a publicat o importantă colecție sub titlul *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească*, în patru volume, de la Vasile Lupu pînă în 1866 ; de la acest an și pînă în vremea răscoalei din 1907 urmează seria II, în 8 volume, editată de Radu Rosetti (întreaga colecție apare în anii 1907—1908). Pentru epoca veche și începutul evului mediu sînt prețioase sursele adunate de Gheorghe Popa-Lisseanu

(1866—1945), publicate în 15 volume, sub titlul *Izvoarele istoriei românilor*, între 1934—1939.

Editarea izvoarelor transilvănene a înregistrat succese mai modeste. Merită a fi amintită remarcabila lucrare a lui Teodor V. Păcățian (1852—1941), intitulată *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, apărută la Sibiu, în 8 volume, între 1902—1915. Sînt adunate aici materiale privind mișcarea națională românească din Transilvania, începînd cu perioada anterioară revoluției de la 1848 pînă la 1910. Cea mai bogată informație este pentru anii regimului liberal (1860—1867) și primii ani după instaurarea dualismului.

În acest cadru general și-au desfășurat activitatea o serie de istorici — în frunte cu marii creatori N. Iorga și V. Pârvan —, ale căror realizări au îmbogățit substanțial cultura națională și au căpătat, în numeroase rînduri, o recunoaștere pe plan european sau mondial. În afara hotarelor țării istoria devine una dintre cele mai cunoscute ramuri ale științei românești. Specialiștii români sînt foarte activi în dezbaterile istorice cu caracter internațional. Ajunge să amintim participarea, din ce în ce mai numeroasă, a istoricilor din România la congresele din Londra (1913), Bruxelles (1923), Oslo (1928), Varșovia (1933), Zürich (1938), la congresele de studii sud-est europene (primul organizat la București în 1924); în 1936 — în urma propunerii și insistențelor lui N. Iorga —, reuniunea comitetului internațional al științelor istorice s-a ținut la București. În context național și internațional, istoriografia noastră din prima jumătate a secolului XX — cu toate limitele și contradicțiile sale — reprezintă, privită în ansamblu, o puternică afirmare a spiritualității românești.

Bogăția deosebită a literaturii istorice în perioada de care ne ocupăm pune probleme dificile în ce privește modalitatea prezentării istoricilor și operelor acestora. Nu am ales calea unei prezentări cronologice, care ar fi însemnat o simplă înșiruire a oamenilor și lucrărilor, fără vreun element de legătură. Nu a fost posibilă nici împărțirea fermă a expunerii potrivit unor curente, căci, exceptînd istoriografia marxistă, acestea nu sînt prea clar conturate. În consecință planul a devenit oarecum convențional; împărțirea în capitole nu trebuie să ascundă în orice caz unitatea fundamentală — peste inerente divergențe, care astăzi nu ne mai par atît de

însemnate — a istoriografiei vremii. Asimilarea metodelor școlii critice, interesul sporit pentru istoria social-economică, a civilizației în general, preocuparea în continuare pentru aspectul național al istoriei românești, dar și intensificarea cercetărilor de istorie universală, afirmarea unei „noi școli" istorice, ca și ponderea crescîndă a marxismului sînt trăsături generale ale istoriografiei perioadei la care ne referim. Dacă fiecare dintre ele constituie obiectul unui capitol aparte, nu trebuie considerat că istoricii tratați în cuprinsul său, socotiți mai caracteristici pentru tendința respectivă, nu și-ar putea găsi locul, prin alte valențe ale operei, și în alte capitole. Dorind să nu rupem unitatea activității fiecăruia, am prezentat-o într-un singur loc, ca și în părțile anterioare ale lucrării.

2. NICOLAE IORGA

În 1935 și 1937, cînd activitatea lui Nicolae Iorga nu era încă încheiată, Barbu Theodorescu a publicat, în două volume masive, bibliografia operelor sale. Erau consemnate aici, grupînd scrierile marelui istoric pînă la sfîrșitul anului 1934, 1.003 volume, 12.755 articole și 4.963 recenzii ; pînă la sfîrșitul vieții lui Iorga, li s-au adăugat alte cîteva mii, astfel încît întreaga operă a savantului poate fi cifrată la peste 20.000 de titluri, din care vreo 1.200 cărți. O asemenea productivitate, aproape imposibil de înțeles, gîndindu-ne chiar la timpul material necesar scrierii sau dictării atîtor pagini, acordă istoricului român un loc aparte nu numai în cadrul culturii noastre, dar și în istoriografia și, în general, în cultura mondială. Desigur, foarte multe din titlurile consemnate reprezintă articole de ziar sau scurte note, aruncate din goana condeiului și cuprinzînd doar cîteva fraze ; multe cărți sînt de fapt simple broșuri, conținînd cîteva pagini. Alături de acestea se întîlnesc însă studii masive și lucrări în multe volume.

Cantitatea este cel dintîi lucru care uimește la primul contact cu opera lui Iorga. Al doilea, nu mai puțin uimitor, este imensa varietate a acestei opere. Fantastica productivitate a istoricului nu s-a realizat prin repetarea, adîncirea și nuanțarea acelorași teme, ci prin abordarea unui nesfîrșit registru de genuri și subiecte. Desigur, înainte de toate, Iorga a scris istorie. În acest domeniu, a parcurs practic întreaga istorie a României, publicînd colecții întinse de documente, scriind articole și cărți despre toate evenimentele, perioadele și problemele importante, elaborînd mari lucrări de sinteză. În ce privește istoria universală, a adus contri-

Nicolae Iorga

buții importante mai ales prin cercetarea cruciadelor, a Imperiului Bizantin și Imperiului Otoman ; scrierile sale, nu întotdeauna bazate pe material de prima mînă, dar mereu străbătute de idei originale, privesc însă aproape toate popoarele europene și unele din afara Europei, la acestea adăugîndu-se interesante sinteze de istorie universală. Mare istoric, Iorga a scris însă și multe lucrări în afara acestui domeniu. A publicat poezii, numeroase piese de teatru, traduceri, critică și istorie literară, însemnări de călătorie, literatură memorialistică, scrieri cu caracter economic, social și politic. Adăugînd la toate acestea și activitatea de om politic a lui Iorga, este evident că ne aflăm în fața unui personaj de excepție, înzestrat cu o putere de muncă și o disponibilitate intelectuală cu totul neobișnuite.

Nicolae Iorga s-a născut la 5 iunie 1871, la Botoșani, ca fiu al avocatului Nicu Iorga și al Zulniei Iorga. Împlinise vîrsta de 5 ani cînd tatăl său moare și cei doi copii sînt crescuți de Zulnia Iorga, în condiții materiale destul de dificile. Precocitatea intelectuală a lui Iorga este remarcabilă. Înainte de a merge la școală, la 5—6 ani, el citea literatură română și franceză, și nu lucrări potrivite vîrstei sale, ci opere dintre cele mai dificile. Printre acestea, se aflau și letopisețele Moldovei,recent reeditate de M. Kogălniceanu, care i-au trezit gustul pentru istoria patriei.

Urmează clasele primare la Botoșani, și tot în această localitate liceul, remarcîndu-se în chip deosebit. Învață, pe lîngă franceza deja cunoscută, mai mult singur, greaca, latina, italiana, germana. În urma unui conflict, soldat cu o eliminare, în 1886, trece la Liceul Național din Iași. Aici își ia în 1888 bacalaureatul, fiind clasat primul. Sînt anii cînd la Iași aveau o largă circulație ideile socialiste (prin revista „Contemporanul" și cei grupați în jurul ei), care îl vor influența într-o anumită măsură și pe tînărul Iorga. El nu va merge însă pe acest drum, renunțînd destul de repede la contactul cu socialiștii, dar păstrînd toată viața un ideal de dreptate socială.

În anul 1888, Iorga se înscrie la Facultatea de Litere din Iași ; printre profesorii săi, vor fi A. D. Xenopol la istoria românilor și N. Ionescu la istoria universală. Modul cum a absolvit facultatea este caracteristic pentru întreaga activitate a viitorului istoric. Terminînd anul I, în toamna anului 1889 susține examenele anilor II și III (facultatea avea numai

trei ani), iar în decembrie 1889 este licențiat cu calificativul „magna cum laude". Într-un singur an se achitase de obligațiile a trei ani de zile. În 1890, prin concurs, este numit profesor de limba latină la Ploiești după ce, primind o bursă, făcuse o călătorie de două luni în Italia.

În 1890, Iorga începe să publice în ziarele și revistele timpului. Debutul acestui tînăr, în vîrstă de 19 ani, este senzațional, ca întreaga-i carieră. Îi apar într-un singur an 14 poezii, 46 de articole și 9 studii literare, unele de literatură comparată, printre primele de acest gen în România.

Iorga nu a avut practic timp să onoreze catedra primită la Ploiești. Sprijinit de Al. Odobescu capătă, tot în 1890, o bursă de 4 ani pentru a studia în străinătate. La sfîrșitul anului pleacă la Paris, urmînd să se dedice studiilor de filologie clasică. Cere însă, și i se aprobă, schimbarea acestei discipline cu istoria. În capitala Franței rămîne pînă în ianuarie 1893. Sînt ani de muncă intensă, neîncetată. Nu are vreme nici măcar să viziteze Parisul, lucrează mereu. Paralel cu cercetările istorice, învață singur noi limbi străine (engleza, portugheza, daneza, suedeza, olandeza), pe lîngă franceză, germană, italiană, spaniolă, deja cunoscute.

Se înscrie la École Pratique des Hautes Études, instituție de mare prestigiu, la care predau istorici cunoscuți, ca Gabriel Monod (1844—1912), Charles Bémont (1848—1939), Charles Langlois (1843—1929), toți trei medieviști, cercetători minuțioși și profesori remarcabili, cărora Iorga le va păstra o pioasă recunoștință. La sugestia lui Ch. Langlois a început să cerceteze — alegîndu-și apoi subiectul ca lucrare de diplomă — viața lui Philippe de Mézières „cancelar al insulei Cipru și predicator neobosit de cruciadă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea". Iorga arăta mai tîrziu că, încercînd să descifreze viața acestui personaj, „s-a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-ar fi împărtășit, pe care l-ar fi servit în lungile lui călătorii și la căpătîiul căruia ar fi vegheat în chilia de la mînăstirea Celestinilor din Paris, unde și-a închis suprema deziluzie și dorința de izbăvire prin moarte". Pasionat de subiectul său, dar constrîns și de metoda severă impusă de școală, Iorga a efectuat îndelungi cercetări, nu numai în arhivele pariziene, dar mergînd și la Vatican, Veneția, Milano, Florența, Genova și în alte orașe

italiene, la Berlin, München, Dresda, Leipzig, Hamburg, Viena, Londra, Oxford. Rezultatul a fost o lucrare masivă, exhaustivă, pe baza căreia a căpătat în 1892 titlul de diplomat al secției de istorie și filologie a înaltei școli. Publicarea a mai întîrziat cîțiva ani, lucrarea fiind tipărită în 1896 la Paris, sub titlul *Philippe de Mézières 1337—1405 et la croisade au XIV-ème siècle* (557 pagini). Chiar dacă, eliberat de canoanele școlii, Iorga va practica de acum înainte o metodă de cercetare mai liberă, mai puțin răbdătoare, dovedindu-se tot mai grăbit să-și valorifice îndată rezultatele cercetărilor, nu este mai puțin adevărat că la Hautes Études a învățat tehnica meseriei, lucrul cu izvorul istoric.

Prin întinderea și documentarea sa, teza despre Philippe de Mézières echivala pe deplin cu o lucrare de doctorat, dar în mod oficial nu îi acorda lui Iorga acest titlu. Obținerea doctoratului fiindu-i absolut necesară pentru o carieră universitară, Iorga se înscrie pentru doctorat la Berlin, unde se afla în ianuarie 1893. Subiectul ales, lucrat în mare măsură încă din timpul ședерii în Franța, era tot o biografie, de data aceasta a lui Thomas III, marchiz de Saluzzo, un personaj de pe la 1400, scriitor, gînditor politic și om de acțiune. Redactată în limba franceză, teza a fost susținută la Leipzig în august 1893 și publicată în toamna acestui an, sub titlul *Thomas III, marquis de Saluces, étude historique et littéraire.* Scrisă și publicată în mai puțin de un an, lucrarea reflectă pe deplin metoda și ritmul de lucru ale tînărului istoric. Din comisia de doctorat făcea parte și marele istoric german Karl Lamprecht (1854—1915), ale cărui aprecieri, favorabile, nu au fost totuși superlative, Iorga obținînd în final nu calificativul „magna cum laude", ci numai „cum laude". Mai tîrziu însă, după cum vom vedea, între cei doi istorici se va stabili o colaborare deosebit de fructuoasă.

După obținerea titlului de doctor, mai rămînîndu-i un an din bursă, Iorga lucrează febril în arhivele europene — la Leipzig, Dresda, Nürnberg, München, Innsbruck, Genova, Veneția, Milano, Torino —, căutînd materiale referitoare la istoria românilor. Izvoarele culese acum le va publica după întoarcerea în țară, în trei volume, între 1895—1897, sub titlul *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului* (volumul I cuprinde 577 documente din anii 1389—1768, al doilea 1376

documente din Arhiva regală secretă din Berlin, al treilea 95 documente din 1367—1507). De semnalat, în această perioadă și colaborarea lui Iorga la *Enciclopedia franceză*.

În anul 1894 are loc un concurs pentru ocuparea postului de profesor de istorie universală la Universitatea din București, rămas vacant prin moartea lui Petre Cernătescu în 1892. Istoria acestui concurs este foarte interesantă. Principalii favoriți erau N. Iorga și Ion Georgian (născut în 1858), fostul său profesor de la Botoșani, trecut apoi la un liceu din București. Diferența dintre valoarea celor doi era evidentă. Deși foarte tînăr, Iorga se prezenta ca autor al unor lucrări de valoare, în timp ce Georgian, altminteri bun profesor de școală, nu se remarcase decît printr-o broșură în care încercase să dovedească că Ștefan cel Mare a domnit 17 ani și în Țara Românească ! Concursul s-a desfășurat la Iași, intrigile nelăsîndu-se așteptate (Iorga a fost sprijinit doar de profesorii Odobescu, Xenopol și Rășcanu). Pînă la urmă Iorga a obținut media 7,07, devansînd cu foarte puțin pe Georgian (7,02). Notele fiind insuficiente, ambii candidați au fost respinși, totuși Iorga, avînd media superioară, a căpătat suplinirea catedrei. În 1895, repetîndu-se concursul, Iorga a obținut 9,19, iar Georgian 8,55. În urma acestui rezultat, Iorga a fost numit profesor provizoriu, fiind apoi titularizat.

În anul 1897, Iorga devine și membru corespondent al Academiei Române. Alegerea sa ca membru titular a întîrziat pînă în 1911, din pricina neînțelegerilor cu membrii mai vîrstnici ai înaltului for. Alături de D. Onciul și I. Bogdan, dar cu mai mult avînt polemic decît aceștia, el a combătut cu înverșunare vechea generație de istorici, de formație anterioară „școlii critice", mai ales pe Gr. Tocilescu. Între 1900—1907, cît timp revista s-a aflat sub influența sau directa conducere a lui I. Bogdan, Iorga a fost unul din principalii colaboratori ai „Convorbirilor literare", prin care noua generație de istorici își afirma pozițiile, combătînd, în numele științei și adevărului, amatorismul și exagerările de tot felul. Iorga nu a fost totuși un junimist, ci doar un tovarăș de drum al curentului. După cum vom vedea, metoda și concepția sa nu erau aceleași cu cele ale reprezentanților școlii critice ; de asemenea, nici orientarea sa politică.

Pînă în jurul anului 1900, istoricul s-a dedicat aproape

exclusiv cercetării și activității la catedră. Începînd însă din primii ani ai secolului, el își îndreaptă tot mai mult privirile spre politică și ziaristică. Din 1903 colaborează la „Sămănătorul", în 1905—1906 fiind și director al acestei reviste, care se remarca printr-un interes deosebit pentru țărănime, în care vedea baza socială a țării și garanția viitorului ei. Ziua cea mare este însă pentru Iorga 13 martie 1906 cînd, la îndemnul său, în piața Teatrului Național se manifestează în sprijinul ideii naționale, împotriva cosmopolitismului (teatrul — deși „național" — prezenta, pentru delectarea protipendadei, și piese în limba franceză). Interesul deosebit pentru țărănime — mergînd pînă la o viziune patriarhală a realităților românești, prin ignorarea noilor forțe ce se ridicau, în primul rînd proletariatul — și susținerea unei politici profund naționale sînt principalele coordonate ale ideologiei politice a lui N. Iorga în această perioadă, și în ele va crede pînă la sfîrșitul vieții. Le vom întîlni nu numai în activitatea politică practică, ci și în opera sa istorică. La fel ca și alți mari istorici români (Cantemir, Bălcescu), pentru Iorga politica, viața prezentă nu sînt rupte de istorie, ci o continuă în chip firesc. Este astfel explicabilă întreaga sa acțiune politică în care vedea în primul rînd o datorie de istoric; cine altul decît istoricul, cunoscător al evoluției milenare a poporului său, poate înțelege mai bine prezentul și liniile probabile de dezvoltare în viitor?

Simpatia pentru țărănime și-a manifestat-o Iorga din plin în timpul răscoalei din 1907. În articole — cum este pateticul *Dumnezeu să-i ierte* —, el s-a ridicat împotriva cruntei reprimări și a susținut dreptul țăranilor la o viață mai omenoasă. Ca o continuare a „Sămănătorului" și inspirat de aceeași ideologie, Iorga publică începînd cu 10 mai 1906 gazeta „Neamul românesc", care va apare pînă în toamna anului 1940, cu cîteva săptămîni înaintea morții sale. În paginile acestei gazete este concentrată întreaga gîndire și acțiune politică a istoricului, de-a lungul cîtorva decenii. Aproape zilnic, articolul de fond semnat N. Iorga trata, în puține cuvinte dar cu idei pătrunzătoare și într-un stil de neuitat, cele mai variate probleme politice și culturale.

În anul 1908, Iorga deschide cursurile de vară de la Vălenii de Munte, cu o conferință a sa despre romanitatea noastră. Ele vor continua, atrăgînd tot mai mulți auditori

din fiecare colț al țării și din străinătate, tot mai mulți specialiști, pînă la sfîrșitul vieții istoricului. Uitatul orășel de munte va deveni, prin voința lui Iorga, un important centru cultural, unde știința și cultura reprezentau nu scopuri în sine, ci erau puse în slujba idealului național.

Acestui ideal i se dedică în primul rînd Iorga în anii premergători primului război mondial. În 1907 este ales în conducerea Ligii Culturale, al cărui scop era realizarea nu numai a unității culturale, ci și desăvîrșirea statului național unitar român. În 1910, istoricul își înființează un partid propriu, Partidul Naționalist-Democrat. În anii 1914—1916, el a fost unul dintre principalii animatori ai ideii intrării României în acțiune pentru eliberarea Transilvaniei. O recunoaștere meritată a rolului său în făurirea României Mari a fost alegerea lui, în 1919, ca președinte al Camerei Deputaților a primului Parlament de după război.

În perioada interbelică, politica absoarbe o parte însemnată a activității lui Iorga. Scîrbit de necinstea, de imoralitatea jocului politic burghez, el spera să fie un reformator al moravurilor publice, să pună politica în folosul societății. Istoricul, bine intenționat, era însă lipsit de mijloace și pricepere pentru a-și atinge țelul. Lipsit de o bază de masă, lipsit de suportul unui partid puternic, a devenit el însuși o victimă a manevrelor politice. Timp de un an, în 1931—1932, în plină depresiune economică, a fost președinte al Consiliului de Miniștri, în ciuda bunelor intenții, guvernarea lui fiind o încercare eșuată.

Departe de a se lăsa descurajat, în ultimul deceniu al vieții sale, Iorga este mai prezent ca oricînd în arena publică. Este perioada apariției și creșterii pericolului hitlerist, al agitației fasciste — prin Garda de Fier — în interiorul țării. Iorga a condamnat cu hotărîre acțiunile legionarilor, care tindeau să transforme România într-un stat totalitar, după modelul celui german. A condamnat și acțiunile Germaniei lui Hitler, care îndreptau lumea spre al doilea război mondial. Atitudinea sa politică nu a fost însă lipsită de contradicții ; de pildă, adversar al Germaniei hitleriste, a continuat să privească cu înțelegere spre politica lui Mussolini, deși dictatorul italian făcea același joc ca nazismul german.

Garda de Fier nu a uitat pe cei care se împotriviseră ascensiunii sale. Ajunsă la putere în septembrie 1940, orga-

nizația legionară a început acțiunea de lichidare a celor mai cunoscuți opozanți. Una din victime a fost și Nicolae Iorga, asasinat la 27 noiembrie 1940. Se încheia astfel tragic una dintre cele mai remarcabile existențe din cîte a zămislit pămîntul românesc. Se rupea brusc firul vieții unui om care mai putea da încă mult poporului său și culturii universale.

Spre deosebire de înaintașul și profesorul său Xenopol, Iorga nu a fost un teoretician al istoriei. Spiritul său, avid de cît mai multe cunoștințe, se împotrivea totuși închegării acestora într-un sistem ferm. Ar fi însă foarte greșit să se creadă că Iorga a fost un simplu descoperitor și narator de fapte. Prin ce a scris mai interesant, el este un istoric de idei, deosebit de complex și original. Concepția sa istorică, dacă nu poate fi găsită într-o lucrare unitară, dedicată acestui subiect, a fost totuși expusă, de-a lungul zecilor de ani, în diferite discursuri și articole. Acestea au fost grupate în volumul *Generalități cu privire la studiile istorice*, apărut în 1911, și apoi, în ediții de fiecare dată amplificate, în 1933 și, după moartea sa, în 1944.

Prima lucrare inclusă aici este discursul introductiv la cursul de istorie universală, rostit de N. Iorga la 1 noiembrie 1894, sub titlul *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*. În definiția sa, „istoria e expunerea sistematică, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor ,de orice natură, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și timp, activitatea omenirii". Deci, o istorie totală, care să cuprindă toate aspectele vieții omenești, nu numai cel politic, și o expunere obiectivă, fără scopuri străine științei. Iorga se pronunță contra lui Buckle și a ideii legității în istorie, alăturîndu-se astfel curentului antipozitivist. Crede că asemenea legi nu se vor descoperi niciodată. Faptele urmează să fie totuși grupate, ordonate, potrivit unui sistem. Întreaga expunere trebuie să se bazeze pe cercetarea metodică a izvoarelor. Nu este de mirare că pentru tînărul Iorga, specialistul pe care îl admiră mai presus de toți este Ranke, considerat de el „istoricul tip". Într-adevăr cercetarea metodică, expunerea sistematică, neinfluențată de considerente străine disciplinei și refuzul unei scheme precise, legice, în care să fie plasate evenimentele, caracterizau cu deosebire opera marelui istoric german.

Dacă discursul din 1894 nu este deosebit de original, discursul de recepție la Academia Română, din 1911, intitulat

Două concepții istorice, ținut de un om care căpătase între timp o vastă experiență în disciplina sa, cuprinde multe idei prețioase. Ocupînd locul rămas vacant în urma decesului lui Tocilescu, Iorga se vedea pus într-o situație dificilă, existînd obiceiul de a face elogiul predecesorului. Fiind bine cunoscute neîntreruptele dispute dintre cei doi istorici, Iorga a preferat, păstrînd desigur un ton ponderat, să spună lucrurilor pe nume. El face o paralelă între vechea școală „romantică", reprezentată de Tocilescu (și de Hasdeu) și concepția nouă, promovată de el însuși. Referindu-se la opera înaintașului, critică fantezia și viziunea personală exagerată, falsa erudiție (dînd ca exemplu *Dacia înainte de romani)*, prejudecățile naționale. Definindu-și propria concepție asupra istoriei, Iorga pune în centrul acesteia *popoarele*, considerate „creațiuni necesare, permanente", fiecare reprezentînd o „unitate firească", cu „viața lui organică", avînd o energie proprie. Toate faptele, evenimentele, personalitățile nu sînt de sine stătătoare, ci simple manifestări de viață ale poporului respectiv. Dispare astfel deosebirea între istoria politică și culturală, între toate compartimentele istoriei, căci „există o singură dezvoltare și toate manifestările de viață se prind într-însa". Dispare și deosebirea dintre istoria universală și istoriile naționale. „Fiecare nație — arată Iorga — e o energie avînd izvoarele și împrejurările ei deosebite, caracterul și misiunea ei specială. Dar niciuna din aceste energii nu se poate izola absolut pentru studiu, și nu trebuie să fie izolată pentru aceasta". Istoria universală este deci un tot și trebuie privită în ansamblu, fără ca prin aceasta să fie negate particularitățile naționale [1].

Și acum Iorga neagă existența legității în mersul istoriei. Nu există legi dar, pe de altă parte, omenirea fiind o unitate organică, deci trăind aceeași viață de la începuturile ei și pînă astăzi, se pot stabili numeroase paralelisme, termeni de comparație, indiferent de timpul și locul desfășurării evenimentelor. Toate științele pot concura la înțelegerea istoriei ; pregătirea enciclopedică este deci aici mai necesară ca oriunde (aceeași idee o susține Hasdeu). Și, în sfîrșit, Iorga subliniază apăsat legătura indisolubilă a istoriei cu

[1] Opera lui Iorga apare, sub acest aspect, fundamental opusă concepției lui Toynbee, care neagă atît compartimentările naționale, cît și evoluția unitară a omenirii, susținînd dezvoltarea paralelă și independentă a mai multor civilizații cu caracter supranațional.

viața. „Istoricul e un bătrîn prin experiență al nației sale", afirmă el, și are datoria să fie „un amintitor neobosit al tradiției naționale, un mărturisitor al unității neamului peste hotare politice și de clase, un predicator al solidarității de rasă (în sensul de națiune n.n.) și un descoperitor de ideale spre care cel dintîi trebuie să meargă, dînd tineretului ce vine după noi exemplul".

Mai complet ca oriunde, programul istoric al lui N. Iorga este expus în acest discurs din 1911. El luminează nu numai semnificația operei sale istorice, ci și opțiunile lui politice. Istoria este văzută ca un element fundamental al conștiinței fiecărei națiuni și, în același timp, ca o dovadă a unității întregii omeniri. Concepția sa istorică este desigur idealistă, după cum rezultă și din unele luări de poziție anterioare discursului din 1911. Astfel, în 1900, sub titlul *Ideile în istoria universală*, Iorga făcea următoarea remarcă : „Nu e materia brută care ne înconjoară pretutindeni în societățile omenești, e ideea realizată, care formează corpul lor, ori ideea ce vrea să fie realizată, care întreține viața într-însul". Trebuiau cercetate, după părerea lui, în primul rînd faptele de cultură, care reprezentau întruparea unor idei. Iorga a crezut toată viața cu tărie în forța morală care întreține viața fiecărei națiuni. „Viața unui popor, succesul lui în lunga luptă tăcută a națiilor — arăta el tot în 1900 —, nu le determină nici întinderea pămîntului, nici numărul populației, nici bogăția ; acestea se cîștigă, dar ele nu stau la originea puterii. Izvorul acestei puteri e viața morală a unei aglomerații umane, seriozitatea cu care privește traiul, măsura cu care-și alege țintele și vigoarea cu care le urmărește". În aceste cuvinte întîlnim nu numai o concluzie istorică, ci și un ideal de viață, credința în triumful muncii, cinstei și dreptății.

Pentru a scrie istorie, considera Iorga, nu ajunge să posezi partea tehnică a meseriei, trebuie în primul rînd să cunoști viața și oamenii. Chiar bazată pe cea mai minuțioasă cercetare, dacă nu reușește să recreeze viața, o carte de istorie este moartă. Această idee o dezvoltă într-un studiu din 1935, intitulat *Adevăr și greșeală în scrierea istoriei*. „Dacă nu vezi omul — scrie aici —, fă fizică, matematică, orice vrei, dar nu te amesteca într-un domeniu în care se cere să fii capabil de a face omul la fel cum a fost". În scrierea istoriei intervin deci, pe lîngă cunoașterea docu-

mentară, experiența de viață și intuiția. Iorga depășește astfel țelul precis, dar mai modest, pe care și-l propusese „școala critică" la sfîrșitul secolului XIX. Respectului absolut al documentului, el care știe la fel de bine ca D. Onciul sau I. Bogdan ce înseamnă o cercetare riguroasă, îi adaugă sarcina mult mai dificilă și mai nesigură de a reconstitui viața trecută, deci de a reda ceva în plus față de ce s-a împietrit în litera seacă a documentului. Aici intervine desigur talentul și orice învățătură, orice formulă, sînt de prisos. În prefața la *Istoriologia umană*, scrisă cu puțin înaintea morții, în 1940, aceste idei sînt subliniate, ca o concluzie a întregii sale cercetări : „...Cele mai mari opere istorice au în ele și poezia simțirii și poezia stilului. Felul acesta de înfățișare a rezultatelor cercetării e, de altminteri, o *necesitate*. Adevărurile istorice sînt *de discernămînt*, nu de simplă constatare și reproducere. Pentru a le prinde, se cere tot ce cunoștința adîncă a limbii, tot ce fantezia creatoare de definiții poate găsi mai fin și mai delicat. A vorbi despre oamenii și lucrurile trecutului în vocabularul curent e a greși de la un capăt la altul". Și, ultima afirmație, atît de semnificativă : „Aș fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent „poetic", pentru a fi mai aproape de adevăr".

Adversar al exagerărilor romantice ale „școlii vechi", format în spiritul cercetării critice și expunerii obiective, Iorga este, structural, un romantic. Spirit imaginativ, combinativ, el poate fi apropiat de Hasdeu. Firește, Iorga păstrează o anumită măsură, fantezia sa, intuiția, exersîndu-se mai mult în domeniul interpretării faptelor istorice, deslușirii semnificației lor, în timp ce Hasdeu căuta să suplinească prin imaginație chiar lipsa izvoarelor. În orice caz, dacă Iorga a contribuit într-o anumită măsură la sporirea prestigiului școlii critice, tot el este cel care a îndrăznit să rupă cadrul îngust impus de partizanii cercetării exclusive a documentului.

În ultima parte a activității sale se constată un interes sporit pentru ceea ce numește într-o comunicare prezentată la Congresul de la Zürich, în 1938, *Permanențele istoriei*. Fără a renunța la ideea imposibilității legității istorice, el ajunge la concluzia că faptele, oricît ar fi de diverse și neprevizibile, se axează pe cîteva elemente constante, care formează „scheletul" istoriei, asigurîndu-i unitate și continuitate. Acestea sînt *pămîntul* (Iorga crede într-o influență destul de puternică

a mediului geografic), *rasa* (înțeleasă în sens de popor, națiune) și *ideea* (este vorba de ideile puternice, dominante, devenite adevărate instincte). După cum se vede, deși refractar filozofiei istoriei, fără a adopta sau construi un sistem complet, Iorga are cîteva idei clare despre mersul omenirii, în jurul cărora își axează de fiecare dată expunerea. Aparent anarhică, greu de cuprins și de înțeles dintr-o privire, opera sa nu este numai, și nici în primul rînd, nararea unor fapte istorice, ci o meditație permanentă asupra marilor probleme ale omenirii și națiunii sale. Este drept, lipsa de sistem, dezordinea, uneori aparentă, alteori reală, graba, nerăbdarea — caracteristică operei sale — de a arunca azi pe hîrtie, ceea ce autorul citise sau gîndise ieri, au dăunat mult înțelegerii de către marele public și chiar de către specialiști a semnificației operei.

Una din principalele contribuții ale lui N. Iorga în domeniul istoriei românilor a fost publicarea masivă a izvoarelor, descoperite de el în arhivele din țară sau din străinătate. După editarea colecției *Acte și fragmente...*, el s-a remarcat în chip deosebit prin colaborarea la colecția Hurmuzaki. În cadrul acesteia, a publicat vol. X, conținînd *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1763—1844)*, apărut în 1897 ; vol. XI : *Acte din secolul al XVI-lea (1517—1612) relative mai ales la domnia lui Petru Șchiopul*, apărut în 1900, în care se oprește mai ales asupra pretendenților la domnie ; vol. XII, *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai Viteazul* (1903) ; XIV, *Documente grecești privitoare la istoria românilor* (partea I în 1915, a doua în 1917) ; XV, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene* (I, 1911 și II, 1913). În 1901, el inițiază colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, din care publică 31 de volume pînă în anul 1916. Tematica acestei colecții este de o varietate uimitoare ; sînt cuprinse aici „cărți domnești", ca și scrisori de boieri și negustori, sau documente mînăstirești, scrisori și inscripții ardelene, inscripții din bisericile românești, fragmente de cronici, acte privitoare la unirea Principatelor și la politica externă a României etc., totul fără un plan bine stabilit, singurul scop al autorului fiind acela de a da la lumină toate mărturiile trecutului ce îi treceau prin fața ochilor. Iorga nu era omul care să țină pentru sine sau în vederea folosirii într-un viitor nedefinit a nici unei informații documentare, oricît de măruntă ar fi părut. În concepția sa, totul se cerea

tipărit, împărtăşit publicului fără zăbavă. Astfel, pînă în 1918 (căci după aceea activitatea sa de editare a izvoarelor nu va mai fi esenţială), Iorga a publicat un număr de aproximativ 30.000 de documente, ceea ce reprezintă, chiar în cazul unui cercetător care s-ar fi îndeletnicit exclusiv cu această muncă, o realizare cu totul ieşită din comun.

Pe baza acestei documentaţii, fără precedent în istoriografia românească, Iorga a trecut la elaborarea unor studii, monografii, lucrări de sinteză care acoperă istoria poporului român sub toate aspectele sale. Marea valoare a lor, pe lîngă ideile originale ce le străbat, constă în faptul că pretutindeni autorul porneşte de la izvor, de la mărturia documentară nemijlocită, nu de la informaţia de a doua mînă.

Prima lucrare amplă de istorie românească este publicată de Iorga în 1899, sub titlul *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, remarcîndu-se prin vasta sa informaţie[2]. În aceeaşi perioadă lucrează la *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, în vederea elaborării ei făcînd şi o călătorie de studii în Transilvania, în anul 1898. Tema fusese propusă de B. P. Hasdeu pentru premiul Academiei. Lucrarea, conţinînd o mare cantitate de informaţii, a fost terminată în 1900. La sugestia adversarilor lui Iorga — B. P. Hasdeu, V. A. Urechia, Gr. Tocilescu — Academia a respins însă premierea, cu 26 voturi contra 17, ceea ce nu a împiedicat editarea lucrării, apărută în 1901. Desigur, unele obiecţii aduse acestei monumentale cercetări erau justificate. Pe lîngă incontestabile calităţi — ţinînd mai ales de întinsul material adunat — lucrarea are şi defectul de a nu tria suficient vasta informaţie, de a insista exagerat asupra amănuntelor biografice şi politice.

În anul 1901, fostul său examinator la susţinerea doctoratului, Lamprecht, îi cere să redacteze o sinteză a istoriei românilor, pentru colecţia de istorie a statelor europene, condusă de savantul german. Iorga acceptă, încheind lucrarea în anul 1903. A apărut, în 1905, la Gotha, în două volume, sub titlul *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Mai tîrziu, în 1922—1928, s-a tradus

[2] Mai publicase, pe lîngă articole în reviste, şi cîteva broşuri dintre care: *Basta şi Mihai Viteazul* (1895), *Contribuţiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (1896), *Pretendenţi domneşti în secolul al XVI-lea* (1898) etc.

și în românește, intitulîndu-se *Istoria poporului românesc*, în patru volume, ultimul avînd două părți. Este o sinteză remarcabilă, una dintre cele mai solide și mai originale lucrări alcătuite de Iorga. Încă de la început, el a ținut să precizeze că „lucrarea de față nu e un repertoriu pentru acei care voiesc să se informeze asupra amănuntelor". Scopul istoricului era acela de a prezenta „națiunea însăși ca ființă viețuitoare", urmărindu-i „mersul ei lăuntric". „Personalități mari sau mici — adăuga el — capătă astfel o valoare numai în măsura în care, printre multele milioane, au contribuit de fapt la această mare operă a unei dezvoltări de două mii de ani". Autorul își propunea, de asemenea, să sublinieze legăturile cu alte popoare și înrîuririle reciproce.

În comparație cu sinteza anterioară a lui A. D. Xenopol, opera lui Iorga se remarcă printr-o documentare superioară și prin reconstituirea mult mai plastică, mai vie, a trecutului istoric. Xenopol este mai precis, mai sistematic, Iorga mai talentat și cu o înțelegere superioară pentru spiritul trecutului. Potrivit concepției sale, nu vom întîlni separarea rigidă a diferitelor aspecte — economice, sociale, politice, culturale — sau a evoluției fiecărei țări române în parte, ci totul se află contopit, într-o expunere unitară, istoria fiind văzută ca un tot organic, nu ca o juxtapunere artificială de elemente diferite. Numeroase idei — ce se vor întîlni și în alte lucrări ale lui Iorga — sînt deosebit de originale. Astfel, relativ la formarea poporului român, credința că romanizarea nu se poate explica în primul rînd prin măsuri administrative, ci printr-o puternică emigrație țărănească provenită din Italia, care a transformat aspectul etnic al Balcanilor, încă înainte de încadrarea acestora în statul roman. Stăpînirea romană nu a făcut astfel decît să urmeze un curent demografic anterior. Poporul român este privit ca rezultat al întregii romanități orientale. Referindu-se la formarea statelor românești, Iorga crede (și va ține foarte mult la această idee) în existența unei societăți de țărani liberi, care explică și tăria sistemului de apărare a țărilor române. Erau „vremuri de o armonică viață laolaltă, în care clasele nu se priveau cu dușmănie, în care țara era tare prin unitatea ei, de la cel mai de jos țăran pînă la cel mai înalt, încoronatul domn al țăranilor". Este desigur, o viziune patriarhală a istoriei — transpusă și în concepția politică a lui Iorga — aceea a unui stat țărănesc, de oameni

liberi şi egali. Şerbirea ţăranilor — explicată în mare măsură prin obligaţiile impuse de Poarta otomană — stă la originea decăderii ţărilor române (ideea fusese susţinută şi de Bălcescu). Pentru prima dată, poate, epoca fanarioţilor este privită cu înţelegere, văzîndu-se în ea elemente de continuitate şi progres, nu în primul rînd aspectele negative. Prezentarea istoriei poporului român este dusă pînă la zi, la începutul secolului XX, terminîndu-se cu un vast tablou al României contemporane autorului.

Departe de a-şi considera misiunea încheiată prin elaborarea acestei sinteze, Iorga a continuat cu tot atîta hărnicie cercetarea istoriei românilor. A publicat sinteze parţiale, referitoare la cele mai diferite instituţii şi îndeletniciri ale poporului român : *Istoria bisericii române*, 2 volume, 1908—1909, *Istoria armatei române*, 2 volume, 1910—1919, *Istoria comerţului românesc*, 1915, *Istoria presei româneşti*, 1922, *Istoria industriilor la români*, 1927, *Istoria învăţămîntului românesc*, 1928 etc. A scris, în vremea cînd milita neobosit pentru desăvîrşirea unităţii politice, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria* (1915). Deosebit de originală este *Istoria românilor prin călători*, apărută în patru volume, între 1920—1922 şi în a doua ediţie, între 1928—1929 ; aici desfăşurarea istoriei române este reconstituită printr-o cercetare minuţioasă a datelor atît de bogate, şi uneori contradictorii, consemnate în scrierile călătorilor străini, mai ales ale celor din occidentul Europei. A publicat şi monografii ale unor personalităţi de seamă : *Istoria lui Ştefan cel Mare* (1904), *Istoria lui Mihai Viteazul* (2 volume, 1935) etc., precum şi lucrări referitoare la evenimentele însemnate din istoria patriei, de pildă *Războiul pentru independenţa României* (1927), bazat pe o bogată informaţie, în care înfăţişează acţiunile diplomatice şi „stările de spirit“ ale vremii. Apărută în 1939, *Istoria Bucureştilor* este o reconstituire documentată şi plină de căldură a vieţii marelui oraş. A scris şi istorii ale literaturii, ale artei româneşti.

Deşi formaţia sa este de medievist, Iorga nu se fereşte niciodată să abordeze cele mai spinoase probleme de istorie contemporană. În afara operelor de sinteză, care sînt duse pînă la zi, a scris şi lucrări speciale de istorie contemporană, în care cercetarea istorică se îmbină cu propriile amintiri şi experienţa politică a autorului. În acest sens este de

amintit lucrarea publicată în 1932, sub titlul *România contemporană de la 1904 la 1930. Supt trei regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral și național.* Foarte interesante și frumos scrise sînt memoriile sale, intitulate *O viață de om așa cum a fost,* publicate în trei volume, în 1934 (o nouă ediție în 1972); pentru cunoașterea unor amănunte din activitatea sa politică și științifică, sînt de consultat și însemnările zilnice ,editate sub titlul *Memorii.*

Titlurile amintite nu reprezintă decît o parte a cărților închinate de N. Iorga istoriei românești, fără a mai vorbi de numeroasele studii și articole risipite în publicațiile timpului. Spre sfîrșitul vieții, după ce mai realizează o succintă sinteză, *Istoria românilor și a civilizației lor,* publicată în limba franceză (1920—1922), engleză (1925), italiană (1928), germană (1929), română (1930) și o încercare de încadrare a românilor în istoria universală — *La place des Roumains dans l'histoire universelle,* 3 volume, 1935—1936 —, N. Iorga a elaborat cea mai întinsă operă a sa: *Istoria românilor,* publicată în 10 volume (de fapt 11, primul avînd două părți), între 1936—1939. Aceeași lucrare a apărut și în limba franceză între 1937—1945, sub titlul *Histoire des Roumains et de la romanité orientale.*

Prima parte a celui dintîi volum, intitulată *Strămoșii înainte de romani,* subliniază însemnătatea elementului autohton — ca și a celui traco-iliric din Peninsula Balcanică — ca bază a viitorului popor român. A doua parte, *Sigiliul Romei,* prezintă fenomenul romanizării, în termeni asemănători cu cei din prima lucrare de sinteză. *Oamenii pămîntului* — titlul volumului II —descrie rezistența și continuitatea autohtonilor în epoca migrațiilor, care nu sînt văzute ca o pustiire și o rupere totală cu trecutul; populația românească a rămas pe loc, nu s-a retras în munți, și a colaborat cu noii veniți, mai puțin răuvoitori și barbari decît fuseseră prezentați în istoriografia anterioară. Volumul III, *Ctitorii* (secolele XI—XIV) se referă la perioada întemeierii statelor românești, Iorga subliniind din nou caracterul, după părerea sa, *țărănesc* al acestora. Volumul următor, *Cavalerii,* are în centrul său lupta antiotomană din secolul XV, iar volumul V, *Vitejii,* se referă la secolul următor. *Monarhii* prezintă istoria secolului XVII, pînă la fanarioți, iar *Reformatorii* istoria epocii fanariote (considerată în general pozitiv), pînă la 1774.

Volumul VIII, *Revoluționarii*, tratează perioada 1774—1842, volumul IX, *Unificatorii*, se referă la revoluția din 1848, Unirea din 1859 și domnia lui Cuza. Ultimul volum, al X-lea, *Întregitorii*, cuprinde perioada 1866—1939, avînd în centru lupta pentru desăvîrșirea unității naționale.

Bazată pe o foarte bogată documentație, rezultat al cercetărilor și experienței de o viață, *Istoria românilor* este cea mai întinsă și mai bogată lucrare de sinteză, alcătuită de un singur istoric, în întreaga evoluție a istoriografiei române. Din ea se degajă idei foarte interesante, originale, deși expuse într-o formă destul de dificilă, insuficient sistematizată. Sîntem departe de claritatea și rigoarea operei lui Xenopol, cititorul neavizat putîndu-se rătăci în noianul de fapte și idei al operei lui Iorga. Concepția generală este idealistă, iar personalităților (după cum rezultă și din titlurile volumelor) li se acordă un rol deosebit de important. Nereușind să depășească sub toate aspectele opera lui Xenopol și ea însăși parțial depășită de cercetările ulterioare, de lucrările colective ce iau tot mai mult locul efortului individual, această ultimă mare sinteză a lui Iorga rămîne totuși un monument important al istoriografiei românești. O cercetare atentă, sub toate aspectele, a cuprinsului său rămîne să fie făcută.

În domeniul istoriei universale, cele mai însemnate contribuții ale lui N. Iorga privesc Europa sud-estică și, în general, zona bazinului răsăritean al Mării Mediterane. Imperiului bizantin i-a dedicat cîteva dintre cele mai importante și mai originale lucrări ale sale, Iorga putînd fi considerat primul bizantinolog român și unul dintre cei mai renumiți, la vremea sa, pe plan mondial. În concepția lui, Bizanțul nu reprezintă o epocă de declin, ci dimpotrivă, o *sinteză* viabilă și armonioasă a mai multor elemente de civilizație: tradiția romană, civilizația grecească, influența orientală, creștinismul ortodox. Această putere de sinteză și asimilare a Bizanțului a făcut din el un adevărat imperiu universal, capabil să mențină într-o dezvoltare unitară cele mai diferite popoare. Ca și în cazul altor preocupări ale sale, Iorga a încercat, recurgînd direct la izvoare, să reconstituie în chip plastic civilizația bizantină, *viața* acestui imperiu, în care vedea nu forme înghețate, ci un organism viu, sănătos, capabil să supraviețuiască sub anumite forme și după căderea

Constantinopolului. Aceste idei sînt cuprinse într-o primă lucrare de sinteză, publicată la Londra, în limba engleză, în 1907 *(The Byzantine Empire)*, operă apreciată favorabil de marele bizantinist Charles Diehl ; urmează în ultima perioadă a vieții, lucrările *Histoire de la vie byzantine* (titlul însuși sugerează ce urmărea Iorga să redea în primul rînd), apărută în trei volume, în 1934, și *Études byzantines*, două volume apărute în 1939—1940. Un interes deosebit prezintă mica lucrare *Byzance après Byzance*, publicată în 1935, una dintre cele mai armonioase și mai dense opere ale istoricului. Este ilustrată aici ideea menținerii multor elemente ale civilizației și vieții bizantine și după prăbușirea Imperiului, pînă în secolul al XIX-lea care, impunînd ideea națională, respinge implicit imaginea vechii lumi bizantine cosmopolite. Unul dintre focarele principale ale menținerii civilizației bizantine îl constituie, după părerea lui Iorga, țările române, refugiu al oamenilor și instituțiilor din Bizanț și în același timp proteguitoare ale elementelor bizantine ce supraviețuiseră în însuși Imperiul Otoman (de plidă, biserica ortodoxă).

În cercetarea istoriei Imperiului Otoman, Iorga aduce o altă contribuție deosebit de importantă. Solicitat de Lamprecht să elaboreze istoria românilor, la care ne-am referit, el se oferă să realizeze, pentru aceeași colecție, o istorie a Imperiului Otoman. Lucrarea, una dintre cele mai vaste scrise de el, este publicată, în 5 volume, între 1908—1913, sub titlul *Geschichte des osmanischen Reiches.* După lucrările lui D. Cantemir, Hammer (1827—1834) și Zinkeisen (1840—1863), sinteza lui Iorga este cea de a patra lucrare fundamentală care prezintă istoria marelui imperiu și singura dintre ele care își păstrează o anumită valoare și astăzi. De la bun început trebuie subliniat faptul, ce nu poate fi trecut cu vederea, că Iorga nu cunoștea limba turcă și nu a folosit în original izvoare turcești. Este desigur o limită serioasă a documentației lucrării, lipsă ce nu trebuie însă exagerată. O lucrare de sinteză nu presupune cercetarea unor fonduri arhivistice inedite (nici Xenopol nu a făcut acest lucru pentru istoria românilor). De altminteri arhivele turcești erau puțin accesibile cercetătorului, așa că, oricum, o utilizare masivă a lor nu ar fi fost posibilă. În plus, Iorga a cunoscut izvoarele narative turcești, traduse în limbi occidentale. El a folosit de asemenea, din plin, surse bizantine

și alte izvoare, legate de istoria Imperiului Otoman. Astfel că, oricît ar părea de paradoxal, în ciuda necunoașterii limbii, documentația cărții este destul de bogată. Important rămîne însă faptul că sinteza lui Iorga nu este o simplă reproducere de evenimente, ci conține idei noi, chiar revoluționare în tratarea istoriei otomane. Iorga nu insistă în primul rînd asupra părții sumbre a expansiunii otomane, ci arată că ocuparea sud-estului european, în condițiile fărîmițării, anarhiei feudale existente aici, căreia puterea otomană îi opunea un sistem centralizat, a reprezentat un fenomen obiectiv(comparativ cu trecerea, în aceeași epocă, la organizarea, pe ruinele feudalismului, a monarhiilor centralizate în Europa occidentală). Iorga nu opune Imperiul Otoman celui Bizantin, ci dimpotrivă, încearcă să demonstreze că noii cuceritori au preluat în bună măsură sistemele de guvernare și organizare economică ale Bizanțului. Departe de a fi distrugătorul Bizanțului, Imperiul Otoman apare astfel ca un continuator al ideii imperiale bizantine, revitalizînd vechile instituții ale acestuia. O idee nouă, desigur doar în parte justă, dar care, după Iorga a trebuit să fie luată in considerație cu toată seriozitatea. Istoricul arată, de asemenea, că Imperiul Otoman nu a fost strict un stat turcesc, ci ca și înaintașul său, a grupat sub aceeași conducere o multitudine de popoare, al căror rol Iorga se străduiește să-l scoată în evidență.

Iorga a tratat și în alte lucrări istoria popoarelor balcanice, uneori separat, dar de preferință în sinteze care priveau laolaltă viața popoarelor de aici, subliniind unitatea acestei zone. Cea mai importantă este *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, publicată în 1913 și apărută anul următor în traducere franceză ; după război a publicat o nouă ediție franceză, dusă la zi, *Histoire des États balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925.

Interesante sînt și contribuțiile lui Iorga în domeniul istoriei cruciadelor și a ideii de cruciadă, ce s-a menținut și după eșecul acestora. Aici, preocupările sale porneau de la teza referitoare la Philippe de Mézières. O contribuție masivă reprezintă colecția *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, apărută în șase volume, primele trei la Paris, în 1899 și 1902, celelalte la București, în 1915—1916. Iorga a publicat, la Paris, în 1924, și o *Brève histoire des Croisades et de leurs fondations en Terre Sainte.*

Iorga a scris lucrări privind istoria aproape a tuturor popoarelor și țărilor europene. Desigur, nu toate reprezintă cercetări aprofundate. Unele sînt rezultatul unor simple impresii rămase în urma călătoriilor întreprinse, dar și în acestea întîlnim de multe ori vederi originale. În afara sud-estului european la care ne-am referit, a scris numeroase lucrări despre Franța (de menționat sinteza, cuprinzînd multe idei noi, *Istoria poporului francez. O încercare de explicație*, apărută în 1919), despre Germania *(Cugetare și faptă germană*, 1918), despre Italia (insistînd mult asupra istoriei Veneției). În mai multe studii și chiar cărți se referă și la istoria Spaniei, Portugaliei, Angliei, Poloniei, Rusiei, Ungariei, Austriei *(Originea și dezvoltarea statului austriac, 1918)*, Elveției etc. În majoritatea cazurilor el a urmărit pe lîngă istoria acestor popoare, să stabilească și evoluția raporturilor dintre ele și români. Fără a fi cercetat în amănunt istoria Statelor Unite, el scrie o carte foarte interesantă, cu multe vederi noi, și despre această țară, în urma unei călătorii (*America și românii din America*, apărută în 1930).

În concepția lui Iorga, a fi specialist în istoria universală înseamnă însă mai mult decît a trata istoria altei țări sau altui popor. Adevărata istorie universală reprezintă pentru el un tot și nu poate fi tratată în mod convenabil potrivit sistemului unor compartimente izolate. Viața întregii omeniri fiind una singură, oricare ar fi particularitățile naționale, istoricul trebuie să-și extindă efortul de sinteză la scara întregii omeniri. În acest sens, lucrările dedicate de Iorga diferitelor istorii naționale trebuie privite ca etape pregătitoare pentru realizarea a ceea ce înțelegea el cu adevărat prin istorie universală.

Tendința spre sinteze din ce în ce mai largi este vizibilă în opera lui Iorga, accentuîndu-se după primul război mondial. Încă în 1912 publicase *Chestiunea Rinului*, în care istoria popoarelor europene era privită unitar, peste granițele naționale, în raporturile ei cu problema aflată în discuție. Potrivit aceleiași metode a scris despre *Chestiunea Dunării* (1913), *Chestiunea Mării Mediterane* (1914), *Chestia Oceanelor* (1919), regiuni tot mai întinse ale globului fiind tratate într-o perspectivă unică. O încercare de istorie universală, cuprinzînd epocile medievală, modernă și contemporană, este publicată în trei volume, în 1921—1922, sub titlurile succesive *Papi*

și împărați, State și dinastii, Revoluții politice și întregiri naționale. Aceste titluri sînt foarte semnificative pentru concepția lui Iorga asupra elementelor de unitate ce au caracterizat cele trei epoci studiate. El făcea nu o juxtapunere de istorii naționale, ci încerca să descifreze spiritul, tendința generală a fiecărei etape. O prezentare unitară a istoriei europene a încercat în lucrarea *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei,* publicată în trei volume, între 1920—1922.

Alte sinteze sînt axate pe evoluția anumitor idei și valori ale umanității. În 1927 a publicat *Originea și sensul democrației,* iar în 1928 *Evoluția ideii de libertate.* Sînt lucrări foarte caracteristice pentru înțelegerea ideilor istorice și politice ale autorului lor. În plin secol XX, Iorga este un neadaptat. Admirator al unui trecut idealizat, el vedea în organizarea statelor din antichitate și ale evului mediu mai multă libertate și democrație decît în era capitalistă pe care o trăia. El critică instaurarea „democrației statistice, mecanice și abstracte în dauna celei locale, concrete, organice, care reprezentase ceva cu mult mai util". Evul mediu este cu deosebire idealizat de istoric, care vede în el o organizare foarte echilibrată, adaptată necesităților și, în măsura posibilităților, liberă. Iorga insistă și aici — ca și în alte lucrări ale sale — asupra existenței în evul mediu a unor formațiuni rurale libere, rămase în urma retragerii organizației statale romane, numite de el „Romanii". Acestea se întîlnesc în Peninsula Balcanică, pe teritoriul nostru, în Elveția, Sardinia, etc. „Din aceste Romanii s-a întemeiat statul muntean", la fel și Elveția. Respingînd relele epocii sale, Iorga, nevăzînd soluții clare în viitor, își îndreaptă deci privirile spre un trecut patriarhal, mult idealizat.

Între 1926—1928, Iorga a publicat o sinteză completă de istorie universală, apărută în limba franceză, la Paris, sub titlul *„Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité".* Cuprinde patru volume, corespunzătoare diviziunilor tradiționale ale istoriei : antichitatea, evul mediu (pînă în secolul XV), epoca modernă (pînă la sfîrșitul secolului XVIII) și contemporană. Deși a păstrat aceste diviziuni, Iorga, partizan al evoluției organice și lente a istoriei, insistă mai ales asupra unității acesteia, peste granițe de loc și timp. În 1932 Iorga se va referi de fapt, într-o lecție de deschidere, la *Zădărnicia*

împărțirilor obișnuite ale istoriei universale, arătînd că „peste despărțiri neorganice, înțelegem că viața omenirii e de o perfectă și admirabilă unitate. Nimic nu se înțelege într-un singur loc și la o singură dată. Epocile se lămuresc nu în ele, ci prin ele, de la una la alta. Și e cu neputință de a vorbi de una fără a gîndi la alta și de a întreprinde explicația uneia fără a le ști pe toate". Păstrînd, pentru ușurința expunerii, împărțirea tradițională, Iorga schimbă totuși granița dintre istoria modernă și contemporană, considerată de el a fi nu revoluția franceză, ci cea americană. În general, istoricul — ca și omul politic Iorga — nu crede în necesitatea revoluțiilor, în putința lor de a schimba lumea, fiind susținătorul unei evoluții progresive, care nu rupe punțile cu trecutul. Este astfel explicabilă sublinierea importanței revoluției americane, mai moderată decît cea franceză, și într-un anumit sens chiar tradiționalistă.

Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité este, fără îndoială, o lucrare foarte interesantă, compusă potrivit unui plan pe deplin original. Iorga renunță cu desăvîrșire la compartimentările tradiționale în acest gen de lucrări — potrivit diferitelor popoare sau zone, ca și aspectelor economice, sociale, politice, culturale. În concepția sa, dacă istoria omenirii este *una,* ea trebuie și tratată în modul cel mai deplin unitar. Nu vom întîlni astfel o juxtapunere a istoriilor naționale, ci prezentarea tuturor laolaltă, centrul de greutate deplasîndu-se mereu dintr-un loc în altul. În concepția lui Iorga, ideile, instituțiile circulă neîncetat, nefiind împietrite într-un anumit loc sau timp. Nu vom întîlni nici capitole separate de istorie economică și socială ; pe aceeași pagină, cuprinse într-un tot organic, se pot găsi date politice, economice sau culturale, acele date semnificative prin care se caracterizează viața unei epoci.

O asemenea prezentare, cu totul nouă, pe cît este de interesantă, pe atît de dificilă apare cititorului, chiar specialistului în istorie. Desigur, istoria este un tot organic și separarea, pentru studiu, a diferitelor sale elemente, este într-o anumită măsură artificială. În același timp însă și inevitabilă, pentru orice cercetare științifică temeinică. După cum și omul este un organism, dar studiul anatomiei presupune și cercetarea separată a organelor și funcțiilor lor. Altminteri — și acesta este cazul cărții lui Iorga — se degajă impresia de haos și neclaritate. Ideile, foarte răspicat

enunțate în alte lucrări, sînt aici timid subliniate, înnăbușite de marea cantitate a faptelor la care Iorga nu a îndrăznit să renunțe. Sinteza ar fi avut mult de cîștigat dacă autorul și-ar fi prezentat mai sistematic ideile și ar fi renunțat la puzderia de amănunte, nu toate semnificative. Istoria politică, faptele propriu-zise ocupă încă o pondere prea mare, autorul neîndrăznind aici să rupă hotărît cu tradiția. Prea îndrăzneață pentru a place cititorului tradiționalist și prea puțin îndrăzneață pentru doritorii unor formule noi, destul de neclară în intențiile ei (pentru cei care nu le cunoșteau din alte lucrări ale autorului), cartea a constituit, în ciuda valorii ei reale, mai curînd un eșec, găsindu-și puțini cititori și destui critici.

Iorga are meritul aici de a insista și asupra istoriei unor popoare și state, al căror rol în istoria universală fusese mai puțin recunoscut. El încadrează astfel în expunerea sa și țările române, acordînd un rol sporit și altor popoare sud-est europene, Imperiului Bizantin și celui Otoman. Istoria popoarelor extraeuropene este însă puțin și superficial tratată, lucrarea avînd un pronunțat caracter europocentrist. Renunțîndu-se la nu prea multe pagini, ea ar deveni mai curînd o *Istorie politică a Europei,* decît o istorie universală cu adevărat completă [3].

Întristat de soarta unei lucrări în care pusese atîta muncă și pasiune, Iorga a continuat pînă la moarte să caute noi modalități de realizare a unei istorii universale. Se constată în ultimii săi ani o libertate din ce în ce mai mare în interpretarea faptelor, ruperea oricăror clișee, renunțarea la istoria tradițională. Una din ultimele sale lucrări, *Îndrep-*

[3] Istoricul francez Louis Halphen, recenzînd lucrarea în 1928, în „Revue historique", aprecia munca imensă de adunare și sistematizare a materialului și remarca prezența unor idei ingenioase (mai ales în volumul II, referitor la evul mediu). În același timp îl critica pe Iorga pentru neglijarea lumii extraeuropene, ca și a aspectelor sociale, economice și spirituale. Considera, pe drept, că ideile nu sînt exprimate suficient de clar, unele, care ar merita o prezentare detaliată, fiind abia schițate. Remarcăm însă faptul că marea colecție de istorie universală *Peuples et civilisations,* condusă de L. Halphen alături de Ph. Sagnac, este la rîndul ei pronunțat „politică" și europocentristă; mai cu seamă volumul *Les Barbares,* semnat de însuși Halphen, se remarcă — pînă la exces — prin această viziune a istoriei, care îi era reproșată lui Iorga!

tări noi în concepția epocii contemporane (2 volume, 1940), uimește prin interpretări și comparații neobișnuite. Sînt reluate, amplificate, și idei mai vechi ale sale : unitatea neîntreruptă a istoriei omenești, condamnarea revoluțiilor, mai ales a celei franceze, pentru care Iorga are o deosebită antipatie. În schimb, el încearcă să reabiliteze monarhia absolută franceză, criticînd pe Ludovic XVI nu pentru încercarea de a stăvili mersul istoriei, ci dimpotrivă pentru tendințele reformiste ! În același timp, renunță tot mai mult în această vreme la nararea evenimentelor și se concentrează asupra interpretării lor, recurgînd la cele mai neașteptate paralelisme, punînd față în față — pornind de la principiul unității întregii istorii — evenimente și oameni din cele mai diferite epoci și locuri ; apelează, tot mai des, și la zonele extraeuropene.

Se îndreaptă de fapt spre o nouă viziune a istoriei universale, numită de el „istoriologie umană". Aceasta ar urma să se ocupe nu cu simpla descriere a evoluției omenirii, ci cu „similitudini, paralelisme și repetiții istorice" (după cum arăta în aprilie 1937, în cuvîntarea la deschiderea Institutului de istorie universală). Sublinierea unor asemenea similitudini se întîlnește aproape în întreaga operă a lui Iorga, fără a fi vorba însă, pînă spre sfîrșitul carierii sale, de fundamentarea unui sistem. Apropierile sînt mereu originale, sugestive, dovedind intuiție și talent, dar nu pot întotdeauna convinge pe istoricul mai prudent. Citățm cîteva, la întîmplare. Iorga compară statul dac cu „imperiul" hun al lui Atila (văzut de el sub aspect pozitiv, diferit de interpretarea tradițională), face o paralelă între întemeierea Țării Românești, prin țărani, și formarea statului elvețian, remarcă marea asemănare dintre arta populară a ținuturilor noastre și arta indienilor din Statele Unite (sugerînd o veche migrație între cele două zone) etc. Exemplele se pot întinde la nesfîrșit ; s-ar putea scrie o întreagă carte pe baza acestor apropieri și paralelisme.

Ele aveau să formeze scheletul marii sinteze *Istoriologia umană*, plănuită de autor în mai multe volume. În ce privește metoda și conținutul noii opere, Iorga sublinia : „Deosebirea fundamentală e între istoria care spune tot ce știe, pentru a-l spune, și istoriologia care nu se oprește decît la faptul caracteristic, expresiv, pentru a-l comenta". El nu își pro-

punea să definească o nouă teorie sau filozofie a istoriei, ca predecesorul său Xenopol, să caute cauzele adînci ale mersului umanității; urmărea însă, pornind de la ideea „unității absolute a vieții omenești în orice margine de spațiu și timp", să dea o formă cu totul nouă expunerii istorice. Cum ar fi arătat această lucrare nu vom ști niciodată. Iorga a avut vreme să adune doar materialul pentru primul volum (publicat în 1968 sub titlul *Materiale pentru o istoriologie umană)* și să scrie prefața. Odioasa crimă care i-a curmat viața în noiembrie 1940 a lipsit astfel istoriografia românească și universală de o operă care ar fi fost, probabil, printre cele mai originale scrise vreodată de un istoric.

Iorga a fost nu numai un savant, dar și un mare animator al studiilor istorice și un popularizator al istoriei. Atît de strîns legată de viață, istoria nu putea, în opinia sa, să rămînă închisă între pereții cabinetului de lucru. Marele istoric a întemeiat în 1914, alături de V. Pârvan și geologul Murgoci, Institutul de studii sud-est europene și tot lui i se datorează ținerea primului congres de studii bizantine (și, în general, sud-est europene) la București, în aprilie 1924. Prin el, știința istorică românească se plasa astfel în frunte, pe plan mondial, într-un important sector de cercetare. Iorga a întemeiat în 1915 și a condus pînă la moarte „Revista istorică", una dintre cele mai importante publicații istorice românești ale vremii. Prin cursurile de la Vălenii de Munte, prin nenumăratele lecții și conferințe, el a căutat să insufle unor categorii cît mai largi simțul istoriei, absolut necesar educației patriotice. Și-a cîștigat mari merite și prin popularizarea istoriei românești peste hotare. Aproape an de an, în perioada interbelică, își petrecea cîteva săptămîni în afara României, conferențiind la cele mai renumite universități. A străbătut astfel aproape toate țările europene — din Cehoslovacia și Polonia pînă în Anglia și Portugalia, din Italia și Spania pînă în Suedia și Norvegia —, precum și (cu ocazia călătoriei din 1930) numeroase centre ale Statelor Unite. Din 1921, a condus Școala română din Franța, de la Fontenay-aux-Roses, în cadrul căreia numeroși tineri istorici români au avut ocazia să se specializeze și să vină în contact cu știința istorică franceză. Savantul român era binecunoscut în străinătate, unde i s-au acordat numeroase distincții, fiind printre altele profesor la Sorbona și membru

asociat al Institutului Franței, doctor honoris causa al universităților din Strassbourg, Lyon, Geneva, Wilno, Oxford, Paris, Bratislava, Roma, Alger.

Cu toată energia, spiritul deschis și talentul său de animator, Iorga nu a creat propriu-zis o școală, ca înaintașii săi Onciul și Bogdan, ca mai tînărul său contemporan V. Pârvan. Metoda sa de lucru, atît de personală, bazată în mare măsură pe intuiție, nu se putea transmite, învăța unor oameni mai puțin înzestrați sau altfel înzestrați decît el. Fără a avea urmași direcți, care să-i preia în bloc ideile și stilul, Iorga a deschis totuși orizonturi nebănuite pînă la el în istoriografia românească, incitînd pe alții, adversari sau partizani ai săi, de a-i continua opera.

Operă imensă, de multe ori contradictorie, greu de caracterizat în cîteva cuvinte. Concluziile sale, rod al unor cercetări îndelungate, pornind aproape întotdeauna de la izvor, chiar și în cazul celor mai largi sinteze, nu pot fi preluate fără o atentă critică. Atenția primordială acordată documentului îl apropie pe Iorga de școala lui Onciul și Bogdan. Îndrăzneala în interpretarea acestuia, în căutarea spiritului său ascuns, îl duce însă mult mai departe. De aici rezultă multe concluzii originale, unele fertile, dar altele discutabile sau de-a dreptul de neacceptat. Iorga nu este în general un spirit al secolului XX. Format în ultimul deceniu al secolului anterior, el este mai aproape de Ranke și, în general, de istoricii idealiști ai secolului XIX decît de noile preocupări ce apar în vremea lui. Nu numai în raport cu interpretarea actuală, dar chiar ținînd seama de progresele înregistrate de știința istorică în timpul vieții sale, el apare de multe ori depășit. Un accent exagerat pus asupra ideilor, personalităților, psihologiei — nu prea clar definite — a popoarelor și, pe de altă parte, tratarea sumară și pe un plan oarecum secundar a istoriei economice și sociale — sînt trăsături ale operei lui Iorga, ce nu pot fi privite fără rezerve și critică de istoriografia contemporană. Pe de altă parte însă, remarcabilul său efort de a descifra, printre multitudinea de lucruri și evenimente, nu un progres exclusiv statistic, material, ci progresul spiritului uman, reprezintă, chiar cînd nu sîntem de acord cu toate concluziile o admirabilă lecție de înțelegere *umană* a istoriei. Conceperea istoriei întregii lumi ca o unitate, toți oamenii fiind uniți în lupta pentru aceleași idealuri, constituie

de asemenea un aspect al umanismului lui Iorga. Față de alți cercetători, poate mai corecți și mai cumpătați în aprecieri, mai greu de criticat (dar și de lăudat), Iorga a avut meritul necontestabil de a fi simțit istoria, de a fi trăit mersul său. De aici însă și o idealizare excesivă a trecutului, supărătoare pentru istoricul actual.

În fond, tot ce a gîndit și a scris Iorga stă sub semnul geniului : o memorie formidabilă, dublată de o intuiție și un spirit combinativ ieșite din comun, de un puternic talent. Chiar cînd nu îl aprobăm, trebuie să recunoaștem puterea sugestivă a operei sale. Operă încă departe de a fi pe deplin cercetată și interpretată. Chiar metoda și stilul diferă de la lucrare la lucrare. Sînt scrieri îndelung meditate și altele, poate cele mai multe, aruncate pe hîrtie fără zăbavă. Înființîndu-și o tipografie proprie la Vălenii de Munte (în 1908), istoricul încredința tiparului orice descoperire și gînd, fără a aștepta de obicei maturizarea ideii. Greșeli de amănunte, și unele chiar mai mari, se pot găsi multe în opera sa. A le urmări cu tot dinadinsul ar dovedi însă totală opacitate la măreția unei opere ce trebuie văzută în ansamblu, și nu disecată, ci înțeleasă.

Stilul lui Iorga este uneori de o mare frumusețe și putere de sugestie, ca de pildă în paginile memorialistice sau însemnările de călătorie, ori în minunatele evocări, ce reușesc în cîteva fraze scurte, cu formulări lapidare, să definească viața unor personalități mai mari sau mai mici (grupate sub titlul *Oameni cari au fost*, patru volume, 1934—1939). Alteori însă stilul, nu mai puțin original și cu reale frumuseți, este mult mai complicat, fraza întortochiată, interminabilă, Există impresia, și nu lipsită de temei, că Iorga este în general un autor dificil, greu de citit.

Cu marile sale realizări, ca și cu contradicțiile și ciudățeniile vieții și operei sale, Iorga este un personaj unic, trecut încă din viață în domeniul legendei. Fără el, istoria și cultura românească ar fi fost mult mai sărace. Cu ocazia morții sale, renumitul istoric de artă francez Henri Focillon îl caracteriza drept „una dintre acele personalități legendare, care sînt înrădăcinate pentru totdeauna în pămîntul unei țări și în istoria inteligenței umane. În persoana lui se îmbinau cunoașterea cu instinctul previziunii și cu acea flacără poetică care rămîne semnul distinctiv al geniului".

3. VASILE PÂRVAN ŞI ŞCOALA ARHEOLOGICĂ

Primele decenii ale secolului XX marchează o dezvoltare intensă a cercetărilor arheologice şi, în general, a preocupărilor pentru istoria veche românească şi universală. Decisivă în evoluţia acestor studii a fost activitatea desfăşurată de V. Pârvan, prin eforturile căruia s-a creat o remarcabilă şcoală arheologică românească.

Pârvan nu şi-a început munca pe un teren nedesţelenit. Am văzut cum, de la Boliac, pînă la Tocilescu, arheologia românească s-a desprins treptat de diletantism, însuşindu-şi măcar o parte din metodele ştiinţifice care îi sînt proprii. Colegii mai tineri ai lui Tocilescu s-au remarcat, la rîndul lor, în primii ani ai secolului XX, printr-o serie de lucrări, în bună parte depăşite astăzi, dar care merită a fi consemnate.

Unul dintre cei mai stimaţi specialişti ai vremii sale, Teohari Antonescu (1866—1910), discipol al lui Odobescu, la îndemnul căruia a scris şi prima sa lucrare importantă — *Cultul cabirilor în Dacia* (1889) —, după studii de specializare în Germania, a devenit, în 1894, profesor la Universitatea din Iaşi. Ca şi maestrul său, Odobescu, el a fost mai puţin un cercetător de teren, cît un erudit, un spirit speculativ, îndrăgostit de vechile forme de cultură. Nu de la el putea veni o înnoire fundamentală în cercetarea arheologică. Pasionat de primele civilizaţii şi de misterele lor — el însuşi un spirit oarecum bizar — le-a dedicat mai multe studii, în paginile „Convorbirilor literare", grupate apoi în volumul cu titlu semnificativ *Lumi uitate*, apărut la Iaşi în 1901. S-a dedicat apoi studierii unor monumente aflate pe pămîntul

românesc, încercînd să aducă, chiar mergînd pe urmele altora, interpretări noi. A publicat astfel monografia *Le trophée d'Adamclissi* (1905), o lucrare mai restrînsă despre Sarmizegetusa (1906) și primul volum al unei vaste cercetări, *Columna Traiană*, apărut în 1910, moartea timpurie împiedicîndu-l să-și încheie opera.

În aceeași vreme, George Murnu (1868—1957), macedonean de origine, cu studii la București și în Germania, din 1908 conferențiar, iar din 1914 profesor titular de arheologie la Universitatea din București, a publicat cîteva monografii de arheologie clasică : *Monumente antice din Roma. Descrieri și impresii, Portretul elin,* ambele apărute în 1908, *Atena și ruinele ei* și *Vase pictate grecești,* în 1910. Murnu s-a remarcat prin săpăturile în Dobrogea, la Trepaeum, cărora le-a dedicat cîteva articole în 1910 și în anii următori. Nici prin el arheologia românească nu a făcut însă un pas important înainte. Numele lui Murnu rămîne legat mai mult de admirabila traducere românească a celor două poeme homerice, *Iliada* și *Odiseia.*

I-a revenit deci lui Vasile Pârvan importanta misiune de a da un curs nou evoluției arhelogiei române. Marele istoric s-a născut în anul 1882 în satul Perchiu din județul Tecuci ; tatăl său era învățător. A urmat liceul la Bîrlad, terminîndu-l în 1900, iar apoi între 1900—1904 a fost student al Facultății de litere și filozofie din București. Printre profesorii săi terbuie amintiți D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga. În special Onciul, excelent profesor și șef de școală, a exercitat o mare influență asupra sa. Aceasta explică și preocuparea inițială a lui Pârvan mai ales pentru studiul istoriei medievale românești, tratată în spiritul riguros al maestrului său. Dacă nu s-ar fi dedicat apoi arheologiei și istoriei antice, ar fi putut deveni un remarcabil medievist. La seminarul lui Onciul a elaborat monografiile *Alexăndrel Vodă și Bogdan Vodă,* publicată în 1904, în care descrie cîțiva ani din istoria Moldovei la mijlocul secolului XV, și *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria,* apărută în 1905, mai întîi în „Convorbiri literare", apoi sub formă de extras. Sînt lucrări destul de întinse (prima de 114 pagini, a doua de 142), prin care studentul își dovedea încă de la primele încercări maturitatea științifică. El publică și alte articole în „Convorbiri literare", colaborînd de asemenea și la „Luceafărul" (unde îi apar în 1906 studiile *Începuturile*

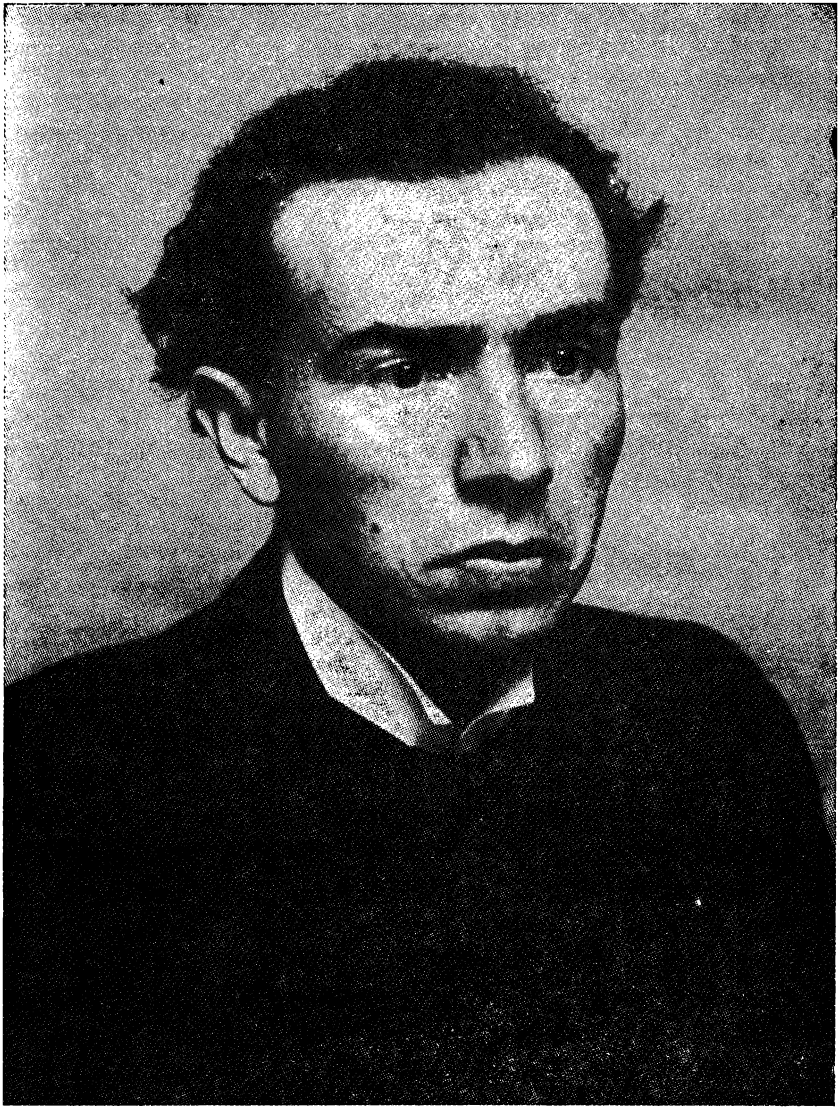

Vasile Pârvan

poporului românesc, Românii din stînga Dunării pînă la întemeierea Principatelor și *Istoria statelor românești pînă la 1526*, influența lui Onciul fiind clară în alegerea temelor). Publică diferite articole și la „Sămănătorul", pe teme de actualitate, dovedindu-se (prin preocuparea pentru situația țărănimii și sublinierea ideii naționale) apropiat de ideologia lui Iorga. Colaborează, de asemenea, în 1906—1907, la revista „Viața românească".

Interesante sînt și preocupările sale de istorie modernă, rezultat al activității la seminarul lui Iorga. În acest domeniu, Pârvan și-a concentrat atenția asupra vieții lui Al. Papiu Ilarian, publicînd cîteva articole referitoare la el, printre care studiul *Activitatea politică a lui Alexandru Papiu Ilarian*, apărut în 1903 în volumul *Prinos lui D. A. Sturdza*. Pârvan a elaborat chiar o monografie cuprinzătoare (344 pagini în manuscris) despre viața și opera omului politic și istoricului transilvănean, pe care a prezentat-o spre premiere Academiei Române. La sugestia lui Tocilescu, s-au cerut unele îmbunătățiri textului care — Pârvan îndreptîndu-se spre noi sfere de activitate — a rămas pînă la urmă în forma veche, nedesăvîrșit și nepublicat.

Din această succintă prezentare a operelor de tinerețe ale lui Pârvan rezultă clar marea varietate de preocupări ale viitorului mare istoric și arheolog. Deși a renunțat curînd la cercetările de istorie medie și modernă, ele nu au fost lipsite de însemnătate pentru formarea sa ca istoric. L-au obișnuit cu metoda de cercetare istorică și i-au deschis un orizont istoric larg, mai cuprinzător decît al celor care se rezumă întreaga viață la cercetarea unei singure epoci. L-au ajutat să înțeleagă unitatea deplină a istoriei, a evoluției umanității, în cadrul căreia istoria veche reprezintă doar o etapă, iar arheologia, nu un scop în sine, ci o metodă de lucru. Pârvan nu va fi un arheolog în sensul îngust al cuvîntului, un simplu cercetător de teren, ci un istoric complet, pentru care arheologia nu face altceva decît să pună la dispoziție elementele materiale necesare descifrării sensului istoriei, al evoluției spritului uman.

În 1904, Pârvan a căpătat o bursă pentru specializare în istoria veche, în Germania, țară în care aceste cercetări căpătaseră o mare amploare. Este momentul decisiv al carierii tînărului istoric. El studiază la universitățile din Jena (în

1904), Berlin (1905—1908) și Breslau (1908—1909). Existau în Germania preocupări mai ales pentru istoria civilizației antice ,a vieții economice și sociale. De un mare renume se bucura profesorul său de la universitatea din Berlin, Eduard Meyer (1855—1930), autor al unei lucrări despre dezvoltarea economică a antichității și al sintezei *Istoria antichității*, apărută în 5 volume între 1884—1902. Preocupat de istoria social-economică, el considera că în antichitate s-au succedat toate cele trei formațiuni social-economice : sclavagistă, feudală și capitalistă. Aceasta era, firește, o exagerare fără temei. Pârvan a putut însă reține de la Meyer și, în general, de la specialiștii germani, interesul pentru fenomenele de civilizație, pentru baza materială a evoluției istoriei. De asemenea, el a învățat bine în acești ani tehnica necesară cercetării istoriei vechi, în primul rînd epigrafia greacă și latină.

Teza sa de doctorat — reflectînd preocupările școlii economice de care era influențat — trata o problemă încă neabordată de specialiștii antichității : apartenența etnică a negustorilor din Imperiul Roman. Sub titlul *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, ea a fost susținută la Breslau, la sfîrșitul anului 1908, sub conducerea profesorului Conrad Cichorius, aducînd autorului calificativul „magna cum laude", și a fost publicată la începutul anului 1909. Bine documentată și solid întocmită, lucrarea reprezintă o importantă carte de referință și astăzi. Pârvan intenționa să lărgească tema, tratînd într-o amplă monografie întregul istoric al negustorilor din Imperiul Roman ; nu a ajuns însă să elaboreze această lucrare.

După ce în 1908 efectuase o călătorie de studii în Italia, își continuă șederea în Germania pînă la sfîrșitul verii anului 1909. Eliberat de obligațiile impuse de elaborarea și susținerea tezei, pregătește o nouă monografie, referitoare la împăratul roman Marcus Aurelius, de a cărui figură se simțea cu deosebire atras. Monografia, scrisă de data aceasta în românește, va apare la București, în toamna anului 1909, purtînd titlul *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus*. S-a bucurat de o bună primire, fiind premiată de Academie. Nu este o biografie completă, ci se referă doar la prima parte a vieții și a activității viitorului împărat și filozof, între 138—161, accentul căzînd pe prezentarea ideilor filozofice și mentalității personajului studiat. Istoricul scoate

în relief filozofia stoică, în primul rînd cultul datoriei mergînd pînă la sacrificiu, în persoana ilustrului împărat găsindu-și probabil el însuși un model de viață.

În toamna anului 1909, abia întors în România, Pârvan este numit — în urma morții neașteptate a lui Tocilescu —, nu fără a întîmpina unele împotriviri, profesor supleant de istorie veche și epigrafie la Universitatea din București. De acum înainte drumul său va fi neted, cel puțin în ce privește dobîndirea unor funcții și onoruri oficiale. În 1911 devine membru corespondent al Academiei Române, iar în 1913 profesor titular și membru activ al Academiei. Reușea să pătrundă în înaltul for științific, avînd abia 30 ani împliniți, în timp ce Iorga, întîmpinînd mai multe adversități, așteptase zece ani mai mult.

Desigur Pârvan a justificat pe deplin onorurile, atît de timpuriu acordate. Pe măsura trecerii anilor activitatea sa, departe de a se relaxa, devine tot mai intensă. În 1911 publică o primă lucrare importantă referitoare la istoria pămîntului nostru în antichitate : *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*. Argumentația se bazează atît pe inscripții și izvoare scrise, cît și pe argumente lingvistice. Pârvan sublinia caracterul esențial latin al creștinismului în spațiul carpato-danubian, considerînd că acesta ar fi fost introdus aici încă din secolul III e.n. Cercetarea pătrunderii creștinismului prezintă o importanță ce depășește cadrul strict al acestei probleme, ajutînd și la descifrarea unor aspecte ale etnogenezei românești, una dintre preocupările de seamă ale lui Pârvan.

Treptat, Pârvan se îndreaptă spre cercetările de teren. Mai întîi publică în 1911, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice" studiul *Cetatea Tropaeum*, folosind materialul adunat anterior de Tocilescu și G. Murnu. Acesta va fi însă punctul de plecare al propriilor cercetări, atît de rodnice, efectuate în Dobrogea. Între 1911—1914 efectuează săpături la cetatea romano-bizantină Ulmetum (Pantelimonul de Sus — în zona centrală a Dobrogei), publicînd rezultatele, sub titlul *Cetatea Ulmetum*, în „Analele Academiei Române" între 1912—1915.

De numele lui Pârvan se leagă însă în primul rînd săpăturile de la Histria. Aici, aportul său a fost imens, deschizînd o nouă eră în cercetările arheologice românești,

privitoare la epoca pătrunderii civilizațiilor greacă și romană. A început să lucreze la Histria în anul 1914, în condiții deosebit de dificile, fără a avea pe urmele cui să meargă. Nici nu se cunoștea amplasarea exactă a așezării. Într-o prezentare a evoluției arheologiei românești în secolul XX, Emil Condurachi sublinia că „efortul depus atunci pentru a se degaja incinta a fost imens". Pârvan a lucrat la Histria, aproape an de an pînă la moartea lui, excepțînd perioada 1916—1921, cînd, din pricina războiului și urmărilor lui, șantierul a fost închis. A publicat rapoarte parțiale de săpături, valorificînd mai ales inscripțiile descoperite aici. Nu a elaborat el însuși o monografie despre Histria. Sub conducerea sa însă, șantierul a devenit o adevărată școală pentru tinerii arheologi ce se formau, iar săpăturile, departe de a se încheia prin moartea maestrului, au continuat și continuă și astăzi, Histria fiind o adevărată carte de vizită a arheologiei românești.

În 1923 Pârvan publică o mică, dar foarte originală monografie intitulată *Începuturile vieții romane la gurile Dunării.* Pînă la cercetările sale, accentul fusese pus mai ales asupra romanizării părții apusene a teritoriului românesc : Transilvania, Banatul, Oltenia. Exista opinia că în general acolo se formase poporul român. Fără a nega însemnătatea acelor zone în procesul etnogenezei românești. Pârvan își concentrează atenția asupra celuilalt focar, nu mai puțin însemnat, al romanizării : Dobrogea și, în general, cursul inferior al Dunării. El găsește formula „Dacia scitică", sub care grupează Dobrogea și cîmpia din estul Munteniei, sudul Moldovei și Basarabiei. Această zonă a avut o viață unitară în antichitate, asupra ei exercitîndu-se, în epoca stăpînirii romane (cu centrul în Dobrogea, dar făcîndu-și simțită puternic influența și pe malul stîng al fluviului), o puternică acțiune de romanizare. Pârvan subliniază deci caracterul „danubian" al romanității noastre, văzînd în români urmașii întregii romanități orientale. Este foarte interesant cum părerile lui Pârvan se întîlnesc aici cu ideile susținute de Iorga. De altfel, la fel ca acesta, Pârvan susținea și marele rol al populației rurale în procesul romanizării. Sînt idei ce s-au putut dezvolta și independent dar, întîlnindu-le (desigur mai puțin elaborate și mai curînd rezultat al intuiției decît al cercetării stricte) la Iorga încă din primii ani ai secolului, nu putem exclude

o anumită influență a sa asupra lui Pârvan. Paralela între cei doi istorici, mai apropiați decît s-ar putea crede, în ciuda unor adversități ce i-au despărțit după primul război mondial, este instructivă și ar merita o cercetare mai atentă.

Pârvan se interesează nu numai de elementul roman, ci și de populația autohtonă. Treptat, aceasta ocupă chiar ponderea principală în cercetările sale. De la Tocilescu, a cărui monografie *Dacia înainte de romani,* era în bună măsură depășită, se progresase prea puțin în această direcție, atenția principală îndreptîndu-se spre cercetarea epocii romane. Ceea ce făcuse de altfel și Pârvan în prima parte a activității sale. El și-a dat însă seama că nu este posibil a studia sub toate aspectele romanizarea, etnogeneza românească, fără a face mai întîi istoricul populației autohtone, daco-getice. După război, paralel cu cercetările de la Histria, el efectuează săpături și în Cîmpia Dunării, acolo unde se aflase puternica uniune de triburi, condusă de Dromihetes.

Rezultatele acestei preocupări sînt cuprinse în lucrarea de care în primul rînd se leagă numele lui Pârvan, cea mai întinsă dintre scrierile sale (cuprinde 850 pagini), *Getica,* publicată în 1926. În concepția autorului, *Getica* urma să fie prima parte a unei trilogii, în care își propunea să limpezească epocile cele mai vechi și mai întunecate, ce preced și explică formarea poporului român. Celelalte două lucrări — rămase nescrise — trebuiau să trateze *Dacia romană* și *Protoistoria slavilor. Getica* prezintă istoria populației autohtone din Dacia în primul mileniu î.e.n., mergînd pînă la cucerirea romană din 106 e.n. O epocă vastă, de peste 1000 de ani este cuprinsă aici, sintetizată cu un mare talent și forță de pătrundere a esențialului. Izvoarele folosite sînt în primul rînd cele arheologice, în bună parte descoperite de însuși Pârvan. Reconstituind civilizația autohtonă, autorul încearcă în același timp să o plaseze într-un cadru mai larg, referindu-se și la rolul sciților (cărora de altfel nu le acordă o importanță prea mare), al grecilor, dar mai ales al curentelor occidentale. În concepția sa, începînd de pe la anul 1000 î.e.n. se constată o treptată „occidentalizare" a Daciei, mai întîi prin influența culturii villanoviene din Italia, apoi prin celți și în sfîrșit, prin relațiile cu lumea romană. În 106, civilizația romană era astfel departe de a reprezenta o „surpriză" pentru geto-daci ; ei se aflau de multă vreme în sfera ei și, în concluzie, cu atît mai apți

să fie pe deplin romanizați într-un timp relativ scurt. Problema formării poporului român se vede astfel într-o perspectivă mult mai largă, nefiind rezultatul unei conjuncturi, ci al unei evoluții obiective, de durată, a populației autohtone din Dacia.

Firește, multe concluzii ale lui Pârvan, bazate pe materialul arheologic, nu prea vast, existent în anii 1920 și pe propriile deducții ale autorului, nu au rezistat pe deplin cercetărilor ulterioare. În prezent, de pildă, nu se mai poate susține în termeni atît de exclusivi orientarea occidentală a Daciei în primul mileniu î.e.n., nici, implicit, minimaliza influența altor factori și civilizații. Este însă soarta lucrărilor științifice să fie depășite de operele generațiilor următoare. Dacă ar fi trăit, însuși Pârvan și-ar fi nuanțat probabil unele concluzii. Oricum ar fi, *Getica* reprezintă o operă monumentală a istoriografiei românești. Ea a dovedit înălțimea de gîndire a autorului, care s-a ridicat deasupra materialului arheologic brut, prezentînd nu un inventar al celor descoperite în diferite șantiere, ci o încercare de reconstituire a civilizației și spiritului epocii studiate. Este opera unui mare istoric și o lecție pentru modul cum arheologia, departe de a fi un scop în sine, poate și trebuie integrată în *istorie*.

Concluziile la care ajunsese scriind *Getica* au stat și la baza unui ciclu de cinci conferințe, ținute de Pârvan în Anglia, la Cambridge, în 1926. Sintetizînd foarte clar, într-o formă frumoasă, rezultatele cercetărilor sale, ele s-au bucurat de un remarcabil succes, dovadă și graba cu care Universitatea din Cambridge le-a solicitat pentru publicare. Cartea, apărută în 1928, a fost intitulată de traducătorii britanici *Dacia. An outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian countries* (Dacia. O schiță a civilizațiilor timpurii din regiunile carpato-danubiene). Lucrarea a cunoscut apoi și mai multe ediții românești, datorate arheologului Radu Vulpe, prima apărînd în 1937, și altele în 1957, 1958, 1967, 1972; ea merge în general pe linia expunerii din *Getica*, insistînd în mod deosebit asupra „occidentalizării" Daciei în mileniul analizat.

Bolnav, uzat de munca fără preget a ultimilor ani, Pârvan încetează din viață la 26 iunie 1927, în urma unei operații nereușite. Murea în plină putere creatoare, lăsînd în urmă doar o mică parte a operei pe care o visase.

Cînd ne referim la concepția istorică a lui Pârvan, apropierea cu N. Iorga pare din nou firească. La fel ca marele său contemporan, Pârvan considera că istoria nu este o simplă înșeilare de documente, de fapte. Rolul ei constă în reconstituirea cît mai complet posibilă a vieții din trecut, privită ca un tot organic. În orice caz istoricul, deși bazîndu-se pe document, trebuie să depășească litera strictă a acestuia, să pătrundă în spiritul, în esența epocii studiate. Firește, un accent deosebit se pune astfel pe talentul istoricului, pe intuiția lui. Pentru Pârvan, arheologia, partea tehnică a meseriei, nu constituie un scop în sine, ci punctul de plecare pentru reconstituirea celor mai variate aspecte ale vieții.

Ideile generale ale istoricului sînt cuprinse în două volume, intitulate *Idei și forme istorice* și *Memoriale*, primul apărut în 1920, celălalt în 1923. Se pot desprinde numeroase influențe ale unor istorici și gînditori anteriori în viziunea sa asupra istoriei. Dintre aceștia trebuie amintiți Carlyle și Nietzsche, cu reliefarea exagerată a rolului personalității, Windelband și Rickert, cu sublinierea valorii culturale a faptelor istorice, Benedetto Croce. Pârvan insistă mult asupra rolului individualității în desfășurarea procesului istoric, mergînd chiar pînă la a marca un antagonism între *individual* (factor de progres) și *social* (factor inert), între spirit și materie. O asemenea viziune — s-ar putea spune „aristocratică" — a istoriei, nu mai corespunde, desigur, ideilor actuale (nu numai concepției marxiste, dar și multor interpretări din istoriografia occidentală). Pârvan consideră că menirea istoricului este de a selecționa acele fapte care au o valoare istorică, un rost creator, o semnificație culturală. Deși un bun cunoscător al vieții economice a antichității (domeniu în care a adus valoroase contribuții), în concepția sa singurul obiect real al istoriei este *cultura*, viața spirituală. Celelalte aspecte ale vieții sînt utile în măsura în care ajută la înțelegerea evoluției spiritului uman.

Aceasta este, în esență, concepția istorică a lui Pârvan, în mod evident de factură idealistă. Ea este prezentată într-un stil elaborat, cu căutarea de efecte literare, într-o formă de multe ori prețioasă, grandilocventă, a cărei valoare literară este discutabilă. În timp ce E. Lovinescu nega orice valoare

acestor eseuri, G. Călinescu dimpotrivă, consideră că Pârvan a constituit un sistem de gîndire coerent, opunîndu-l lui N. Iorga, care nu ar fi avut niciunul. Aceasta este o exagerare. Pârvan nu este în fond mai „filozof" decît Iorga, chiar dacă vrea să pară astfel. Într-o bună măsură, ideile lor, prin accentul pus asupra semnificației spirituale a mersului istoriei, sînt asemănătoare.

Nu însă în ideile sale generale trebuie căutată marea valoare a operei lui Pârvan, ci în cercetările istorice și arheologice propriu-zise. De asemenea, și nu în ultimul rînd, în impulsul dat, în școala arheologică ce a creat-o. Comparată, sub raport cantitativ, cu opera lui Iorga, opera lui Pârvan, deși cuprinzînd cîteva volume și mai multe studii risipite prin diferite publicații, apare destul de modestă. Semnificația și influența ei sînt însă mult mai mari decît numărul paginilor. În timp ce Iorga trăiește în primul rînd prin ce a dat el, Pârvan, pe lîngă valoarea intrinsecă a operei sale, este cel care a indicat drumul de urmat întregii arheologii românești din secolul XX. Cei mai de seamă arheologi ai deceniilor următoare, pînă astăzi, sînt elevii lui Pârvan, sau elevii elevilor săi.

Proporțiile relativ restrînse ale operei se explică, pe lîngă greutatea defrișării unor zone încă neexplorate, prin intensa activitate organizatorică a acestui șef de școală. Conducerea șantierelor, formarea tinerilor cu care lucra în cadrul lor, i-au răpit un timp considerabil ; Pârvan a fost foarte activ și în cadrul Academiei Române, contribuind la organizarea activității arheologice la scara întregii țări. În 1914 a fost unul dintre întemeietorii Institutului de studii sud-est europene. Din 1921 a condus Școala română din Roma și publicația sa „Ephemeris Dacoromana", al cărui prim volum apare în 1923. Întemeiază, în 1924, revista „Dacia", cu subtitlul „Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie". Sînt cîteva aspecte mai importante ale unei activități neobosite, impresionînd prin dăruirea totală a acestui savant, care nu înțelegea să se închidă în biroul său și să lucreze numai pentru sine.

La moartea lui Pârvan, Nicolae Iorga, într-o succintă evocare considera că, prin dispariția lui, „cultura românească suferă una din cele mai grele pierderi, mai mult decît aceasta : una ireparabilă. Nu se va găsi nimeni care să unească darurile cele mari adunate în cel care așa de repede părăsește o

glorioasă carieră : cunoștinți arheologice și istorice de o imensă bogăție, o rîvnă nesfîrșită alături de cea mai sistematică muncă, grija de cel mai neînsemnat detaliu alături de îndrăzneala celor mai înalte ipoteze". Iorga arăta în continuare că „talentele lui de organizator erau excepționale. Dovadă cele două frumoase publicații periodice pe care le-a dăruit științei mondiale. Dovadă mai ales crearea unui învățămînt al arheologiei din care a ieșit o întreagă pleiadă de tineri eruditi cu cari orice nație s-ar putea mîndri".

Un colaborator apropiat al lui V. Pârvan, dar care și-a urmat propriul său drum, elaborînd opere de o certă originalitate și creînd la rîndul său o școală, a fost Ion Andrieșescu. Născut în anul 1888 la Iași ,el a urmat facultatea în orașul natal și s-a specializat apoi la Berlin și Viena, efectuînd și mai multe călătorii de studii în diferite state europene. În anul 1912 și-a susținut doctoratul la Iași cu teza *Contribuții la Dacia înainte de romani,* publicată în același an. El studiază aici epoca neolitică pe teritoriul viitoarei Dacii, prima cercetare de acest gen în istoriografia română. Tocilescu se referise doar la vremurile „istorice" și însuși Pârvan care, la vremea apariției acestei lucrări se ocupa încă de antichitatea clasică, nu va coborî în trecut mai jos de anul 1000 î.e.n. Se poate considera deci că Andrieșescu este fondatorul studiilor preistorice în România. În lucrarea amintită, neoliticul de pe teritoriul nostru este văzut în context sud-est european, autorul ajungînd la concluzia unității sale în întreg acest spațiu, mărturie a unei civilizații unitare, produsă, după părerea sa, de aceeași populație. Este vorba de traci, Andrieșescu considerînd că încă din epoca neolitică ei se aflau așezați pe teritoriul Daciei (teorie firește discutabilă).

Andrieșescu este, de asemenea, cel dintîi arheolog român care a cercetat epoca bronzului. Primul său studiu în legătură cu această perioadă apare în 1915, sub titlul *Asupra epocii de bronz în România.* Spre deosebire de Pârvan care susținea teoria unei schimbări bruște de la o epocă la alta, el considera că de la neolitic la epoca bronzului s-a ajuns în urma unei evoluții lente. Tot printr-o asemenea evoluție, considera de altfel că s-a petrecut trecerea de la paleolitic la neolitic. Sub acest aspect, concepția sa istorică se apropie de ideile lui Iorga ,prin sublinierea evoluției organice, fără salturi spectaculoase, a civilizației umane.

Cercetător minuțios, preocupat și de forma lucrărilor sale, Andrieșescu a scris relativ puțin. Pe lîngă lucrările amintite, se mai remarcă rapoartele privind săpăturile conduse de el la *Piscul Crăsani* (publicat în 1924) și la Sultana. În domeniul neoliticului și epocii bronzului, cercetările și îndrumările sale nu au fost mai puțin prețioase decît contribuțiile lui Pârvan privind epoca fierului și sinteza civilizațiilor geto-dacă și romană. După cum arăta Dumitru Berciu, el a fost „creatorul unei școli autohtoniste și tracizante la noi". Chiar dacă ideea unei populații tracice mai vechi cu cîteva mii de ani decît se poate dovedi, nu a fost admisă de istoriografia ulterioară, metoda sa de lucru și direcțiile de cercetare indicate au deschis orizonturi noi în arheologia românească.

Din 1923 Andrieșescu a fost conferențiar la Universitatea din București, iar din 1927 —anul morții lui Pârvan — profesor de preistorie. A încetat din viață, încă destul de tînăr, în decembrie 1944.

Pe drumul deschis de Pârvan și Andrieșescu s-au angajat în perioada dintre cele două războaie mondiale numeroși tineri arheologi și specialiști în istoria antichității. Cercetările întreprinse, deși uneori îngreunate de lipsa de credite și de organizare, au reușit să acopere întreaga epocă cuprinsă între paleolitic și istoria Daciei romane.

Paleoliticul este studiat de Constantin Nicolăescu-Plopșor, (n. 1900), mai ales prin săpături efectuate în Oltenia, rezultatele acestora fiind sintetizate în lucrarea *Le paléolithique en Roumanie*, publicată în „Dacia" în 1938.

Mai mulți arheologi se specializează în cercetarea epocii neolitice. Dintre ei, Vladimir Dumitrescu (n. 1902), este cunoscut mai ales prin săpăturile efectuate la Gumelnița, ale căror rezultate *(Fouilles de Gumelnița)* le publică în 1925, în „Dacia". Radu Vulpe (n. 1899), elev al lui Pârvan, — ca și Vl. Dumitrescu —, membru al Școlii române din Roma între 1924—1926, s-a interesat de asemenea de neolitic, publicînd în aceeași revistă, în numerele din 1937—1940, raportul *Les fouilles de Calu*. Se remarcă și contribuțiile lui Gheorghe Ștefan (n. 1899) și ale lui Ion Nestor (1905—1974). I. Nestor, care s-a specializat în Germania între 1927—1932, s-a făcut cunoscut și prin cercetările privind epoca bronzului și cea a fierului, ca și prin lucrarea de sinteză referitoare la stadiul general

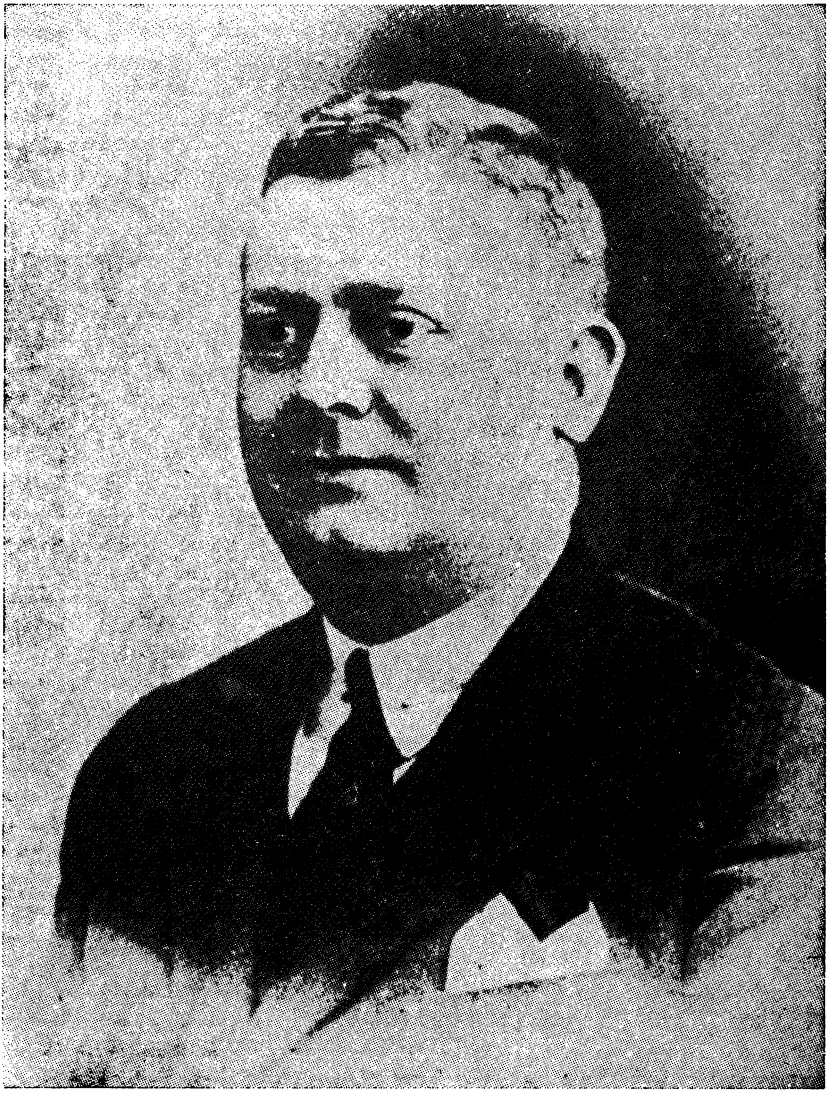

Ion Andrieşescu

al studiilor preistorice în România publicată în limba germană, la Frankfurt, în 1933, sub titlul *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. Un alt cercetător al neoliticului și epocii bronzului este Dumitru Berciu (n. 1907), care s-a interesat în chip deosebit de preistoria Olteniei *(Arheologia preistorică a Olteniei*, 1939) dar și de chestiuni mai generale privind studiul acestei epoci *(Îndrumări în preistorie*, 1939); a lucrat mai mult timp în Albania, între 1938—1944, ca șef al misiunii arheologice române și apoi ca director al Institutului român din această țară. Contribuții privind epoca fierului au adus de asemenea R. Vulpe și Ecaterina Vulpe.

De o atenție deosebită s-a bucurat, în perioada interbelică, și arheologia epocii dace și a celei romane. D. M. Teodorescu s-a remarcat prin cercetarea cetăților dace din Transilvania, publicînd în 1923, împreună cu Martin Roska, lucrarea *Cercetări arheologice în Munții Hunedoarei*. Studierea acestei zone — mai ales în ce privește epoca romană — se leagă însă în primul rînd de numele lui Constantin Daicoviciu (1898—1974), absolvent al Universității din Cluj în 1922, bursier la Școala română din Roma între 1925—1927, asistent în 1928, apoi conferențiar (1932—1938) și profesor (din 1938) la Universitatea din Cluj. Între 1924—1936 el a condus săpăturile de la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), aducînd o contribuție de prim ordin pentru cunoașterea istoriei Daciei Romane. Rezultatele cercetărilor sînt expuse în lucrările *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor* (Cluj, 1938) și, mai ales, în *La Transylvanie dans l'antiquité*, publicată într-o primă versiune în 1938 și apoi, într-o formă amplificată, în 1943 în limbile germană și italiană, și din nou în franceză, în 1945. Este considerată un adevărat model de monografie a unei provincii romane. În 1940, C. Daicoviciu a publicat o altă lucrare, referitoare la *Problema continuității în Dacia*.

La Universitatea din Iași s-a remarcat prin cercetările sale Paul Nicorescu (1890—1946), profesor aici din 1927, după studii întreprinse în Italia, la Școala română din Roma (a publicat o lucrare despre mormîntul Scipionilor). El a efectuat săpături la Tyras (Cetatea Albă), veche colonie grecească de pe litoralul pontic și, apoi, a continuat la Tropaeum Traiani săpăturile care fuseseră întrerupte după cercetările lui Gr. Tocilescu și G. Murnu dinaintea primului război mondial.

Antichităţile Dobrogei au pasionat şi pe alţi arheologi. La Histria, săpăturile iniţiate de Pârvan sînt continuate de Scarlat Lambrino (1891—1964), profesor la Universitatea din Bucureşti după 1927, autor al unei teze de doctorat intitulată *Contribuţii epigrafice privitoare la Asia Mică* (publicată în 1928) şi al mai multor rapoarte şi studii privind oraşele greceşti de pe litoralul Mării Negre, în primul rînd Histria. La Callatis (Mangalia) a întreprins săpături T. Sauciuc-Săveanu (n. 1884), cu studii la Viena şi Cernăuţi, profesor la Universitatea din Cernăuţi (şi din 1940 la Bucureşti). A publicat, între 1924—1944, în „Dacia", mai multe rapoarte de săpături privitoare la această aşezare ; s-a interesat şi de probleme mai generale ale istoriei antichităţii, inclusiv de istoria economică, publicînd în 1925 monografia *Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistă a atenienilor.* La Callatis a lucrat şi Orest Táfrali (1876—1937), profesor la Universitatea din Iaşi, care a publicat în 1925, în limba franceză, la Paris, o monografie despre acest oraş, urmată în 1927 de o alta, despre Dionysopolis. S-au întreprins cercetări şi în alte localităţi dobrogene. Se mai pot aminti astfel, săpăturile de la Capidava, ca şi cele de la Dinogetia, ultimele conduse de Gh. Ştefan, care a publicat în „Dacia" în numerele din 1937—1940 rezultatele primei campanii de săpături. Emil Condurachi (n. 1912), membru al Şcolii române din Roma (1935—37) şi al celei din Franţa (1938—1939), autor al unei teze de doctorat despre monumentele creştine din Illiria *(I Monumenti cristiani nell'Illirico,* 1938), a întreprins săpături la Arrubium (Măcin), la începutul celui de al doilea război mondial ; s-a interesat în mod special de problemele circulaţiei monetare în antichitate şi evul mediu.

O contribuţie deosebită la cunoaşterea istoriei Dobrogei în antichitate a adus şi Radu Vulpe, unul dintre arheologii cu cele mai întinse preocupări, de la neolitic pînă la istoria epocii romane. El a scris despre Callatis, despre monumentul de la Adamclissi şi s-a remarcat în special prin întinsa lucrare de sinteză *Histoire ancienne de la Dobroudja,* publicată în 1938.

Istoria Olteniei în antichitate a devenit mai bine cunoscută prin cercetările lui Dumitru Tudor (n. 1908), membru al Şcolii române din Roma între 1933—1935. Teza sa de doctorat *(I Cavalieri danubiani),* publicată în 1937, în limba

italiană, a constituit o prețioasă contribuție la cunoașterea cultului „cavalerilor danubieni". D. Tudor a publicat multe studii privind epoca romană pe teritoriul nostru, mai ales zona Olteniei, rezultatele fiind sintetizate în lucrarea *Oltenia romană,* apărută în 1942.

Din succinta trecere în revistă a dezvoltării arheologiei românești înainte de 1944 s-a putut constata faptul că, dacă în centrul preocupărilor s-au aflat, după cum era și firesc, aspecte ale istoriei teritoriului românesc în antichitate, specialiștii români au adus și contribuții, unele foarte interesante, la istoria generală a Greciei antice sau a Imperiului roman. În acest sens, trebuie amintite și contribuțiile lui Dionisie Pippidi (n. 1905), conferențiar la Universitatea din București după 1937 ; cercetările sale se referă la multe aspecte ale civilizației clasice grecești și latine. Principalele lucrări apărute în anii de care ne ocupăm sînt *Recherches sur le culte impérial,* publicată în 1939 și *Autour de Tibère,* în 1944 ; ultima, tratînd despre una dintre cele mai controversate personalități ale antichității, s-a bucurat de un deosebit răsunet în cercurile specialiștilor.

În primele decenii ale secolului XX și în special în perioada interbelică, arheologia românească (și în general, cercetarea istoriei vechi) a luat un avînt deosebit, ajungînd într-un timp relativ scurt la nivelul unor școli arheologice cu o tradiție mult mai bogată. Acum s-au pus bazele marilor succese pe care arheologia noastră le va obține după 1944, în bună măsură prin activitatea acelorași specialiști ale căror realizări le-am consemnat.

4. URMAȘI AI ȘCOLII CRITICE

Istoriografia românească la începutul secolului XX se dezvoltă sub semnul îndoitei preocupări pentru o metodă critică, severă, în cercetarea faptului istoric și, în ce privește aria cercetării, pentru studiul vieții social-economice, instituțiilor, culturii. Aceste aspecte se îmbină în chipul cel mai armonios în opera lui Constantin Giurescu.

Constantin Giurescu s-a născut în 1875, în comuna Chiojd din județul Buzău. A urmat facultatea de litere din București, fiind elev al lui D. Onciul, sub îndrumarea căruia s-a familiarizat cu metoda critică de cercetare și interpretare a izvorului istoric. Între 1903—1906, C. Giurescu continuă studiile la Viena, iar în 1909 obține titlul de doctor, la facultatea de litere din București. În 1912 este numit conferențiar de istoria românilor al aceleiași facultăți (va preda, împărțind materia cu profesorul Onciul); în 1908 devine membru corespondent, iar în 1914 — deși numai conferențiar — membru titular al Academiei Române. A murit tînăr, în anul 1918, dispariția sa însemnînd o pierdere dintre cele mai grele pentru știința istorică românească.

C. Giurescu a început să publice în 1899, cînd tipărește conferința *Trecutul nostru*; în 1900, în „Convorbiri literare" îi apare o lucrare elaborată la seminarul lui Onciul, intitulată *Cîteva cuvinte asupra vechii cronologii românești*. Opera sa esențială, de maturitate, este însă elaborată între 1906 și 1918. Într-un timp foarte scurt, el a reușit să abordeze și să trateze în chip original, probleme variate ale istoriei românilor.

Primele sale realizări importante cuprind studiul atent, cu deosebit spirit critic, al cronicilor românești. În anul

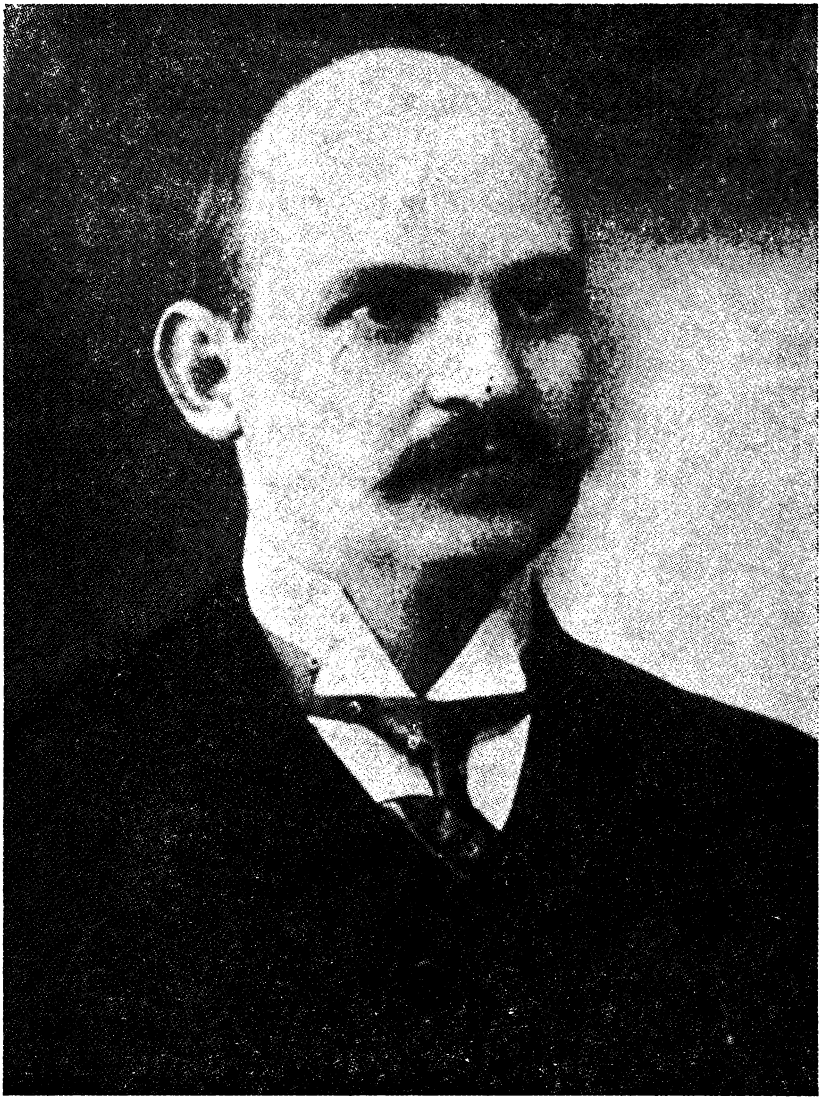

Constantin Giurescu

1906 publică lucrarea *Contribuții la studiul cronicilor muntene,* operă de mare interes, care propune o serie de soluții noi în rezolvarea unor probleme controversate. Astfel autorul dovedește că cronica presupusă a fi a lui Constantin Căpitanul Filipescu (idee susținută de Iorga), nu aparține acestuia, ci lui Radu Popescu, a cărui viață și activitate le analizează pe larg. El susține de asemenea că cronica anonimă referitoare la domnia lui Brîncoveanu nu aparține lui Radu Popescu. În anii 1907 și 1908 îi apar lucrările de mai mică întindere *Contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene* și, respectiv, *Noi contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene.* Un alt domeniu în care spiritul său critic și îndrăzneț, dublat de excelenta cunoaștere a izvoarelor, a adus soluții noi, a fost cel al relațiilor dintre țările române și Imperiul otoman ; cu privire la un aspect controversat al acestor legături, în 1908 el publică lucrarea *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană.*

O preocupare principală a lui C. Giurescu, mai ales în ultima parte a activității sale, a constat în cercetările de istorie socială. În 1915 a publicat un studiu deosebit de interesant, intitulat *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul.* Bazîndu-se, ca în toate cercetările sale, pe un bogat material inedit, istoricul oferă aici o soluție nouă uneia dintre problemele cele mai controversate ale evului mediu românesc. El consideră că rumânii, țăranii dependenți, existau în Țara Românească din cele mai vechi timpuri, neputînd fi vorba de o deposedare și șerbire a țăranilor abia în secolele ce au urmat întemeierii statelor feudale. La întemeierea țărilor române, structura feudală a societății era deja cristalizată. Giurescu afirmă, de asemenea, că oameni liberi neproprietari pe moșii nu existau. Cine nu avea pământul său era țăran dependent. „Legătura" lui Mihai Viteazul capătă astfel un înțeles cu totul nou. Ea nu a înrobit pe nimeni și nu avea nici menirea de a consacra starea de fapt a existenței iobagilor. Rolul său a fost mult mai limitat. În urma dezordinilor produse în 1595 (campania lui Sinan în Țara Românească), care au provocat însemnate deplasări de populație, Mihai a ordonat ca țăranii neliberi, care trecuseră de pe o moșie pe alta, să rămînă acolo unde se aflau, desființînd astfel „dreptul foștilor proprietari de a-i mai urmări și readuce sub stăpînirea lor". Marele voievod adoptase deci doar o măsură de ordin economic, fiscal, prin care nici

un țăran liber nu devenea șerb, ci se punea capăt doar, prin oprirea unor noi deplasări, perioadei de instabilitate provocată de luptele cu turcii. Soluția propusă de Giurescu — foarte ingenioasă — nu a convins pe toată lumea, asupra „legăturii" lui Mihai continuînd să existe opinii diverse. Faptul că rumânia este un fenomen vechi, independent de această legătură, nu mai este însă contestat de nimeni.

În 1916, C. Giurescu publică un alt studiu de istorie socială, *Despre rumâni,* iar în 1918 scrie lucrarea *Despre boieri,* publicată postum în 1920. El considera că în evul mediu românesc, toți proprietarii (deci și țăranii liberi, moșnenii și răzeșii) erau considerați *boieri,* indiferent de cuantumul averii sau de ocuparea unor funcții în stat. Și în aceste studii materialul de arhivă folosit este impresionant, dar concluzia autorului relativă la semnificația termenului „boier" nu a convins. Un mare proprietar de pămînt și un țăran cu cîteva hectare (chiar dacă este om liber) nu pot aparține aceleiași clase.

C. Giurescu a fost și un remarcabil editor de izvoare. A publicat *Documente și regeste privitoare la Constantin Brîncoveanu,* în 1907, precedate de o interesantă introducere privind domnia acestuia, precum și *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci* (3 volume, 1913—1947, ultimele două publicate postum, de C. C. Giurescu). A publicat, de asemenea, ediții critice de cronici, adevărate modele ale genului.

La moartea sa, în 1918, N. Iorga i-a caracterizat astfel activitatea : „Ca învățat era un puternic spirit critic, străbătînd pînă în miezul problemelor, cărora le dădea uneori o soluție definitivă, alteori una care, și prin discuțiile ce provoca, lumina esențial subiectul. În studiile istorice niciodată nu s-a introdus la noi o așa de vînjoasă dialectică, obișnuită mai mult în filozofie, pentru care era format tot spiritul său. Lucrările lui Giurescu asupra cronicilor vor rămîne ca o puternică dovadă a unei superioare inteligențe ; cele asupra chestiei țărănești în trecut, cu aceeași pătrundere, sînt mai mult stăpînite de idei preconcepute". Moartea l-a împiedicat pe C. Giurescu să realizeze pe deplin o operă cu care, dusă pînă la capăt, ar fi putut rivaliza puține alte realizări ale istoriografiei românești. Chiar și așa, în relativ puțini ani, el și-a manifestat pe deplin originalitatea, în studii dintre cele mai variate ; cercetarea metodică și imaginația, rigoarea

demostrației și ipotezele îndrăznețe, gustul pentru amănunt, dar și interesul pentru ideile generale sînt calități care se îmbină armonios în opera acestui istoric erudit. Exagerările, ipotezele discutabile — care, după cum am văzut, nu lipsesc în lucrările sale — sînt opera unui spirit uneori prea sistematic, prea rigid, care, pentru frumusețea unei demonstrații logice, merge pînă la schematizarea excesivă a fenomenului istoric.

Școala critică a lui D. Onciul și I. Bogdan, reprezentată cu strălucire de C. Giurescu, a fost continuată și de alți istorici, cu realizări pe măsura talentului fiecăruia. Mai importanți sînt Ioan Ursu și Ilie Minea.

Ioan Ursu, născut în 1875, în comuna Cața din Transilvania, a urmat Facultatea de litere la București, între 1894—1897, luîndu-și licența cu lucrarea *Relațiunile Moldovei cu Polonia pînă la moartea lui Ștefan cel Mare,* publicată în 1898. Istoria Moldovei în secolele XV—XVI va sta de altfel în centrul întregii sale opere. Între 1903—1907 studiază în Germania, continuîndu-și apoi cercetările și la Paris. La Berlin și-a susținut, în 1907, doctoratul cu o teză referitoare la politica externă a lui Petru Rareș în timpul primei sale domnii *(Die auswärtige Politik des Peter Rareș, Fürst von Moldau, 1527—1538,* publicată la Viena, în 1908[1]). Tot în 1908 publică, de data aceasta la Paris, monografia *La politique orientale de François Ier,* în general bine apreciată de critica istorică din diferite țări. Fără a descoperi materiale și fapte noi, el a realizat o utilă sinteză asupra politicii orientale a Franței în prima jumătate a secolului XVI, referindu-se nu numai la relațiile cu Imperiul Otoman, ci și cu Polonia, Ungaria, în general la întregul sistem de alianțe pe care Francisc I a încercat să-l făurească, în spatele Imperiului Habsburgic, de la Marea Baltică la Marea Neagră.

Reîntors în țară, I. Ursu a fost numit profesor la Universitatea din Iași. Activitatea sa științifică a fost mai puțin intensă în anii 1910—1920, în schimb el s-a remarcat în lupta pentru realizarea unității depline a statului român, fiind președintele

[1] Lucrarea a fost recenzată foarte critic de C. Giurescu, în „Convorbiri literare" (1910), imputîndu-se autorului folosirea aproape numai a izvoarelor publicate, interpretate și acestea fără multă pătrundere, ca și atingerea doar în treacăt a relațiilor cu Imperiul otoman, autorul concentrîndu-se asupra raporturilor cu Ungaria și Polonia.

secției din Iași a Ligii culturale și în 1914—1916 pronunțîndu-se pentru intrarea României în război alături de Antanta. În 1917—1918, aflat la Paris, a contribuit din plin la propaganda organizată aici în vederea satisfacerii revendicărilor naționale românești ; în acest scop, a publicat în 1918 lucrarea *Pourquoi la Roumanie a fait la guerre.*

În 1920, I. Ursu devine profesor la Universitatea din Cluj, recent reorganizată după unirea Transilvaniei cu România, iar în 1923, murind D. Onciul, îi urmează la catedra de istoria românilor a Universității din București. Sînt anii cei mai fructuoși ai activității sale științifice. La București înființează colecția „Biblioteca istorică", în care publică două monografii : prima, în 1923, despre Petru Rareș, iar a doua, în 1925, dedicată lui *Ștefan cel Mare.* Ultima este o lucrare vastă (463 pagini), bine documentată și clar scrisă. Ea tratează mai întîi istoria politică a domniei, referindu-se apoi la colaboratorii lui Ștefan, la organizarea statului, situația socială, armata, economia și comerțul, biserica, cultura. Este o lucrare ce merită a fi consultată și astăzi.

Concepția istorică a lui I. Ursu era cu desăvîrșire eclectică. Ea a fost expusă în două prelegeri, publicate la București, în 1924, sub titlul *Concepția istorică. Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor.* Mergînd pe urmele lui Xenopol, el afirmă că „istoria nu se bazează pe legi, ci pe serii". Autorul respinge înterpretările stricte ale pozitivismului, materialismului și idealismului, considerînd că evenimentele nu sînt produse de un singur factor, ci de un complex de factori. Este de acord cu însemnatul rol al factorilor materiali, dar imediat arată că acordă o mare importanță și celor politici, culturali, religioși, ca și rolului personalităților și, într-o anumită măsură, hazardului. Își propune, în consecință, să trateze istoria fără idei preconcepute, insistînd de fiecare dată asupra acelor factori care i se par mai potriviți. Rezultatele discutabile ale eclectismului său apar atunci cînd propune o nouă împărțire a istoriei românilor (criticînd periodizarea culturală a lui Xenopol și cea politică a lui Onciul). El credea că ține seama de toți factorii cînd stabilea următoarele perioade : I De la începutul formării poporului român pînă în secolul XIV (fărîmițare statală, nediferențiere socială esențială) ; II Secolele XIV—XVII (existența statelor românești și a dinastiilor naționale, diferențierea socială, lupta antiotomană, cultura sla-

vonă) ; III Din secolul XVII pînă la sfîrșitul primului război mondial(ideea latinității și unității, conștiința națională, unirea, situația grea a țăranilor). Odată cu desăvîrșirea unității naționale, votul universal și împropietărirea din 1921 ar fi început a IV-a etapă. Periodizarea lui I. Ursu este, desigur, inacceptabilă. Ce au comun să zicem, Dacia romană și secolul XIII, sau epoca lui Matei Basarab și perioada primului război mondial, pentru a fi incluse în aceleași subdiviziuni ? Ca și spiritul de sistem exagerat, eclectismul își are primejdiile lui.

I. Ursu a murit pe neașteptate, în plină putere creatoare, în toamna anului 1925. A lăsat amintirea unui mare patriot și a unui om de știință, dacă nu desăvîrșit, în orice caz capabil de a realiza lucrări bine documentate și construite, care au contribuit la progresul medievisticii românești.

Tot medievist, mergînd ca și I. Ursu pe drumul trasat de D. Onciul, a fost și Ilie Minea, născut în 1881, și el originar din Transilvania (de la Turcheș, lîngă Brașov). După studii liceale la Brașov, s-a înscris la Universitatea din Budapesta ; teza de licență susținută aici trata despre relațiile dintre maghiari, bulgari și români în timpul lui Ludovic cel Mare. Minea și-a continuat pregătirea la Viena, apoi, reîntorcîndu-se în Transilvania, a lucrat în redacția ziarului „Tribuna". În 1910 a trecut în România, cercetînd, sub îndrumarea lui D. Onciul — căruia îi va păstra o vie recunoștință, devenind un fervent discipol al său — la Arhivele Statului din București și la Biblioteca Academiei Române. Voluntar în timpul războiului, un timp profesor la Giurgiu, el devine în 1919 profesor suplinitor la Universitatea din Iași (suplinind ambele catedre, de istorie românească și universală), iar în 1922, recomandat cu căldură de Onciul, Pârvan și Iorga, profesor titular de istoria românilor. În această funcție — unde îi succede lui Xenopol — a desfășurat o neobosită activitate pînă la moartea sa, în 1943. A înființat și a condus revista „Cercetări istorice", care apare începînd din 1925, și tot la stăruința sa s-a întemeiat în 1941 Institutul de istoria românilor A. D. Xenopol, de pe lîngă Universitatea din Iași. Minea a avut marele merit de a încuraja pe tinerii istorici, încă de pe băncile facultății, învățîndu-i să cerceteze, ajutîndu-i să scrie și să publice. Metoda sa de lucru se caracteriza printr-o mare minuțiozitate, printr-un adevărat cult al amănuntului, puzderia de informații mărunte acoperind de multe ori, în opera

lui, ideile generale și liniile directoare ale expunerii. De o adevărată concepție istorică nu poate fi vorba. A fost poate continuatorul cel mai fidel al metodei lui Onciul, într-o vreme cînd istoriografia, fără a nega părțile bune ale acesteia, căuta să depășească însă simpla critică a documentelor și înregistrare a faptelor.

Opera lui I. Minea este destul de întinsă și de variată. El a fost preocupat mai întîi de relațiile țărilor române cu Ungaria, în secolele XIV—XV. Prima sa monografie mai întinsă, publicată în 1919, poartă titlul *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund;* pe lîngă informația documentară nouă, lucrarea are meritul de a așeza istoria românească din perioada tratată în cadrul mai larg al istoriei Europei centrale și răsăritene. Ca o continuare a ei poate fi considerată lucrarea *Vlad Dracul și vremea sa,* apărută în 1928 ; și aici, evenimentele românești sînt încadrate în istoria europeană, în frămîntările politice ale primei jumătăți a secolului XV.

O atenție specială a acordat I. Minea istoriei culturii. În 1925 a publicat *Letopisețele moldovenești scrise slavonește,* referindu-se mai puțin la cronici în sine și în primul rînd analizînd informația istorică cuprinsă în acestea. El susținea ideea că toate cronicile moldovenești scrise în limba slavă sînt variante ale unui singur prototip, letopisețul anonim redactat la curtea lui Ștefan cel Mare. În 1926, Minea a publicat *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Dlugosz* și, în același an, ampla monografie *Despre Dimitrie Cantemir. Omul. Scriitorul. Domnitorul.* Această ultimă lucrare, plină de amănunte, așezate fără o ordine precisă și fără încercarea de a degaja aspectele esențiale ale vieții și operei personajului studiat, este caracteristică pentru metoda și stilul istoricului. Chiar Iorga mărturisea că numai cu mari eforturi poate fi parcursă pînă la capăt, considerînd-o mai curînd un repertoriu de date. În 1935, I. Minea a publicat primul volum — singurul care a apărut — al lucrării *Din istoria culturii românești,* în care se referea la cultura moldovenească în prima jumătate a secolului XVII, în primul rînd la Grigore Ureche.

I. Minea s-a interesat și de istoria social-economică, de vechiul drept românesc. În 1927 a publicat o monografie despre *Reforma lui Constantin Mavrocordat,* iar în 1933 și 1935, în două volume, în colaborare cu L. T. Boga, lucrarea

Ilie Minea

Cum se moşteneau moşiile în Ţara Românească pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

Un alt istoric care se remarcă începînd din primii ani ai secolului XX a fost transilvăneanul Alexandru Lapedatu (1876—1954), cu studii liceale la Braşov şi Iaşi, licenţiat al Facultăţii de litere şi filozofie din Bucureşti. Colaborator al lui I. Bogdan la Comisia istorică a României, consilier al delegaţiei române în timpul tratativelor de pace ce au urmat primului război mondial, el a devenit în 1919 profesor la Universitatea din Cluj, organizînd, în 1920, împreună cu I. Lupaş, Institutul de istorie naţională de pe lîngă această universitate. A făcut politică liberală, fiind ministru, mai ales al cultelor şi artelor, în anii 1923—1926, 1927—1928 şi 1933—1937. Membru al Academiei Române din 1918, a devenit în 1935 preşedinte al acesteia.

A. Lapedatu este un istoric foarte minuţios, întotdeauna bine documentat, precis şi sobru în expunere, mult mai apropiat de şcoala critică decît de tradiţia transilvăneană. Exactitatea şi claritatea sînt marile sale calităţi. Nu l-au interesat în general problemele teoretice sau studiile de sinteză. Toate lucrările rămase de la el tratează perioade sau probleme mai restrînse, uneori chiar de amănunt. La acest nivel el este însă un cercetător remarcabil. Lucrarea care l-a impus a fost monografia *Vlad Vodă Călugărul, 1482—1496,* publicată în „Convorbiri literare" şi apoi separat, în 1903. A scris scurte monografii şi despre Ştefan cel Mare, în 1904, şi Mihai Viteazul (mai multe ediţii : 1915, 1928, 1938). În primul rînd medievist, s-a simţit totuşi atras şi de istoria secolului XIX, mai ales de epoca Unirii şi a lui Cuza ; a publicat astfel, în 1943, studiul *Preludiile căderii lui Cuza Vodă,* iar în 1946 *Austria şi lovitura de stat de la 2/14 mai 1864.*

În curentul „şcolii critice" trebuie încadrat şi specialistul în istoria bizantină şi mai ales a raporturilor greco-române, Demostene Russo (1869—1938) ; născut în Tracia, cu studii universitare la Atena, Berlin şi Leipzig, el s-a stabilit în 1894 în România.

După ce a lucrat mai mult timp la ministerul de externe, a devenit, în 1915, profesor de bizantinologie la Universitatea din Bucureşti. A fost un spirit de o mare, chiar exagerată, meticulozitate, ceea ce explică întinderea foarte modestă a operei sale. În concepţia sa, istoricul trebuie să fie mai întîi

un judecător sever al izvoarelor. Lucrarea, de mică întindere, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, publicată în 1912, conține multe îndrumări utile și poate fi considerată, în domeniul ei, ca o realizare clasică a istoriografiei românești. În același an, D. Russo a publicat o altă broșură, *Elenismul în România. Epoca bizantină și fanariotă*, care avea meritul de a sublinia importanța studiilor grecești pentru istoria românească. În ce privește munca de cercetare propriu-zisă, D. Russo a scris cîteva studii (tratînd, printre altele, istoriografia medievală greco-română) și pregătea, tot sub titlul *Elenismul în România*, o lucrare mai amplă, rămasă neterminată ; după moartea autorului, sub îngrijirea lui C. C. Giurescu, s-au publicat în 1938 fragmentele redactate, în cele două volume cu titlul *Studii greco-române*.

Istoricii amintiți, diferiți prin preocupări, ca și prin amploarea și însemnătatea operei lor, se aseamănă totuși prin ponderea acordată documentului și interpretării sale critice, expunerii obiective, sobre, fără alunecări în afara domeniului afirmațiilor controlabile. Firește, nu sînt doar ei adepți ai metodelor promovate de școala critică și însușite în general de întreaga istoriografie română. În ei însă, rigoarea școlii, mai ales pe linia lui Onciul, își găsește cei mai fideli reprezentanți.

5. ISTORICI AI VIEȚII SOCIAL-ECONOMICE ȘI CIVILIZAȚIEI

Începînd cu I. Bogdan și C. Giurescu, în istoriografia românească s-a intensificat cercetarea aspectelor social-economice și culturale ale trecutului poporului român. Contribuții interesante în aceste domenii, pe lîngă cei amintiți, au adus istoricii neprofesioniști, specialiști în economie politică, drept, sociologie, istorie literară sau chiar oameni politici. Sînt în general neuniversitari sau profesori la alte discipline. Prin variatele lor preocupări, ei au reușit să îmbogățească conținutul istoriei, legîndu-l mai strîns de obiectul altor științe sociale.

Studiile de istorie socială ocupă un loc însemnat în istoriografia românească din preajma primului război mondial. Unul dintre cei mai cunoscuți cercetători ai istoriei țărănimii și relațiilor agrare a fost în această perioadă Radu Rosetti (1853—1926). El publicase unele studii istorice și înainte de 1900, însă cele mai importante lucrări le-a realizat în primul deceniu al secolului XX. În 1906 a publicat *Despre originea și transformările clasei stăpînitoare din Moldova*, iar în 1907 *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova* și *Pentru ce s-au răsculat țăranii*. În *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, el a demonstrat că marea proprietate boierească și-a avut originea în deposedarea țăranilor (un punct de vedere care, în condițiile revendicărilor crescînde ale țărănimii pentru pămînt, avea și o certă semnificație politică). R. Rosetti considera că, înainte de întemeierea țărilor române, țăranii erau liberi, fiind organizați în obștii sătești, cîrmuite de un cneaz sau jude. Situația s-a menținut un timp și după formarea

statelor. Cu vremea însă, cnezii sau juzii şi-au consolidat situaţia, devenind *stăpîni* asupra pămîntului şi puterea lor asupra ţăranilor sporind tot mai mult. Mecanismul deposedării ţărănimii şi formării relaţiilor feudale este în general bine demonstrat, autorul exagerînd însă în încercarea de a dovedi că relaţiile feudale s-ar fi format ulterior întemeierii ţărilor române (aici, concepţia sa se apropie de ideile lui Bălcescu sau ale lui Iorga). De fapt, aceste relaţii erau pe deplin cristalizate în secolul XIV. R. Rosetti a scris doar primul volum al lucrării, cu subtitlul *De la origini pînă la 1834.*

Chiar dacă lucrarea nu a fost terminată, continuarea ei firească este volumul, apărut tot în 1907, intitulat *Pentru ce s-au răsculat ţăranii.* Autorul încearcă să explice, prin prezentarea evoluţiei istorice a problemei agrare, cauzele marii răscoale ţărăneşti din 1907. Mai întîi, el face un succint istoric al acestei chestiuni în evul mediu, referindu-se apoi la perioada Regulamentului Organic, a revoluţiei din 1848 şi a Unirii de la 1859. Legea rurală din 1864 nu a fost, după părerea sa, „decît o consfiinţire a ştirbirilor de la 1805 şi 1831 ; ea a desăvîrşit opera începută de acele ştirbiri întru a împiedica alcătuirea unei clase ţărăneşti sănătoasă şi puternică". Deci, o cauză esenţială a răscoalei a fost caracterul incomplet al reformei din 1864, care nu a reuşit să creeze o gospodărie ţărănească viabilă (explicaţie care s-a menţinut în istoriografia noastră). R. Rosetti studiază tocmelile agricole, distribuirea pămîntului, exploatarea moşiilor, descriind apoi răscoala din 1907.

El recomandă şi unele soluţii practice, considerînd că regimul tocmelilor agricole trebuie desfiinţat, după cum trebuie să dispară şi arendaşii, aceşti „mijlocitori", care îşi aveau partea lor din exploatarea ţăranului. R. Rosetti nu îndrăzneşte să meargă însă prea departe, pînă la desfiinţarea totală a proprietăţii moşiereşti, ceea ce ar fi fost în acord cu demonstraţia sa istorică. El consideră că circa 60% din pămîntul marilor moşii trebuie expropiat, cu răscumpărare, şi repartizat ţăranilor. Fără a însemna o rezolvare completă, soluţia sa ar fi contribuit desigur la îmbunătăţirea situaţiei ţărănimii şi la scăderea influenţei economice şi politice a marilor moşieri. În orice caz, autorul este conştient de necesitatea rezolvării grabnice a problemei agrare : „Chestiunea ţărănească în

România este pentru noi, pentru întreg neamul nostru, chestiunea de căpetenie : de dezlegarea sau de nedezlegarea ei este legat viitorul românimii întregi".

În 1910 a publicat și G. Panu lucrarea, pe care am amintit-o, *Cercetări asupra stării țăranilor în veacurile trecute*. Depășită în bună măsură de cercetările ulterioare, această carte are totuși calități incontestabile, fiind bazată pe o documentare serioasă, comentată cu inteligența mereu vie și spiritul critic al acestui interesant om politic și ziarist, care ar fi putut deveni un remarcabil istoric. Interesantă este încercarea de a încadra evoluția problemei agrare românești în evoluția socială a Europei, din Franța pînă în Rusia („Istoria populației noastre rurale face parte din istoria țărilor din Europa. În trăsături generale între veacul al VI-lea și al XIX-lea, găsim aceleași instituții economice sociale și aceeași viață rurală răspîndite pe suprafața Europei"). Informațiile privitoare la feudalismul occidental sînt luate din diferiți autori, în bună măsură din Fustel de Coulanges (*Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* și *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*). Panu nu se sfiește să critice concluziile altor istorici, ale lui I. Bogdan și mai ales ale lui R. Rosetti. Spre deosebire de ultimul, consideră că de-a lungul întregului ev mediu, la noi, ca și în occident, marea proprietate a fost dominantă, iar țărănimea în general aservită. Există o singură proprietate, cea boierească, iar țăranii așezați pe ea aveau obligații în dijmă și clacă, mai tîrziu fiind legați și de pămînt (răzeșii ar fi fost — aici Panu acceptă concluziile lui Rosetti — urmași ai unor mari proprietari, a căror moșie s-a fracționat). Desigur, Panu are dreptate atunci cînd susține (înaintea lui C. Giurescu) existența unei mari proprietăți boierești înainte de întemeierea statelor feudale. El exagerează însă insistînd asupra permanenței marii proprietăți, din primele secole ale evului mediu, chiar din antichitate. La noi, spre deosebire de teritoriile ce au continuat să facă parte din imperiul roman, după retragerea stăpînirii romane nu se constată o continuare a marii proprietăți ; în primele secole ale evului mediu țăranii au trăit în obștii sătești, prin descompunerea cărora au luat naștere raporturile feudale. Încadrarea istoriei

românești în istoria europeană este foarte utilă, dar trebuie făcută cu prudență, fără paralele forțate.

Adevărul se afla așadar la mijloc, între teoriile lui Rosetti și cele ale lui Panu. Marea proprietate era anterioară secolului XIV, dar ea se formează totuși, în prima parte a evului mediu, prin deposedarea țăranilor liberi, organizați în obștii. Între cei doi istorici s-a încins o vie polemică. Considerîndu-se atacat, Rosetti s-a apărat prin broșura intitulată semnificativ *O agresiune,* iar Panu a răspuns scriind o nouă lucrare, publicată tot în 1910, cu titlul *O încercare de mistificare istorică,* în care critica pe larg cartea *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova.* Polemica a luat pînă la urmă sfîrșit prin moartea lui Panu, în același an. Disputa celor doi autori este semnificativă pentru interesul deosebit pe care istoria socială (în primul rînd lucrările referitoare la țărănime) ajunsese să îl trezească în ajunul primului război mondial.

Un istoric preocupat de viața social-economică, de instituții, de evoluția dreptului, a fost I.C. Filitti (1879—1946). Formația sa de jurist se simte în întreaga operă, atît prin temele alese, cît și prin metoda de cercetare și expunere, precisă, rece, cîntărind cu grijă valoarea fiecărei probe. Și-a susținut teza de doctorat în drept la Paris, în 1904, cu tema *Les Principautés roumaines sous l'occupation russe (1828—1834),* inaugurînd astfel studiile privitoare la perioada regulamentară, care vor sta în centrul întregii sale activități. Lucrarea a fost publicată în același an ; în 1901, tot la Paris, îi apăruse un studiu asupra epocii anterioare : *Rôle diplomatique de Phanariotes de 1700 à 1821.*

Cercetările sale fundamentale privind perioada Regulamentului Organic, ca și anii ce au precedat întocmirea acestuia, sînt cuprinse în trei volume. Primul, apărut în 1915, se intitulează *Domniile române sub Regulamentul Organic de la 1834 la 1848* ; al doilea, în 1932, *Frămîntări politice și sociale în Principatele române de la 1821 la 1828,* și ultimul, în 1934, reluînd teza de doctorat, *Ocupația rusească de la 1828 la 1834 și Regulamentul Organic.* I. C. Filitti realiza astfel, pentru prima dată, o mare frescă a evoluției țărilor române între 1821—1848, analizînd sub aspect social, politic, instituțional, o perioadă care stă la baza creării României moderne. În *Izvoarele constituției de la 1866. Originile demo-*

craţiei române (1934) el prezenta întregul proces care, începînd din secolul XVIII, a dus la legea fundamentală din 1866 ; ajungea la concluzia că această constituţie nu a fost, după cum se considera în general, o simplă imitare a celei belgiene, ci îşi avea rădăcinile în evoluţia firească, timp de un secol, a instituţiilor româneşti.

Una dintre cele mai importante lucrări ale lui I. C. Filitti este *Proprietatea solului în Principatele române pînă la 1864*, publicată în 1935. El relua aici discuţia, deja cu tradiţie în istoriografia română (Bălcescu, Rosetti, Panu, Giurescu), privind originea şi evoluţia diferitelor categorii de proprietate. Trebuie menţionat că I. C. Filitti a fost un conservator, care nu a văzut cu ochi buni împroprietăririle din 1864 şi 1921 ; el credea că ar fi fost mai bine, în loc de a se înzestra ţăranii cu loturi egale şi insuficiente, să se fi lăsat loc liber „selecţiei naturale", în vederea formării unei burghezii rurale. În lucrarea la care ne referim, criticîndu-l pe R. Rosetti şi acceptînd parţial tezele lui Panu ,el ajunge, în general, cu unele deosebiri, la aceleaşi concluzii ca C. Giurescu, în care vede „un far luminos în istoria vechilor noastre instituţii".

După părerea lui I. C. Filitti, în trecutul mai îndepărtat a existat la români „un singur drept de proprietate, acel în indivizie al familiilor simple, scoborîtoare dintr-un strămoş comun". Cu timpul, unii au ieşit din indivizie, şi-au sporit proprietăţile ; aceştia sînt boierii. Alţii au rămas — moşnenii, răzeşii. „Sub această clasă de proprietari — afirmă în continuare istoricul —, toţi de aceeaşi origine, unii rămaşi în indivizie ,alţii ieşiţi din ea, a existat totdeauna o altă clasă, de cultivatori cu braţele, unii personal liberi, alţii personal dependenţi de stăpînul moşiei pe care o munceau". Deci, în esenţă, şi el, ca şi Giurescu şi Panu, credea în existenţa, din cele mai vechi timpuri, a unei clase de proprietari şi a altei clase, lipsită dintotdeauna de pămînt, ai cărei reprezentanţi erau nevoiţi să lucreze pămîntul altora. În concluzie, şerbii ar proveni din această ultimă categorie, nu din pătura ţăranilor deposedaţi. Teza lui Filitti este însă mai puţin rigidă decît cea a lui Giurescu. După cum admite două feluri de proprietate (boieri şi moşneni, în timp ce Giurescu îi consideră pe toţi boieri), tot aşa consideră că existau două

categorii de neproprietari : dependenți și liberi (în timp ce Giurescu susținea că orice persoană așezată pe moșia altuia devenea dependentă). Dă astfel și o interpretare originală a legăturii lui Mihai Viteazul : ea a însemnat și o șerbire a unor oameni liberi, anume a celor aflați pe moșia altora, lipsiți de pământ.

I. C. Filitti a avut o activitate istoriografică foarte bogată, scriind numeroase lucrări, în afara celor consemnate, tratînd cele mai diverse probleme și perioade ale istoriei românești. A publicat și volume de documente, rezultat al muncii sale în arhivele străine, astfel *Din arhivele Vaticanului,* 2 volume, 1913—1914, și *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés roumaines avec la France (1728—1810),* 1915.

Originile României moderne, văzute prin prisma evoluției social-economice, au stat și în centrul preocupărilor sociologului și filozofului Ștefan Zeletin (1882—1934), profesor de istoria filozofiei la Universitatea din Iași, după 1927. Fără a fi istoric de profesie, poate tocmai din acest motiv, el a contribuit mult la lărgirea înțelesului istoriei. Principala sa lucrare, publicată în 1925, este *Burghezia română, originea și rolul ei istoric.* Autorul, studiind procesul de formare a civilizației române moderne, pornește de la transformările materiale care au determinat noile structuri politice și culturale. Factorul motor l-ar fi constituit economia de schimb, ce triumfă după tratatul de la Adrianopol din 1829. Contactul cu capitalismul occidental (mai ales englez), intensificarea comerțului au stimulat economia și societatea țărilor române, ducînd la formarea unei burghezii autohtone și la descompunerea vechiului regim agrar. Marile transformări politice și naționale ale secolului XIX stau pe această bază economică.

O lucrare foarte interesantă a lui Zeletin este broșura publicată în 1927, *Istoria socială. Cum poate deveni istoria o știință a cauzalității.* Autorul se pronunță pentru o istorie sociologizată, care să lase la o parte evenimentele nesemnificative, avînd în centrul studiului socialul, faptele colective ; personalitățile, datele de istorie politică, își au locul doar în măsura în care reflectă spiritul vremii. Zeletin consideră că există două tipuri de societăți : fără clase și împărțite în

clase. Cele din urmă, la rîndul lor, sînt fie agrare, fie plutocratice (existînd, desigur, şi faze de tranziţie între ele)[1].

Este evidentă la Zeletin influenţa pozitivismului, în această încercare în bună măsură exagerată, de sociologizare a istoriei care, orice s-ar spune, nu poate renunţa la fapte, căci ar deveni o schemă lipsită de viaţă. El a fost influenţat într-o anumită măsură şi de marxism, influenţă exagerată însă de unii contemporani ai săi (de pildă E. Lovinescu). Ca şi istoriografia marxistă, Zeletin porneşte de la factorul economic şi încearcă stabilirea unor formaţiuni social-economice, care nu sînt însă aceleaşi cu cele propuse de marxism. Se distanţează de metodologia marxistă, atunci cînd acordă o mai mică importanţă factorilor interni, producţiei de mărfuri, supraapreciind comerţul, mai ales cel extern (se poate face aici o apropiere cu tezele lui Pirenne). În fond, Zeletin rămîne un filozof idealist; este greu ,oricum ,a supraaprecia elementele de gîndire marxistă la un ideolog care a justificat rolul burgheziei, nu numai în perspectivă istorică,dar şi în conjunctura vremii sale. În politică, el a fost un liberal convins. Cu toate limitele şi exagerările, rămîne de la el lecţia că istoria înseamnă şi altceva decît o înşiruire de evenimente,

---

[1] Zeletin propune o schemă ciclică. Grecii au trecut printr-o fază agrară („evul mediu grec") pînă în secolele VIII—VII î.e.n., cînd atingerea comercială cu Orientul a determinat profunde transformări social-economice. A urmat, din sec. V î.e.n. un regim plutocratic, cu expansiunea firească a oricărei plutocraţii (cucerirea Orientului — „America antichităţii"). Şi Roma a trecut printr-o fază agrară, apoi, spre sfîrşitul Republicii şi primii ani ai Imperiului, plutocratică. Încetarea cuceririlor (căci „plutocraţia romană era o clasă socială de jaf şi consumaţie, nu de producţie") a determinat revenirea la economia naturală. Evul mediu, după o fază de tranziţie de la plutocraţie la agrarianism, a însemnat, între secolele IX—XIV o întrupare tipică a spiritului agrar. Societatea europeană se îndreaptă apoi din nou spre plutocraţie, după faza de tranziţie a Renaşterii (sec. XV—XVI). În România faza agrară caracterizează epoca pînă la 1829, iar cea de tranziţie perioada 1829—1878. Zeletin încearcă să stabilească şi formele culturale, fondul spiritual ce caracterizează diferitele faze şi epoci de tranziţie. Schema păcătuieşte printr-o prea mare rigiditate şi prin anacronisme evidente. Ce are comun „plutocraţia" grecească din vremea lui Pericle cu societăţile industriale ale secolului XX? Lui Zeletin i-a replicat G. Brătianu, care s-a pronunţat contra sociologizării istoriei în *Teorii nouă în învăţămîntul istoriei* („Viaţa românească", 1926).

chiar comentate, rostul ei fiind acela de a descifra sensul și direcțiile principale ale evoluției omenirii.

Criticul și istoricul literar E. Lovinescu (1881—1943) a încercat o altă interpretare a epocii moderne a istoriei României. Între 1924—1926 a publicat, în trei volume, *Istoria civilizației române moderne*. Pornea de la teoria imitației a filozofului francez Gabriel Tarde (1843—1903), alăturînd-o principiului sincronismului, ideii că există un „spirit al veacului" care obligă civilizațiile rămase în urmă să-și sincronizeze mersul cu cel al popoarelor avansate. Originile României moderne trebuie căutate, după părerea sa, nu în evoluția economică, nici în influența capitalismului occidental, ci în adoptarea ideologiei apusene, prin imitație și sincronism. Un punct de vedere apropiat de vechea ideologie junimistă, atît doar, că Lovinescu, constatînd importarea unor forme, cărora nu le corespundea și fondul respectiv, nu vede nimic reprobabil în această imitație, ci dimpotrivă, un fenomen normal, obiectiv. Formele noi, adoptate mai întîi, au contribuit apoi la evoluția corespunzătoare a structurilor sociale. O asemenea analiză este, firește, opusă concepției marxiste asupra istoriei și, în general, ideilor dominante ale istoriografiei secolului XX, care acordă primatul vieții materiale, realității sociale. În ansamblu lucrarea este însă interesantă, bine scrisă și cuprinzînd multe observații pertinente.

O preocupare deosebită pentru aspectele materiale ale evoluției societății întîlnim la Ștefan Meteș (n. 1887); el s-a remarcat și prin lucrările sale de istorie religioasă *(Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, prima ediție 1918, a doua 1935), dar mai ales prin studiile social-economice *(Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea*, 1920; *Păstori ardeleni în Principatele române*, 1925; *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, 1935); este, în cadrul istoriografiei românești, un precursor al cercetărilor de demografie istorică, publicînd în 1941—1942 *Contribuții la studiul populației din Transilvania în trecut* (mai tîrziu, în 1971 va publica *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*).

O serie de aspecte economice ale istoriei românilor, mai ales în epoca modernă, sînt analizate, cu o bună documentație și deosebită competență, într-un spirit apropiat de al istorio-

grafiei marxiste, în opera lui Gheorghe Zane (n. 1897), profesor la Universitatea din Iași. El a publicat în 1926 studiul *Un veac de luptă pentru cucerirea pieții românești* care, un an mai tîrziu după lucrarea fundamentală a lui Zeletin, aducea informații prețioase și o analiză strînsă privind comerțul austriac pe teritoriul românesc între 1774—1874 (lucrarea a fost publicată și în limba germană la Jena, în 1927). În 1927 G. Zane a publicat studiul *Marx și Bălcescu*, stabilind informațiile folosite de Marx din opera istoricului român. În 1930, în întinsa lucrare *Economia de schimb în principatele române* trata cele mai diverse aspecte ale comerțului, circulației monetare, creditului, de-a lungul a cîtorva veacuri, insistînd asupra secolului XIX.

Interpretările atît de diverse nu pot ascunde o anumită unitate în preocupările multor istorici din primele decenii ale secolului XX. Se manifestă acum un interes deosebit pentru viața economică, socială, instituții. În mod special interesează evoluția proprietății, a situației țărănimii (în strînsă legătură cu frămîntările țărănești și reforma din 1921, care nu a rezolvat decît parțial problema agrară). O altă preocupare majoră este descifrarea cauzelor care explică formarea României moderne ; acest proces, încheiat prin desăvîrșirea unității naționale, putea fi privit acum în întregime și era normal să trezească interesul istoricilor. Fie că este vorba de istoria medievală sau de o perioadă recentă, preocupările istoricilor amintiți se îndreaptă în primul rînd spre evoluția civilizației și spre explicarea cauzelor marilor transformări. Istoria, fără a renunța în general la conținutul și metoda ei, face un pas spre sociologie.

6. ISTORICI AI IDEII ŞI UNITĂŢII NAŢIONALE

Ideea naţională străbate întreaga istoriografie română şi aproape nu există istoric care să nu fi reflectat în opera sa dîrza luptă pentru independenţă şi unitate. Ca şi generaţia mai veche, de la 1848 şi 1859, generaţia anului 1918 a contribuit activ, prin scris şi activitate politică directă, la marea operă a întregirii naţionale.

Lupta pentru unirea Transilvaniei, Basarabiei, Bucovinei şi realizarea acestui unanim deziderat în anul 1918 au marcat profund istoriografia românească a vremii. Dacă „şcoala critică" manifestase un interes mai scăzut pentru problemele politice ale vremii, generaţia care a luptat pentru unirea deplină şi a văzut-o înfăptuindu-se nu putea înţelege istoria altfel decît indisolubil legată de aspiraţiile naţionale româneşti.

Opera lui N. Iorga este grăitoare pentru conturarea acestei stări de spirit. El a publicat în 1905 şi 1906 ciclul *Neamul românesc în Basarabia, Neamul românesc în Bucovina, Neamul românesc în Ardeal şi Ţara Ungurească,* lucrări în care frumoasa prezentare literară, documentaţia bogată, culeasă la faţa locului, se îmbinau cu un înalt mesaj politic, patriotic. În timpul primului război mondial, de data aceasta cu un scop politic şi mai direct, Iorga a scris *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria* (1915), *Histoire des Roumains de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne* (1917); din studiile privitoare la Basarabia mai amintim *Basarabia noastră* (1912), *Pagini despre Basarabia de astăzi* (1912), *Continuarea spiritului românesc în Basarabia* (1918), *La vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie* (1922) etc. Peste 100 dintre lucrările sale — cărţi, broşuri sau articole — se referă la istoria celor trei provincii româneşti.

După cum a reieșit din capitolele anterioare, și alți istorici, indiferent de preocupările lor științifice, și-au pus scrisul, mai ales în vremea războiului, în slujba idealului național. Dintre cei a căror operă am prezentat-o deja, merită amintiți I. Ursu și Al. Lapedatu. În cele ce urmează nu ne vom referi la reflectarea ideii naționale în ansamblul istoriografiei vremii, ci numai la opera cîtorva istorici, al căror scris îl socotim semnificativ pentru această tendință.

Istoria luptelor naționale a continuat să preocupe, după cum era firesc, și după 1900, pe istoricii români din Transilvania, continuatori ai tradiției Școlii Ardelene și participanți activi la lupta pentru realizarea idealului național.

După cum am văzut, mai mulți istorici transilvăneni (I. Bogdan, I. Ursu, I. Minea) au activat la sfîrșitul secolului trecut și în primele decenii ale secolului XX în vechea Românie unde, după crearea statului modern, în timpul lui Cuza, și înființarea Universităților de la Iași și București, condițiile muncii științifice erau incomparabil mai bune decît posibilitățile intelectualilor români asupriți din monarhia habsburgică. Totuși, deși diminuată prin plecarea intelectualilor celor mai de vază peste munți, tradiția cercetării istorice nu a încetat nici pe pămîntul Transilvaniei.

Cel mai însemnat istoric român din Transilvania este în primii ani ai secolului XX Augustin Bunea (1857—1910); greco-catolic, a studiat la Propaganda Fide, la Roma, devenind în 1882 doctor în teologie, disciplină pe care a predat-o apoi la Blaj, unde a ocupat și diferite funcții administrative bisericești. Cu puțin timp înaintea morții, în 1909, a fost ales membru al Academiei Române. A. Bunea a fost un istoric erudit, înzestrat cu spirit critic, sistematic; lucrările sale, referitoare la istoria bisericii și, în general, la istoria Transilvaniei, privită și sub aspectele social-economice, politice, culturale, se disting prin bogăția documentării și claritatea expunerii. Văzînd în biserică purtătoarea tradițiilor și revendicărilor naționale, el este un continuator al istoriografiei Școlii Ardelene, firește cu o pregătire de specialitate mult superioară față de înaintașii săi. Confesionalismul — care constituie o limită a operei sale — nu înlătură însă probitatea științifică, exactitatea faptelor prezentate. A. Bunea a publicat două mari monografii referitoare la istoria românilor transilvăneni în secolul XVIII: *Din istoria românilor. Epi-*

scopul Ioan Inocențiu Klein (1728—1751), în 1900, și *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 pînă la 1764,* în 1902, ambele editate la Blaj. A scris și alte lucrări, referitoare la istoria bisericii, dintre care amintim broșura *Mitropolitul Sava Brancovici,* publicată în 1906, ca replică la o lucrare cu același subiect scrisă de Vasile Mangra ; monografia lui Bunea a fost recenzată favorabil de I. Bogdan, care afirma cu acest prilej că autorul „e astăzi, fără discuție, cel mai distins istoric între românii din Transilvania și Ungaria".

Discursul de recepție la Academie al lui A. Bunea, intitulat *Stăpînii Țării Oltului,* un istoric al românilor din zona sudică a Transilvaniei, a rămas neterminat și nerostit, în urma morții autorului, fiind publicat postum în 1910. O altă lucrare editată postum, de asemenea neterminată, era mult mai ambițioasă, urmărind reconstituirea istoriei românilor (cu privire specială asupra evoluției bisericii), în epoca veche, pînă la începuturile organizării statale ; titlul ei este *Încercare de istoria românilor pînă la 1382* și a fost editată de Academia Română, în urma referatului lui Onciul (care făcea însă și o serie de rezerve justificate), în 1912. Lucrarea cuprinde două subdiviziuni : *Epoca latină,* în care se urmărește formarea poporului român și introducerea creștinismului, și *Epoca barbară,* ce a urmat retragerii stăpînirii romane în Dacia. Spre deosebire de alte opere ale lui Bunea, lucrarea abundă în ipoteze nedovedite, discutabile sau evident greșite (se susține, de pildă, formarea poporului român și a instituțiilor sale în dreapta Dunării, în nord trecînd abia în secolul X, în timp ce ungurii încep cucerirea Ardealului în secolul XI ; autorul nu crede în veracitatea cronicii lui Anonymus). Evident, o asemenea reconstrucție a „mileniului întunecat" depășea posibilitățile lui Bunea care, prin ce a scris mai valoros, rămîne în primul rînd un istoric al secolelor XVII—XVIII, al începuturilor mișcării naționale.

La moartea lui Bunea, Iorga îi făcea o foarte frumoasă caracterizare, un elogiu fără rezerve, arătînd că „a fost un învățat în toată puterea cuvîntului, spirit critic, deosebit de pătrunzător, minte constructivă din acelea, rare, care caută a clădi totdeauna din rezultatul sigur al cercetărilor adîncite un sistem, a stăpînit un stil științific cumpătat și limpede...".

Un istoric remarcabil, foarte prolific și cu preocupări variate, inclusiv de teorie a istoriei, a fost Ioan Lupaș (1880—1968), născut la Sălișteîn județul Sibiu. A urmat liceul la Sibiu, fiind coleg și prieten cu O. Goga, împreună cu acesta trecînd la Brașov în ultimul an de studii, în urma unui incident cu profesorul de istorie care le jignise sentimentele naționale. Terminînd liceul în 1900, s-a înscris la Universitatea din Budapesta, urmînd istoria și limba latină; și-a susținut aici doctoratul în 1904 cu o teză despre *Biserica ortodoxă română din Transilvania și unirea religioasă în cursul veacului al XVIII-lea.* Împreună cu Goga, alături de care învățase și la Budapesta, a continuat pentru scurt timp studiul la Universitatea din Berlin, în 1905 întorcîndu-se însă acasă, după o călătorie în nordul Italiei. Împreună cu Goga și alți tineri intelectuali transilvăneni, a contribuit în 1906 la întemeierea importantei reviste „Luceafărul". Pînă în 1909 a fost profesor la Seminarul ortodox din Sibiu (preda istoria bisericii române); din această pricină s-a văzut obligat să urmeze și cursurile de teologie. În anul 1907, impresionat de răscoala țăranilor din România, a publicat în ziarul condus de Goga, „Țara noastră", un articol plin de simpatie pentru cauza țărănimii, intitulat *Toate plugurile umblă,* care i-a atras o condamnare de trei luni, ispășită în 1908, în închisoarea din Seghedin. Aici a redactat în mare măsură (adusese cu el o ladă plină de cărți), prima sa lucrare istorică importantă, *Mitropolitul Andrei Șaguna. Monografie istorică* (ediția I, Sibiu, 1909, a doua în 1911), prima reconstituire detaliată a activității cunoscutului prelat și fruntaș politic din Transilvania. Lucrarea a fost premiată de Academia Română, care l-a ales în 1914 membru corespondent, iar în 1916 membru activ.

Între 1909—1919, I. Lupaș a fost protopop la Săliște, fiind deportat în timpul războiului (1916—1917) pentru atitudinea sa patriotică. Din 1919, numit profesor la Universitatea din Cluj, a predat istoria modernă a românilor și istoria Transilvaniei, depunînd și o intensă muncă organizatorică și publicistică. A făcut și politică, activînd în Partidul Poporului și apoi în Partidul Național Creștin al lui O. Goga; a fost ministru în anii 1926—1927 și 1937—1938.

Opera sa cuprinde numeroase lucrări privind atît istoria Transilvaniei în evul mediu și în epoca modernă, cît și istoria

României în ansamblu ; de asemenea, o serie de studii care dezbat aspecte teoretice ale disciplinei istorice. Din prima categorie, citãm cîteva lucrări mai importante : *Contribuţiuni la istoria românilor ardeleni, 1780—1792,* apărută în 1915, *Istoria bisericească a românilor ardeleni* (1918), *Răscoala ţăranilor din Transilvania la anul 1784* (1934), *Voievodatul Transilvaniei în secolele XII şi XIII* (1936), *Realităţi istorice în voievodatul Transilvaniei din secolele XII şi XIII* (1938). A adus contribuţii importante în studierea evoluţiei voievodatului transilvan şi în periodizarea istoriei acestuia. Monografia sa despre răscoala din 1784 — scrisă la o jumătate de secol după lucrarea lui N. Densuşianu —, pe lîngă menţinerea unor puncte de vedere mai vechi, conţine şi multe idei şi interpretări noi. Este de remarcat legarea răscoalei de întregul şir al mişcărilor populare din secolul XVIII, ca şi încadrarea ei în frămîntările sociale din întreg Imperiul habsburgic (se face comparaţie mai ales cu Boemia). Cauzele sînt văzute în tradiţia revoluţionară, în împotrivirea la politica de catolicizare, în revendicările naţionale, politice şi economico-sociale (eliberarea din iobăgie), ca şi în speranţele trezite de reformele şi atitudinea lui Iosif II. După cum se vede, o interpretare destul de eclectică, grupînd o multitudine de factori ; autorul accentuează însă, exagerînd, asupra motivelor de ordin religios şi, la fel ca Densuşianu, consideră că scopul principal al răscoalei era cel naţional, crearea unui stat transilvan dominat de români ; desfiinţarea iobăgiei reprezenta o treaptă spre acest deziderat politic.

În concepţia lui I. Lupaş, istoria unei provincii româneşti nu se putea izola de istoria întregului popor român. El a insistat foarte mult asupra acestei idei, a *unităţii* poporului român, în întreaga sa evoluţie. Cele două uniri, din 1859 şi 1918, apăreau astfel rezultate ale unei îndelungi pregătiri, rezultate obiective, de neînlăturat în mersul istoriei. Concepţia sa privind istoria românilor în general este expusă în lucrările *Factorii istorici ai vieţii naţionale româneşti* (lecţie inaugurală la Universitatea din Cluj, noiembrie 1919), *Epocile principale în istoria românilor* (1928) şi *Istŏria unirii românilor* (1937). Plecînd de la ideile exprimate de italianul Mancini la mijlocul secolului XIX, Lupaş considera că naţiunea este rezultatul mai multor factori : geografic (căruia îi adăuga şi elementul economic), etnografic, religios, raţional (limba vorbită),

Ioan Lupaș

tradițional, juridic și moral, ultimul fiind cel mai important, căci numai conștiința națională poate da viață celorlalte elemente. El a urmărit ilustrarea acestor factori prin istoria românească arătînd că, sub toate aspectele, din cele mai vechi timpuri, se poate vorbi de unitatea poporului român. Lupaș a acordat Transilvaniei — tratată uneori mai sumar de istoricii anteriori — locul ce i se cuvine în istoria românilor. În ce privește periodizarea, el pornea de la criterii politico-naționale, propunînd următoarea succesiune: 1. Epoca de formare a poporului român (500 î.e.n. — 1 150 e.n.); 2. Epoca organizărilor politice și a războaielor de neatîrnare față de vecini (1 150—1 504); 3. Principatele române și situația românilor din Transilvania pînă la începutul epocii de renaștere națională (1 504—1 821); 4. Epoca redeșteptării naționale și a unirii (după 1821).

Idei teoretice asupra istoriei se întîlnesc în mai multe studii ale lui I. Lupaș, dintre care amintim *Sensul și scopul istoriei* (1923). El distinge în istorie două metode, cea *explicativ-științifică*, care își propune să prezinte și să explice obiectiv evenimentele, și cea *reconstructivă-individualistă*, prin care istoria este pusă în legătură cu sentimentele cercetătorului și ale epocii în care trăiește. Fără a părăsi terenul științific, Lupaș a scris o operă ce se încadrează mai curînd în a doua categorie, mai ales prin aprinsul sentiment național ce o străbate. Deși a insistat mai cu seamă asupra factorilor naționali și religioși ai evoluției istorice, el nu a neglijat nici istoria economică, socială, a instituțiilor și culturii. Prin dimensiunile și varietatea operei sale, prin legarea ei de contemporaneitate, prin patriotismul și entuziasmul său, I. Lupaș a fost, desigur, cel mai însemnat istoric transilvănean al perioadei interbelice, un recunoscut îndrumător și șef de școală.

O altă mare personalitate a istoriografiei clujene între cele două războaie mondiale a fost Silviu Dragomir (1888—1962). După studii secundare la Blaj și Novi Sad, a urmat cursurile universităților din Cernăuți și Viena, devenind în 1911 profesor la Sibiu, iar în 1919 titularul catedrei de istorie sud-est-europeană la Universitatea din Cluj. Membru corespondent al Academiei Române din 1916, este ales membru titular în 1928. În politică s-a aflat alături de O. Goga, fiind ministru în guvernul Goga—Cuza din 1937—1938 și apoi în timpul

dictaturii regale. În ultima parte a vieții a lucrat la Institutul de istorie din Cluj.

Opera lui S. Dragomir, concentrată în cea mai mare parte asupra vieții românilor transilvăneni în evul mediu și în epoca modernă, se bazează pe un vast material, în bună parte descoperit de autor în arhivele românești, ca și în cele din Viena, Karlowitz, Budapesta, Moscova. Primele sale lucrări se referă la istoria bisericii românești din Transilvania, la relațiile acesteia cu Rusia în secolele XVI și XVII (două studii publicate în 1912 și 1914). A scris de asemenea, în două volume, apărute în 1920 și 1930, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVII.*

S. Dragomir s-a interesat în mod deosebit de mișcarea națională a românilor transilvăneni în secolul XIX, mai ales de anul revoluționar 1848. Și această categorie de lucrări se bazează pe o documentare în bună parte inedită și se remarcă prin temeinicia analizei evenimentelor istorice. Preocupat de activitatea marilor personalități ale epocii, istoricul a publicat în 1924 o monografie despre Avram Iancu și în 1928 despre *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848—49.* Spre sfîrșitul vieții a reluat, pe un plan mai larg și cu o documentare superioară, studiul vieții și activității lui Avram Iancu, consacrîndu-i o nouă monografie, editată postum, în 1965, sub îngrijirea lui Vasile Maciu. În 1944, S. Dragomir a început să publice, la Sibiu, importanta colecție *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—49;* primele două volume au apărut în 1944, cuprinzînd documente din arhivele Vienei și, respectiv, din cele românești, iar al treilea în 1946, la Cluj, conținînd material cules la Budapesta. Sărind peste volumul IV, autorul a mai publicat prima parte a volumului V, un istoric al revoluției de la 1848—1849 din Transilvania, din păcate neterminat, căci partea a doua nu a mai apărut. O altă preocupare a lui S. Dragomir a fost cercetarea istoriei vlahilor din Blacani. După o comunicare la Academie din 1922, privitoare la *Vlahii din Serbia în secolele XII—XV,* a publicat în 1924 monografia *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic.* Spre sfîrșitul activității va adînci această problemă, publicînd în 1959 lucrarea *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu.*

Școala clujeană afost servită și de alți istorici talentați. Dintre ei, Ioan Moga (1902—1950), în ciuda unei vieți curmate de timpuriu, a lăsat o operă istorică originală și variată, tratînd atît probleme politice (*Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfîrșitul secolului XVII*, 1933), cît și economice, culturale, privind mai ales istoria Transilvaniei în evul mediu. Din 1936 începe să publice și Ștefan Pascu (n. 1914) studii privind istoria românilor din Transilvania în evul mediu și mișcarea națională în epoca modernă. (*Știri noi privitoare la revoluțiunea lui Horia*, 1943 ; *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul secolului XVI*, 1944 etc.) ; de remarcat și sinteza *Istoria Transilvaniei*, publicată în 1944.

La Universitatea din Cernăuți s-a desfășurat, de asemenea, o activitate istoriografică demnă de remarcat. Cel mai de seamă reprezentant al ei a fost Ion Nistor (1876—1962), născut la Vicovul de Sus, cu studii secundare la Rădăuți și universitare la Cernăuți, completate apoi la Viena, München, Leipzig, Berlin și București. Mai întîi profesor de liceu la Suceava și Cernăuți, după ce își susține doctoratul în 1909, predă cursuri la Universitatea din Viena, în 1911—1912,iar în 1912 devine profesor agregat, apoi (1914) titular, la Universitatea din Cernăuți, unde va funcționa pînă în 1940 ; excepție fac anii primului război mondial, cînd s-a refugiat în România, militînd pentru desăvîrșirea unității naționale. După război, pe lîngă activitatea de cercetător și profesor, a făcut și multă politică, fiind ministru în toate guvernele liberale ce s-au succedat între 1918—1937 și apoi, din nou, în timpul dictaturii regale.

Opera istorică a lui I. Nistor se axează în general pe istoria Moldovei, fie în ansamblu,fie a diferitelor sale părți, văzută atît în evoluția social-economică, cît și politică. Primele monografii, publicate în limba germană, sînt contribuții importante la cunoașterea comerțului moldovenesc în evul mediu. *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jahrhundert*, tipărită la Gotha în 1911, tratează, bazîndu-se și pe documente inedite, relațiile comerciale ale Moldovei, de-a lungul a trei secole, cu mai toate țările Europei, în primul rînd cele vecine : Polonia, Lituania, Imperiul German, Anglia, Rusia, Genova, Veneția, Imperiul Otoman, de asemenea cu Țara Românească și Transilvania. În 1912 a

publicat, ca o completare a acestei lucrări, o nouă monografie, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts,* în care tratează unele probleme speciale ale comerțului moldovenesc medieval (căi de comunicație, mijloace de transport, structura socială și etnică a negustorilor, prețuri, unități de măsură etc.). Un studiu mai restrîns, publicat în același an, despre vămile moldovenești, completează tabloul.

Ales membru activ al Academiei Române în 1915 (discursul de recepție va trata despre viața culturală a românilor din Bucovina, între 1774—1857), I. Nistor își continuă activitatea științifică, publicînd studii și monografii privitoare la istoria provinciei sale *(Românii și rutenii în Bucovina,* 1915 ; *Istoria bisericii dinBucovina,* 1916 ; *Der nationale Kamf in der Bukowina,* 1918 etc.) ; aceste lucrări au reprezentat contribuții nu numai științifice, dar și politice, în anii cînd se dădea lupta decisivă pentru desăvîrșirea unității naționale.

După primul război mondial, abordînd istoria unui alt teritoriu românesc, I. Nistor a publicat *Istoria Basarabiei* (1923), o sinteză bine documentată și clară, care s-a bucurat de un deosebit succes, apărînd în mai multe ediții. În 1934 publică *Problema ucraineană în lumina istoriei.* A scris numeroase alte studii, apărute mai ales în revista „Codrul Cosminului", pe care a condus-o ; acestea tratează probleme foarte variate de istorie românească medie și modernă, ca și relații ale românilor cu alte popoare *(Cehoslovacii și românii,* 1930 etc.). I. Nistor a fost și un harnic editor de izvoare istorice. Istoriografia românească îi datorează publicarea, în colecția Hurmuzaki, a corespondenței diplomatice și rapoartelor consulare austriece din perioada 1782—1836, editate în patru volume, în 1922, 1938, 1940 și 1942, cuprinzînd un material foarte prețios pentru începuturile istoriei moderne a României. Tot el a editat, în 1938, *Corespondența lui Coronini din Principate. Acte și rapoarte din iunie 1854 — martie 1857,* izvoare foarte importante pentru cunoașterea situației țărilor române în timpul războiului Crimeii.

Format la migăloasa școală istorică austriacă, I. Nistor a fost un istoric metodic, bine informat. În același timp însă, prin opera lui, a urmărit și un țel național, trăsătură caracteristică de altfel generației de istorici care, prin scris, ca și prin acțiune directă, au militat pentru unirea din 1918. Din păcate, ca și altora, activitatea politică i-a răpit mult

Ion Nistor

timp și l-a sustras, în bună măsură, de la adevărata sa chemare.

Un alt istoric bucovinean este Teodor Bălan (1885—1972), născut la Gura Humorului, cu studii universitare la Cernăuți și Viena, apropiat, ca și I. Nistor, prin metodă, de „școala critică", dar ca și acesta văzînd în istorie nu o disciplină științifică oarecare, ci o armă de luptă națională. Profesor de liceu la Cernăuți și Suceava între 1908 și 1940, docent (1932—1938) și conferențiar (1938—1940) la Universitatea din Cernăuți, el a elaborat un mare număr de lucrări referitoare mai ales la istoria provinciei sale. Ele privesc în special mișcarea națională românească și revoluția de la 1848 în Moldova și Bucovina ; a scris, de asemenea, despre familiile Hurmuzaki, Hasdeu și Onciul și a editat colecția *Documente bucovinene*, apărute în 6 volume, între 1933—1942.

7. PREOCUPĂRI DE ISTORIE UNIVERSALĂ

Un aspect remarcabil al istoriografiei românești din prima jumătate a secolului XX este preocuparea de a privi istoria națională într-un context mai larg, european, sau cel puțin sud-est european. Se simte, desigur, influența concepției istorice a lui N. Iorga. În numeroase studii s-au analizat raporturile dintre evoluția poporului român și a altor popoare ; mai mulți istorici au cercetat și probleme ale istoriei altor țări sau perioade istorice, fără vreo legătură specială cu istoria românească. Într-un timp scurt — căci înainte de Iorga nu se poate vorbi decît de preocupări sporadice pentru istoria universală — s-a creat în România un puternic nucleu de istorici specializați în cele mai diferite aspecte ale istoriei europene. [1]

Se constată mai întîi o remarcabilă dezvoltare a bizantinisticii, inaugurată la începutul secolului de Iorga, ca disciplină distinctă. În numai cîteva decenii, cercetarea istoriei imperiului bizantin a dat în România roade nu mai prejos de realizările din alte țări, cu o tradiție mai bogată în acest domeniu. Cauza principală, pe lîngă rolul cîtorva personalități (în primul rînd Iorga), stă în faptul că studiile bizantine sînt necesare chiar progresului cercetării istoriei românești care, direct, sau prin intermediul slavilor sudici, s-a aflat în cea mai strînsă legătură cu civilizația bizantină, continuată *(Bizanț după Bizanț)* și după 1453.

[1] Cercetări în domeniul istoriei Asiei, Africii sau Americii nu s-au făcut în perioada la care ne referim. Istoria universală era încă restrînsă (după cum am văzut chiar în opera lui Iorga) la evoluția popoarelor continentului european.

Un cunoscut cercetător al istoriei bizantine a fost Orest Tafrali (1876—1937), profesor la Universitatea din Iași în 1913; după cum am văzut, el a fost specialist și în istorie veche și arheologie clasică, contribuind la cercetările de pe litoralul pontic. A studiat la Paris, sub conducerea renumitului bizantinolog francez Charles Diehl (1859—1944). Teza sa de doctorat, susținută la Sorbona, *Thessalonique au quatorzième siècle,* a fost publicată la Paris în 1913. După cum sublinia și Diehl în prefața pe care a scris-o la această lucrare, monografia lui O. Tafrali, bazată pe o solidă documentare, avea meritul de a fi prima cercetare a vieții unui oraș bizantin, sub toate aspectele sale, instituționale, politice și social-economice. Însemnătatea subiectului era cu atît mai mare cu cît Salonicul, în secolul XIV, era al doilea oraș ca mărime al Imperiului Bizantin, și teatrul unor puternice contradicții sociale și religioase. O. Tafrali și-a completat lucrarea scriind și o *Topographie de Thessalonique,* iar mai tîrziu, în 1919 publicînd, tot la Paris, istoria anterioară a localității *(Thessalonique dès origines au XIVe siècle).* Mai tîrziu el s-a consacrat cercetării artei medievale românești și raporturilor ei cu arta bizantină, publicînd monografii despre Putna (1925), Curtea de Argeș (1931) și Sucevița (1933). Ultima sa lucrare este o prezentare a vieții și activității împăratului bizantin Nicephor II Phocas, publicată în primul volum al colecției *Hommes d'État,* apărută la Paris în 1936.

O activitate remarcabilă în domeniul istoriei bizantine a desfășurat Nicolae Bănescu (1878—1971), născut la Călărași, cu studii liceale și universitare la București. Licențiat al Facultății de litere în 1901, a fost profesor la Craiova, apoi la liceul Dimitrie Cantemir din București. Între 1910—1912 s-a specializat în bizantinologie la München, iar în anii următori a fost director de studii la școala militară de la Mînăstirea Dealului. În 1919 este numit profesor de bizantinologie la Universitatea din Cluj, unde funcționează pînă în 1938, cînd trece la catedra similară din București, pe care o va ocupa timp de aproape un deceniu. A fost ales membru al Academiei Române în 1938.

N. Bănescu și-a început activitatea științifică prin studii privitoare la istoria modernă a României (scriind despre G. Barițiu, I. Maiorescu, despre evoluția învățămîntului românesc), apoi, în urma specializării în Germania, s-a consacrat

istoriei bizantine, ocupîndu-se însă și de influența grecească în țările române, de raporturile culturale greco-române (de amintit întinsul său studiu, publicat în 1923, despre D. Philippide). Nu a părăsit nici istoria mai recentă, căci în 1931 publica o monografie despre Ion I. C. Brătianu. Bun specialist, cercetător migălos și sigur, el nu a înțeles să rămînă închis în limitele stricte ale domeniului său. Dovadă și scurta sinteză de istorie românească pe care a publicat-o în 1926, în limba engleză *(Historical Survey on the Rumanian People)*. Admirator al lui Iorga (pe care îl va continua după 1940 la conducerea „Revistei istorice") și apreciat de marele istoric, Bănescu va adopta multe din tezele acestuia, încercînd să le consolideze prin noi cercetări.

În domeniul istoriei bizantine, lucrările sale, bazate pe o excelentă cunoaștere a surselor și pe o critică riguroasă, sînt fundamentale. Au fost bine apreciate și în afara țării, multe studii fiind publicate în revista internațională „Byzantion". N. Bănescu s-a ocupat de aspecte variate ale istoriei Bizanțului, în primul rînd însă de politica internă și externă a Imperiului și de stăpînirea bizantină în nordul Peninsulei Balcanice, acolo unde se stabilea contactul cu populația și primele formațiuni politice românești. Discursul său de recepție la Academie, publicat în 1938, tratează despre *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos,* subiect care constituia o preocupare mai veche a istoricului. O contribuție de seamă a adus N. Bănescu cercetînd istoria medievală a Bulgariei, atît a celor două țarate, cît și a stăpînirii bizantine din secolele XI—XII. În cîteva studii publicate în anii 1921—1926, reluate apoi mai pe larg în volumul din 1946 *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie* a ajuns la concluzii originale privind administrarea Bulgariei cucerite de bizantini după 1018. Urmîndu-l pe Iorga, și respingînd părerile unor istorici străini, ca și ale lui Xenopol și Onciul, el a dovedit în lucrarea *Vechiul stat bulgar și țările române* (publicată în limbile română și franceză în 1947) că izvoarele, riguros interpretate,nu afirmă nimic despre o stăpînire a primului țarat bulgar — și nici a celui de-al doilea — asupra teritoriului românesc de la nord de Dunăre. Mai înainte, în 1943, în lucrarea (publicată de asemenea în ambele limbi : română și franceză) *O problemă de istorie medievală : crearea și caracterul statului Asăneștilor* subliniase rolul însemnat

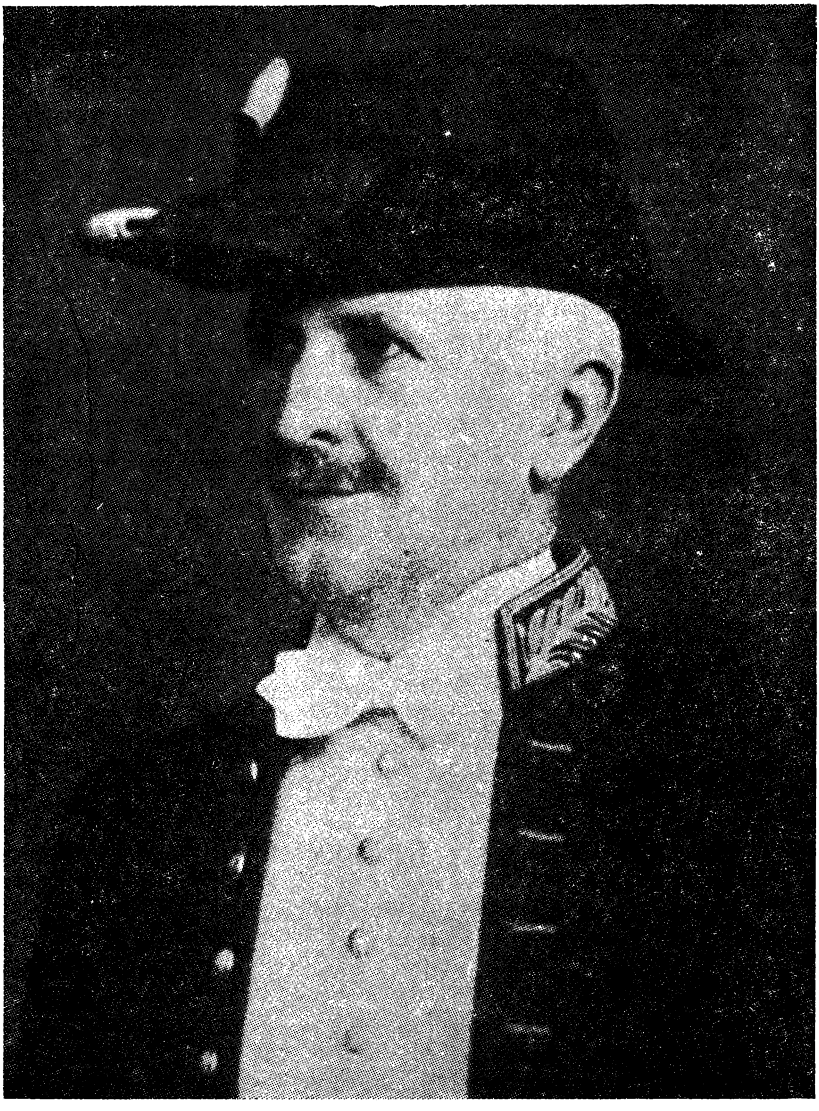

Nicolae Bănescu

jucat de vlahii balcanici în făurirea celui de al doilea țarat bulgar. Merită a fi amintită și lucrarea *Le déclin de Famagouste* (studiu și documente), apărută în 1946, în care este prezentat sfîrșitul regatului de Cipru,în secolul XV, cauza fiind găsită în intervențiile străine, ale Genovei și Veneției. Bănescu are meritul de a fi încercat și popularizarea istoriei bizantine, scriind pentru un public mai larg, *Chipuri și scene din Bizanț* (publicată în 1927 și reeditată în 1971, sub titlul *Chipuri din istoria Bizanțului).*

În același domeniu s-a remarcat și Vasile Grecu (1885—1972), cu studii secundare la Suceava și universitare la Viena și Cernăuți, profesor la Universitatea din Cernăuți după primul război mondial, iar între 1938—1947 la Universitatea din București. S-a ocupat mai ales de aspecte artistice și literare, cercetînd vechile biserici românești, în raport cu arhitectura și pictura bizantină, ca și influența grecească în prima fază a literaturii românești (studii despre Învățăturile lui Neagoe Basarab și editarea în 1942 a versiunii grecești a acesteia). A scris și despre istoricii bizantini, editînd după 1944 lucrări ale lor (Gavril Protul, *Viața Sfîntului Nifon,* 1944 ; *Ducas, Istoria turco-bizantină,* 1958 ; Chalcocondil, *Expuneri istorice,* 1958 ; Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea,* 1963 ; Georgios Phrantzes, *Memorii,* 1966). Edițiile sale critice sînt adevărate modele ale genului.

Istoria socială a Imperiului Bizantin l-a preocupat pe N. A. Constantinescu (n. 1885), conferențiar de științe auxiliare la Universitatea din București între 1926—1947, colaborator fidel al lui N. Iorga. A publicat mai multe studii privind structura social-economică a Bizanțului și, în 1941, prima parte a unei lucrări de sinteză : *Histoire des classes rurales dans l'Empire Byzantin,* originală prin subiectul său.

Dacă Bizanțul a pasionat — după cum era și firesc — pe mulți istorici români, o dezvoltare remarcabilă au cunoscut și cercetările privitoare la alte aspecte ale istoriei europene. O contribuție de seamă în formarea unor istorici cu o viziune mai largă, care să depășească hotarele stricte ale istoriei naționale, au dat cele două școli române, de la Paris și Roma, puternice centre de cercetare științifică în perioada interbelică.

În Franța s-a specializat în domeniul istoriei universale Constantin Marinescu (n. 1891) care, după ce a ocupat între 1923—1925 funcția de conferențiar la Universitatea din Bucu-

reşti, a devenit în 1925 profesor la Universitatea din Cluj. Prima sa lucrare, publicată în 1923, în „Mélanges", se intitulează *Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg.* În anii următori el va publica mai multe studii, în general de mici dimensiuni (nu a scris nici o carte), referitoare la probleme de istorie spaniolă, italiană, bizantină — şi mai ales la relaţiile apusului cu răsăritul în evul mediu —, ca şi la unele chestiuni de istorie medievală românească.

Mai vastă şi cu o pronunţată tendinţă spre sinteză este opera lui Andrei Oţetea, născut la Sibiel (lîngă Sibiu) în 1894, cu studii secundare la Sibiu şi Braşov şi universitare la Paris. Licenţiat în 1922, el devine în 1926 doctor în litere, susţinînd tot la Paris o teză despre istoricul şi omul politic italian din vremea Renaşterii, Francesco Guicciardini. Lucrarea, sub titlul *François Guichardin. Sa vie publique et sa pensée politique,* a fost publicată la Paris în 1927, bucurîndu-se de un remarcabil succes. N. Iorga considera monografia „o excelentă lucrare" şi sublinia cîteva calităţi ale ei : „Cadrul e acela al istoriei universale, înţeleasă în chip larg. Informaţia inedită e foarte deasă. Forma e de o perfectă stăpînire".

În anii următori, A. Oţetea, devenit în 1927 conferenţiar, iar în 1934 profesor al Universităţii din Iaşi, a continuat cercetarea perioadei Renaşterii, sub toate laturile ei, economice, culturale, politice, religioase, abordînd în acelaşi timp şi unele aspecte ale problemei orientale. A publicat astfel, în 1930, lucrarea *Contribution à la question d'Orient. Esquisse historique suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741—1821);* a scris şi despre înfiinţarea consulatelor occidentale în ţările române.

După numeroasele studii parţiale privind epoca Renaşterii, A. Oţetea a publicat în 1941 o lucrare de sinteză, *Renaşterea şi Reforma,* una dintre cele mai interesante realizări ale istoriografiei universale româneşti. Autorul îşi propunea, criticînd interpretările anterioare, să ofere o nouă explicaţie fenomenului cercetat. El consideră că „Renaşterea şi reforma sînt expresia noii societăţi pe care a prodŭs-o capitalismul la începuturile sale". Un nou stadiu al evoluţiei economice şi sociale explică deci în chip unitar variatele aspecte ale unei întregi epoci. Autorul prezintă mai întîi Renaşterea economică (apariţia capitalismului), apoi Renaşterea politică (formarea

statelor moderne), descoperirile geografice, războaiele din Italia și formarea noului sistem politic european, renașterea literară, artistică și științifică. Reforma este înțeleasă în strînsă legătură cu Renașterea și explicată prin aceleași cauze social-economice ; vechea organizare bisericească, de esență agrară și feudală, reprezenta o piedică în calea progresului. *Renașterea și Reforma* este deci o lucrare cu teză, faptele fiind organizate, cu deplină claritate și logică, în jurul ideii centrale. Explicația propusă se apropie mult de interpretarea marxistă a fenomenului Renașterii.

Tot o carte menită să demonstreze o teză este și vasta monografie publicată în 1945 despre *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Românești.* Bazat pe un vast material, autorul a realizat cea mai amănunțită cercetare în legătură cu revoluția din 1821. Dar, la fel ca în cazul monografiei anterioare ,el nu s-a mulțumit să adune material și să expună fapte. Totul este axat, din nou cu deosebită abilitate și logică, pe ideea că acțiunea lui Tudor este strîns legată de Eteria grecească. Privite astfel, toate episoadele revoluției, care păreau uneori contradictorii, se îmbină într-o înlănțuire perfectă.

O singură cauză, o singură idee — oricît ar fi de puternice — explică greu întreaga complexitate a procesului istoric. Narațiunea devine într-adevăr mai clară, mai unitară, totul se leagă, dar realitatea este în general mai complexă, se supune greu unei formule. De aceea, demonstrațiile istoricului nu au convins pe deplin. Alții au negat subordonarea inițială a lui Tudor față de Eterie, după cum a fost criticată și încercarea de a opune categoric Renașterea, considerată început al erei burgheze, evului mediu feudal. Asemenea critici sînt însă firești și ele nu scad cu nimic valoarea operei istoricului, care a ales drumul mai dificil ale unei istorii de idei, în locul unei comode, dar mai puțin utile, înșiruiri de fapte.

Dintre istoricii mai tineri care s-au afirmat în perioada interbelică prin cercetări de istorie universală, trebuie amintit Constantin Andreescu (1904—1951), asistent universitar la București și Iași, specialist în domeniul paleografiei latine ; a publicat și un foarte bun *Manual de paleografie latină* în 1938. Teza sa de doctorat, apărută în *Mélanges,* în 1927—1929 (și separat în 1930), trata despre Franța și politica orientală a Rusiei în ultimele decenii ale secolului XVIII *(La France*

et la politique orientale de Catherine II d'après les rapports des ambassadeurs français à St. Petersbourg, 1775—1792). El a scris și studii de istorie medievală și modernă românească. Studiului istoriei universale i s-a consacrat și Mihai Berza (n. 1907), absolvent al Facultății de litere din Iași, membru al Școlii române din Roma între 1931—1935, secretar al acesteia între 1936—1938, apoi între 1941—1948 director adjunct al Institutului de istorie universală „N. Iorga". A scris mai multe studii de istorie medievală occidentală, preocupat în special de istoria Italiei, care i-a oferit și subiectul lucrării de doctorat: *Amalfi preducale (596—957),* apărută în „Ephemeris Dacoromana" în 1938.

S-a remarcat prin cercetări de istorie universală și Gheorghe Brătianu, a cărui activitate, privind în aceeași măsură și istoria României, o vom prezenta în capitolul următor. Sub conducerea sa urma să se realizeze — din inițiativa lui M. Berza și a lui A. B. Duff, autor al unei lucrări despre *Bernard de Clairvaux* (Iași, 1934) — o sinteză de istorie europeană concepută potrivit unui plan nou. Sub titlul *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, lucrarea, al cărui plan a fost întocmit în 1938, ar fi prezentat istoria Europei de la sfîrșitul secolului III și pînă în a doua jumătate a secolului XVI (cu exagerată precizie se fixau datele 293—1566, de la Dioclețian pînă la sfîrșitul domniei lui Soliman Magnificul). Ideea centrală a sintezei stătea în rolul esențial ce revenea Orientului european în explicarea evoluției continentului. Marile sinteze anterioare, alcătuite în Occident, minimalizau însemnătatea Europei estice care, totuși, cel puțin pînă în vremea Cruciadelor, realizase, prin „sinteza bizantină", o civilizație în ansamblu superioară celei apusene, încă nu pe deplin cristalizată. Prima parte a evului mediu a însemnat o epocă de hegemonie a Orientului. Balanța avea să se schimbe abia din secolul XII, Orientul avînd însă în continuare — prin Imperiul Bizantin, prin Imperiul Otoman, care în parte îl va continua, prin celelalte popoare și state, care se constituiseră — un rol ce merita să nu fie neglijat. După cum se arăta în prospectul publicat de G. Brătianu, istoria europeană medievală urma să nu mai fie considerată în primul rînd de la Paris sau Roma, ci de la Constantinopol (ca și de la Antiohia și Alexandria), mai tîrziu de la Kiev și Sarai, fără a neglija nici Cracovia, Suceava sau Budapesta.

Se plănuiau trei volume. Primul avea să cuprindă perioada 293—641, cu subtitlul *La fin du monde antique et l'hégémonie de l'Orient*, al doilea anii 641—1095, intitulîndu-se *Orient et Occident. Chrétienté et Islam*, iar ultimul, *La formation du monde moderne et la lutte des Etats chrétiens contre l'Orient turc et mongol*, 1095—1566. Un aspect de asemenea original al planului lucrării consta în ponderea mai mică acordată istoriei politice, accentul punîndu-se pe instituții, viață economică și socială, religie, știință, cultură și artă. Se încerca deci o sinteză a istoriei civilizației europene. Mai mulți savanți străini — printre care bizantinologul belgian Henri Grégoire, orientalistul francez René Grousset și alții — fuseseră atrași în realizarea proiectului care, pornit din inițiativă românească, trebuia să fie rezultatul unei colaborări internaționale.

Această frumoasă încercare a eșuat. Războiul care a izbucnit curînd i-a pus capăt înainte de a se fi realizat măcar o parte a proiectului. Prezentarea destul de detaliată ce i-am făcut-o nu trebuie însă să mire. Există proiecte nerealizate care înseamnă poate mai mult decît atîtea opere tipărite. Încercarea de a realiza o istorie europeană prin perspectivă românească, atunci cînd îndeobște focarul civilizației era considerat Occidentul, de a scrie o istorie a civilizației, atunci cînd cele mai renumite sinteze se pierdeau încă în amănunte politice, gruparea unor savanți cunoscuți din alte țări în jurul unui proiect lansat din România — toate acestea dovedeau maturitatea la care ajunsese școala românească de istorie universală. Din păcate, evenimentele politice, odată cu izbucnirea celui de al doilea război mondial, au creat mari dificultăți acestei ramuri a istoriografiei române, care nu se poate dezvolta în chip firesc decît în condițiile unei largi cooperări culturale internaționale.

8. „ȘCOALA NOUĂ"

O nouă generație de istorici se impune în jurul anului 1930. Cîțiva dintre reprezentanții săi proeminenți încep să editeze în 1931 „Revista istorică română", care va apare pînă în 1947. Din comitetul de direcție al noii publicații făceau parte Gheorghe I. Brătianu, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, arheologul Scarlat Lambrino, istoricul literar N. Cartojan, lingvistul Al. Rosetti și alții. Înainte de a prezenta programul publicației și conflictul ce nu a întîrziat să apară între N. Iorga și noul curent, vom trece în revistă activitatea și realizările principalilor săi reprezentanți.

Gheorghe I. Brătianu (1898—1953), fiu al lui I. C. Brătianu, șeful Partidului Național Liberal și în mai multe rînduri prim-ministru, a urmat liceul la Iași, unde a obținut și licența în drept în 1919, continuînd apoi studiile la Paris pînă în 1921, cînd devine licențiat în litere. Doctor în filozofie la Cernăuți în 1923 și apoi la Paris în 1929, el este numit în 1923 (tatăl său era prim-ministru) profesor suplinitor la Facultatea de litere și filozofie din Iași, iar în 1924 profesor titular, la catedra de istorie universală. Din 1940 pînă în 1947 îi urmează lui N. Iorga la Universitatea din București, ca și în calitate de director al Institutului de istorie universală. Activitatea sa politică iese din cadrul expunerii noastre. Socotindu-se urmaș firesc al tatălui său, a avut ambiția de a ajunge în fruntea liberalilor, nereușind însă să conducă decît o dizidență a acestora, în fruntea căreia a sprijinit revenirea lui Carol în țară, în 1930, iar mai tîrziu, în 1937, a acceptat încheierea pactului de neagresiune cu Garda de fier. A susținut intrarea României în războiul antisovietic în 1941, iar apoi, s-a pronunțat, alături de ceilalți lideri ai

Gheorghe I. Brătianu

„partidelor istorice", pentru părăsirea alianței cu Germania și răsturnarea guvernului Antonescu,

Dacă activitatea sa politică s-a soldat cu un eșec total, căci ea nu corespundea mersului istoriei ,opera istorică a lui G. Brătianu, variată, bine documentată, conținînd o serie de idei interesante, este remarcabilă ; el ocupă un loc de frunte, chiar pe plan european, printre specialiștii generației sale. Debutînd în 1916, încă foarte tînăr, la „Revista istorică" a lui Iorga cu studiul *O oaste moldovenească acum trei veacuri* și publicînd în anii următori alte articole pe teme de istorie medievală românească în aceeași revistă, s-a consacrat apoi cercetărilor de istorie medie universală, mai ales privitoare la Bizanț și la comerțul orașelor italiene. A publicat în 1927 *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290),* iar în 1929 monografia *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle.* Această ultimă lucrare este o analiză foarte amănunțită a comerțului genovez ; autorul constată o similitudine interesantă a comerțului italian medieval și a celui grecesc antic în Marea Neagră (aceleași mărfuri, drumuri, porturi), dar și deosebiri esențiale care țin de pătrunderea formelor incipient capitaliste în cazul negoțului italian, ceea ce a contribuit la dezvoltarea capitalistă mai timpurie a Italiei. El a scris și studii despre comerțul venețian în Marea Neagră, iar în 1935 a publicat *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la Mer Noire.*

În anii 1930—1937 G. Brătianu a publicat mai multe studii de istorie social-economică bizantină, grupate în 1938 în volumul *Études byzantines d'histoire économique et sociale.* El dă o explicație economică scindării imperiului roman și vede cu multe secole înainte începutul transformărilor care au dus la opoziția dintre „caracterul urban, industrial și comercial al Orientului asiatic și african" și „bazele rurale ale economiei occidentale". Prin caracterul dirigist al economiei, Imperiul otoman este considerat continuatorul direct al celui bizantin (în spiritul interpretărilor lui Iorga). Desele paralelisme între istoria medievală și diferite fenomene contemporane sînt originale, deși uneori forțate. Autorul se referă, de pildă, la „socialismul de stat" încercat în Imperiul roman în secolul IV și pune în față politica economică din

timpul primului război mondial cu cea bizantină și otomană. Nicephor I este comparat cu Salazar! Întîlnim aici ceva din metoda paralelismelor, similitudinilor, caracteristică lui Iorga.

Mai multe lucrări ale lui G. Brătianu tratează, fără pretenția unei cercetări aprofundate a izvoarelor, probleme istorice de interes politic și național. În *Napoléon III et les nationalités* (1934) îl critică pe împăratul francez pentru oscilarea sa între „politica naționalităților" și cea a echilibrului marilor puteri. Istoricul crede că trebuia adoptată exclusiv prima politică, ceea ce ar fi dus (e însă o exagerare) cu o jumătate de veac mai devreme la o Europă compusă din state naționale, așa cum s-a întîmplat după primul război mondial.

În *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (prima ediție în 1937; a doua adăugită, în 1942), Brătianu adoptă titlul unui capitol scris de istoricul Ferdinand Lot în lucrarea *Les invasions barbares*, în care medievistul francez înclina spre teoria imigraționistă. Adunînd toate argumentele pe care știința istorică de pînă la el le aducea în favoarea continuității, G. Brătianu demonstrează autohtonia românilor și faptul că formarea poporului român nu reprezintă o enigmă, ci un proces normal, obiectiv. Ca și N. Iorga el crede în formarea poporului român pe ambele maluri ale Dunării, fluviul neconstituind nicicînd un obstacol.

În 1943 G. Brătianu publică sinteza *Origines et formation de l'unité roumaine*, în care prezintă întreaga istorie a românilor, axînd-o pe ideea permanentei unități. Realizarea statului unitar este considerată ca termenul unei lungi evoluții, avînd la bază unitatea geografică și etnică. În evul mediu a existat un *instinct* al unității, transformat apoi în conștiință națională.

O lucrare originală a lui G. Brătianu este *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, publicată în 1945, care reunește mai multe studii din anii anteriori. Este discutată aici problema foarte interesantă a valorii tradiției pentru studiile istorice. G. Brătianu consideră că tradiția merită a fi luată mai mult în seamă decît crezuseră reprezentanții școlii critice. Ca și Xenopol — și în contradicție cu toți istoricii însemnați ce au urmat după acesta — el admite posibilitatea existenței unui „Negru Vodă", a descălecatului în general, atît de viu în tradiție, deși neconfirmat de documente. Descălecatul

nu exclude însă existența unor formațiuni politice anterioare, care trebuie să fi existat. Brătianu lărgește discuția în jurul tradiției istorice, referindu-se și la evenimente ale istoriei universale care, la o cercetare atentă, s-au dovedit a fi destul de fidel consemnate de tradiție (războiul Troiei, întemeierea Romei, legenda lui Wilhelm Tell). Mergînd pe linia indicată de Iorga, istoricul încerca să prezinte probleme ale istoriei românești în cadru universal. O asemenea cercetare comparată a început în anii 1945—1947, publicînd o serie de studii cu titlul *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în țările române în cadrul istoriei generale;* a scris și o monografie asupra acestei probleme, nepublicată în timpul vieții sale. În 1968 i s-a publicat în limba franceză, sinteza *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane,* remarcabilă privire de ansamblu asupra istoriei îndelungate și pline de frămîntări a unei zone aflate la confluența atîtor civilizații.

Un alt reprezentant al curentului de la „Revista istorică română" a fost Petre P. Panaitescu (1900—1967), născut la Iași, cu studii la Facultatea de litere din București (1918—1922), apoi la Cracovia, unde s-a specializat în slavistică, în 1923—1924, și la Paris, între 1924—1926, în cadrul Școlii române din Franța. În 1927 a devenit conferențiar, iar în 1934 profesor de istoria slavilor la Universitatea din București. Istoric remarcabil, a fost unul dintre cei mai mari slaviști români, cel care a dus mai departe cercetările inaugurate de Ioan Bogdan. Pe plan politic s-a compromis în toamna anului 1940 cînd a acceptat, în vremea dictaturii legionare, postul de rector al Universității din București.

Student al lui Iorga, Panaitescu s-a simțit atras la început, după cum reiese și din jurnalul său de tinerețe, de cercetarea „stării de spirit" a diferitelor perioade istorice, de „istoria comparată a curentelor de idei" [1]. De aici și ponderea deosebită ce o au în opera sa, și nu numai în cea de tinerețe, lucrările de istorie culturală. Se simte aici influența lui Iorga, ca și respingerea erudiției precise și seci a lui Onciul.

S-a remarcat încă de foarte tînăr prin cîteva articole de istorie medie românească publicate în „Revista istorică"

[1] Notează, în jurnalul său, la 21 august 1922, că înțelege istoria română ca „istoria psihologică a personalităților în legătură cu spiritul public al vremii, atmosfera de idei a unei epoci".

(primul apare în 1917, cînd autorul avea doar 18 ani), ca şi prin *Contribuţii la o biografie a lui N. Bălcescu,* un şir de articole, apărute în „Convorbiri literare" în 1921—1922. Studiile întreprinse la Cracovia l-au îndreptat spre istoria relaţiilor româno-polone şi româno-slave în general, văzute mai ales sub aspect cultural. Prima lucrare de mai mare întindere este monografia *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin,* publicată în „Analele Academiei" în 1924—1925. A urmat, în 1925, un alt studiu, despre Spătarul Milescu, publicat în „Mélanges". Alte lucrări se referă la opera lui D. Cantemir şi, în continuare, a lui N. Bălcescu. Un moment important al relaţiilor româno-polone în epoca modernă este înfăţişat în volumul (studiu şi documente) *Emigraţia polonă şi revoluţia română de la 1848,* publicat în 1929.

Treptat, fără a pierde interesul pentru istoria culturii şi a mentalităţii diferitelor perioade istorice, P. P. Panaitescu începe să se intereseze tot mai mult de evoluţia social-economică, de studiul instituţiilor, al vieţii materiale în general. Ajunge chiar la concluzia — care îl apropie de concepţia materialistă a istoriei — că evenimentele politice, ca şi ideologia unei epoci, manifestările culturale se bazează pe structura economică şi socială. Pornind de la factorii materiali — geografici, economici, sociali — el explică astfel diferite aspecte, unele controversate, ale istoriei româneşti, de pildă, *De ce au fost Ţara Românească şi Moldova ţări separate?* (un studiu din 1937) sau *De ce n-au cucerit turcii Ţările române?* (1944) [2].

Noua metodă apare foarte clar în monografia *Mihai Viteazul,* publicată în 1936. Personalitatea lui Mihai, întreaga sa acţiune sînt explicate în strînsă legătură cu epoca, subordonate ei. Personalitatea este considerată de P. P. Panaitescu ca simplă manifestare a unor forţe istorice obiective. Mihai apare în primul rînd ca un exponent al boierimii ‚clasa conducătoare a vremii sale. „Mihai Viteazul — consideră istoricul — a fost braţul care a lovit, căpitanul învingător şi glorios,

[2] Aceste studii, alături de altele, sînt grupate în volumul *Interpretări româneşti,* publicat în 1947. Mai sînt cuprinse aici cercetări despre perioada slavonă în cultura românească (înţeleasă ca o etapă determinată de însuşi gradul de dezvoltare a societăţii româneşti), despre originea clasei boiereşti (înţeleasă în legătură cu cucerirea slavă, afirmaţie discutabilă), etc.

Petre P. Panaitescu

dar în spatele său stau în umbra gloriei lui boierii care dădeau directivele politice, hotărau cu sau fără voia stăpînitorului. Era o clasă bogată, hotărîtă și luptătoare ; niciodată poate nu fusese în domnie un reprezentant mai potrivit aspirațiilor acestei clase, ridicat din mijlocul ei, dar cînd, cîteodată, acesta încercase să se depărteze de ea, i se aducea aminte că nu-i este îngăduit s-o facă... Domnia lui Mihai a însemnat izbînda boierimii asupra celorlalte clase, întărirea situației ei sociale și economice". Asemenea concluzii pot fi oarecum rigide, cert este însă că Panaitescu propune o nouă interpretare, mai apropiată de înțelegerea materialistă a istoriei. Lucrarea aduce și material documentar nou, mai ales din arhivele polone (în același an Panaitescu publică și *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*), are de asemenea meritul de a prezenta acțiunea domnitorului în cadru european, insistînd asupra politicii habsburgice, poloneze și a mișcării popoarelor blacanice.

În 1944, P. P. Panaitescu publică, bazîndu-se pe aceeași concepție, monografia *Mircea cel Bătrîn*. Își propunea aici, în plus față de lucrarea anterioară, să reconstituie, printr-o minuțioasă critică a izvoarelor, diferite evenimente și aspecte mai puțin clare ale acestei domnii atît de importante, dar relativ puțin cunoscute. Ca și istoria lui Mihai Viteazul, întreaga acțiune a lui Mircea este privită în cadru sud-est european. Înainte de prezentarea politicii externe, războaielor de apărare, credincios concepției sale, istoricul studiază populația și clasele sociale, viața economică, administrația, armata, biserica și cultura. Structura social-economică și viața politică internă stau astfel la baza epopeii lui Mircea, după cum determinaseră și lupta lui Mihai Viteazul. Exponent al marilor forțe istorice ale vremii sale, Mircea este glorificat ca „un adunător de pămînt românesc și... un mare gospodar al trebilor economice".

Ca și înaintașul său I. Bogdan, P. P. Panaitescu a fost și un foarte activ editor de izvoare istorice, mai ales slave, atît documente de arhivă, cît și opere ale cronicarilor. Edițiile sale critice, studiile privitoare la izvoarele cercetate sînt remarcabile. În afara lucrărilor amintite, trebuie să mai consemnăm *Istoria în versuri polone* a lui Miron Costin (cu traducere românească), editată în 1929, *Scrieri istorice* de N. Bălcescu (prima ediție 1930), *Călători poloni în țările*

române (1930), *Corespondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc, 1806—1810* (1933), *Documente slavo-române din Sibiu, 1470—1632* (1938), *Documentele Țării Românești. Documente interne 1369—1490* (1938).

Generației care s-a impus în jurul anului 1930 îi aparține și Constantin C. Giurescu, fiu al lui Constantin Giurescu, născut în 1901 la Focșani. Licențiat al Facultății de litere din București în anul 1922, C. C. Giurescu este între 1923—1925 membru al Școlii române din Franța, iar în 1926 devine conferențiar de istoria românilor la Universitatea din București; în anul următor va fi profesor agregat, iar în 1930 profesor titular. De la început, C. C. Giurescu a mers pe linia școlii critice reprezentată de D. Onciul, și mai ales de I. Bogdan și de propriul său părinte. Cercetarea meticuloasă a izvoarelor, fără a neglija cel mai mic amănunt, interesul pentru istoria instituțiilor, deplina claritate a expunerii, un anumit eclectism — istoricul acordînd o atenție egală factorilor politici, economici, sociali, culturali, fără a-i subordona pe unii altora, sînt trăsăturile esențiale ale operei sale.

Primele lucrări importante ale lui C. C. Giurescu se referă la istoria marilor dregătorii în evul mediu românesc. În 1925 a apărut mica monografie *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV—XV* (caracterizată de Iorga drept o „erudită lucrare de migăloasă și mai totdeauna sigură analiză", care se remarcă prin „o perfectă claritate și eleganță de stil"), iar în 1926 lucrarea mai întinsă, cu titlu asemănător, — susținută ca teză de doctorat — *Contribuțiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV și XV*. Au urmat diferite studii de amănunt, tratînd mai ales chestiuni de istorie medievală. Munca istoricului s-a concentrat însă îndeosebi spre pregătirea unei mari istorii a românilor, a cărei necesitate se făcea simțită, căci vechea lucrare a lui Xenopol era parțial depășită, iar de la publicarea, în limba germană, a sintezei lui Iorga, trecuseră de asemenea trei decenii.

Primul volum din *Istoria românilor* a apărut în 1935, cuprinzînd evenimentele din cele mai vechi timpuri pînă la moartea lui Alexandru cel Bun (1432). Al doilea volum, în două părți, cuprinde istoria românilor de la Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun pînă la Mihai Viteazul inclusiv. Ultimul volum, apărut, de asemenea, în două părți, publicate în 1942 și 1946, ajunge pînă la sfîrșitul epocii fanariote (1821). O

prezentare mai succintă, într-un singur volum, dar cuprinzînd întreaga istorie, pînă după primul război mondial, a apărut în 1943, tot sub titlul *Istoria românilor*.

Sinteza lui C. C. Giurescu a avut marele merit de a fi, pe de o parte, foarte bine documentată, la nivelul ultimelor cercetări, pe de altă parte de a fi redactată într-un stil accesibil, de o desăvîrșită claritate. Calități care i-au asigurat o mare popularitate, atît în rîndul specialiștilor, cît și al cititorilor obișnuiți. Lucrarea a avut mai multe ediții, volumul I ajungînd în 1946 la ediția a V-a.

Istoricul tratează foarte amănunțit evenimentele politice, care sînt prezentate înaintea altor aspecte. Domniile, chiar cele mai mărunte, sînt expuse pe larg. Personalităților istorice li se acordă un rol însemnat. Urmează (în cazul volumelor II și III, în partea a doua) înfățișarea, de asemenea bazată pe o mare bogăție de date, a celor mai diverse aspecte ale civilizației materiale și spirituale : organizarea politică și administrativă, orașe și sate, clase sociale, justiția, armata, viața economică, finanțe, literatura, arta. Toate acestea sînt juxtapuse fără o încercare, ca la Panaitescu, de a stabili o ierarhie, de a găsi factorii determinanți ai mersului istoriei. Pentru a înțelege dezvoltarea unui popor, considera C. C. Giurescu, „trebuie să ținem seama de ambii factori : spirit și materie. Într-un anumit moment au predominat factorii materiali, într-altul cei spirituali". Singura preocupare constantă consideră că trebuie să fie căutarea adevărului, care nu trebuie trunchiat, deformat, printr-o înțelegere greșită a patriotismului.

Un accent deosebit pune istoricul pe factorul politic, în primul rînd pe existența *vieții de stat*. „Statul — arată el — este mijlocul cel mai perfect din cîte cunoaște omenirea spre a asigura dezvoltarea liberă a unui popor", iar românii sînt „singurul popor în această parte a Europei care a izbutit să aibă o viață politică fără întrerupere, de la întemeierea statului pînă astăzi".

„Revista istorică română" a fost dominată de personalitatea celor trei istorici, în jurul său grupîndu-se însă și alți reprezentanți ai istoriografiei românești, mai ales ai generației tinere. S-au remarcat, printre colaboratori, alături de vîrstnicii D. Russo, I. C. Filitti, tineri istorici ca Victor Papacostea, D. Tudor, D. Bodin, I. Ionașcu, Damian Bogdan, D. Berciu, Ilie Corfus și alții. Revista își propunea, după cum se

arăta în primul său număr, să publice studii privitoare la trecutul poporului român, văzut în context european. Urmau să fie tratate toate aspectele istoriei româneşti : istorie politică, instituţională, social-economică, literară şi artistică, religioasă etc., în încercarea de a distinge trăsăturile specifice ale poporului român.

Generaţia anterioară — se arăta în articolul program — se preocupase îndeosebi de problema unităţii naţionale. Odată ce aceasta se realizase, tinerii istorici aveau să se intereseze mai mult de aspectele economice, sociale şi culturale („direcţia socială, economică şi culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esenţial al programului revistei noastre. De altfel, aceasta este tendinţa generală a istoriografiei europene contemporane"). Respectarea strictă a adevărului ştiinţific şi neacceptarea intervenţiei politicii în istorie erau alte puncte ale programului : „istoria nu trebuie strămutată pe planul luptelor politice şi sociale. Ea trebuie să le lămurească, nu să fie în slujba lor. Numai o atitudine perfect obiectivă poate da garanţia unor rezultate ştiinţifice necontestabile. Din punct de vedere naţional, ca şi individual, adevărul nu poate niciodată păgubi ; el aduce dimpotrivă totdeauna foloase reale. Între patriotism şi obiectivitate nu există antinomie".

Desigur, aceste idei nu erau în general noi. În susţinerea unei metode riguros ştiinţifice şi a neamestecului pasiunilor politice în ştiinţă, se mergea pe linia „şcolii critice" de la 1900. Direcţia social-economică şi culturală fusese clar indicată de I. Bogdan în discursul său de recepţie în 1905. Deci, nu era vorba de o revoluţionare a concepţiei istorice, ci de aplicarea unor norme de bun simţ — cercetare critică, adevăr, obiectivitate, ca şi de punerea în practică a programului mai vechi, dar în prea mică măsură realizat, de studiere a societăţii şi civilizaţiei. După cum am văzut, operele istoricilor grupaţi în jurul revistei se axează pe această tematică.

O polemică foarte tăioasă a opus în deceniul 1930—1940 gruparea tinerilor istorici de la „Revista istorică română" vechii şcoli istorice, dominată de personalitatea lui N. Iorga. Într-o întinsă recenzie din 1931—1932 — cu titlul *O nouă sinteză a trecutului nostru* — C. C. Giurescu a criticat lucrarea lui N. Iorga *Istoria românilor şi a civilizaţiei lor*, stabilind o serie de lacune în domeniul informaţiei, interpretări considerate greşite şi chiar contradicţii în propriile păreri ale

autorului. C. C. Giurescu combătea și generalizările îndrăznețe, ipotezele nebazate pe izvoare sigure, arătînd că „orice afirmație într-un studiu istoric trebuie să se întemeieze pe o dovadă concludentă, pe un document care să nu sufere discuție. Iar atunci cînd documentele lipsesc sau nu sînt concludente, rezultatele cercetării trebuiesc prezentate cu titlul de *ipoteze* sau *supoziții*, nu de adevăruri cîștigate științei". Stăteau în față două metode diferite. De o parte, istoria înțeleasă ca îmbinare și interpretare a urmelor lăsate de evenimente, de altă parte reconstituirea „totală" care, pe lîngă izvoare, în chip fatal parțiale și insuficiente, trebuie să recurgă la imaginație.

Au urmat apoi recenziile critice ale lui N. Iorga, deosebit de aspre, privind primul volum al *Istoriei românilor* de C. C. Giurescu (în 1935) și monografia lui P. P. Panaitescu despre Mihai Viteazul (în 1936). Alte momente ale polemicii sînt marcate de conferința, din 1936, a lui N. Iorga, intitulată *O școală nouă istorică* și de broșura publicată în 1937 de C. C. Giurescu, cu titlul *Pentru „vechea școală" de istorie. Răspuns d-lui Iorga.* În general, tinerii istorici îi imputau lui Iorga lipsa unei metode precise de lucru și tratarea în spirit romantic a istoriei, prin prisma unor considerente politice și naționale. Privită de la o distanță de cîteva decenii, disputa celor două „școli" (în realitate, mai curînd o dispută a trei mari personalități științifice, N. Iorga, C. C. Giurescu și P. P. Panaitescu) apare mult exagerată în raport cu deosebirile de metodă și concepție, desigur reale, dar nu despărțite prin granițe de netrecut. Nu se poate afirma, de plidă, că exponenții „noii școli" erau, pe deasupra oricăror declarații de principiu, mai puțin preocupați ca N. Iorga în sublinierea valorilor naționale, a luptei și realizărilor poporului român. Și ei scriau istoria în raport cu mentalitatea și cerințele vremii lor, pentru simplul motiv că istoria altfel nu se poate scrie.

Deosebirile existente se explică prin faptul că, de-a lungul unei generații, istoriografia realizase o certă evoluție. Fără a accepta determinismul economic strict și nici ideea legității, tinerii istorici înțelegeau, mai mult decît vechea generație, să se oprească asupra problematicii economice și sociale, instituțiilor, punînd un accent sporit asupra factorilor materiali, în timp ce pentru Iorga evoluția ideilor reprezenta explicația cea mai firească a progresului omenirii. Totodată,

tinerii își asumau sarcina mai modestă, dar mai sigură, de a trata în adîncime o problematică mai limitată, în timp ce Iorga, cu fiecare an, se ridica tot mai mult deasupra cercetării metodice, minuțioase, pe care o practicase și el în tinerețe, năzuind spre vaste sinteze, spre îndrăznețe paralelisme și, ca odinioară Hasdeu, căutînd să umple printr-un efort al imaginației, atît de întinsele spații albe ale istoriei.

9. ISTORIOGRAFIA MARXISTĂ PÎNĂ LA 1944

Un sensibil progres a înregistrat, de-a lungul jumătății de veac cuprinsă între ultimii ani ai secolului al XIX-lea și 1944, istoriografia marxistă. O apreciere a istoriei prin prisma materialismului dialectic a devenit posibilă după anii 1870—1880, odată cu pătrunderea ideologiei marxiste în România, cu apariția primelor organe de presă socialiste, cu organizarea politică a clasei muncitoare, culminînd prin înființarea Partidului Social Democrat al Muncitorilor din România, în 1893. A trebuit însă, firește, să treacă un anumit timp din momentul cînd ideile marxiste încep să se răspîndească și pînă la utilizarea lor în opere istorice de valoare. Ca orice știință, istoriografia presupune, pe lîngă o concepție de ansamblu, și temeinica pregătire de specialitate, cunoașterea părții „tehnice" a meseriei. Primii istorici marxiști nu au fost profesioniști ; contribuția lor nu trebuie căutată atît în cercetarea istoriografică propriu-zisă, ci în interpretarea nouă pe care încearcă să o dea unor aspecte ale istoriei românești.

Revista „Contemporanul", care a apărut la Iași între 1881—1891, a acordat o anumită atenție și istoriei. S-au publicat mai ales articole de popularizare și recenzii critice în care, oricît ar părea de paradoxal dat fiind conflictul ideologic ce le opunea, „Contemporanul" susținea unele idei asemănătoare cu cele ale „Junimii" : cercetarea științifică în spiritul adevărului, renunțarea la exagerările naționaliste. Istoria trebuia să devină o știință la fel de precisă și obiectivă ca celelalte. Firește, o asemenea concepție putea fi împărtășită și de nesocialiști. De fapt, în primii ani programul revistei a avut un caracter larg democratic, propunîndu-și și populari-

zarea în spirit materialist a cuceririlor diferitelor științe; abia din 1885 se precizează orientarea marxistă.

Principalul animator al revistei a fost cunoscutul militant socialist Ioan Nădejde. Născut la Tecuci în 1854, el a studiat la Botoșani și Iași, devenind profesor de franceză în acest ultim oraș. La „Contemporanul" a publicat articole științifice din cele mai variate domenii, inclusiv istorie, fără pretenție de originalitate. Cel mai interesant studiu publicat în această perioadă de el este broșura *Schiță despre Miron Costin și vremea lui*, apărută în 1888. El face aici încercarea de a explica subiectul ales prin aplicarea metodei materialist-istorice. Activitatea lui Miron Costin este analizată prin poziția lui de clasă, prin raportarea sa la regimul social și politic al vremii. Autorul arată că „magnetul care-i atrăgea pe boieri către Polonia era atotputernicia nobilimii de acolo". Spre deosebire de cei care modernizau istoria, văzînd în marele cronicar un spirit liberal, Ioan Nădejde consideră că „nu trebuie să luăm vorbele lui împotriva domnilor tirani ca semn de liberalism, ci ca dorința ca domnul să facă orice hatîruri boierilor". Autorul prezintă și celălalt aspect al societății românești de atunci — situația dificilă a țărănimii. Prin înțelegerea istoriei ca rezultat al luptei de clasă, prin explicarea unei personalități în legătură cu clasa socială căreia îi aparținea, I. Nădejde, chiar dacă n-a avut o pregătire sistematică de istoric, poate fi considerat primul istoric marxist din România.

I. Nădejde a publicat, în 1895, și scrierea lui Marx, *Luptele de clasă din Franța*, precedînd-o de o introducere. S-a specializat apoi — dar într-o vreme cînd începuse să se îndepărteze de mișcarea socialistă, pe care a părăsit-o pentru a trece la liberali — în probleme de istorie a dreptului. Și-a susținut doctoratul în 1898 cu o teză intitulată *Din dreptul vechi român*, iar în 1900 a publicat *Originea dreptului consuetudinar român*. Poate fi considerat un pionier și în acest domeniu, mai puțin abordat pînă atunci, al istoriei dreptului.

Fără a fi istoric, Constantin Dobrogeanu-Gherea, cunoscutul fruntaș al mișcării socialiste românești, a adus o importantă contribuție la înțelegerea marxistă a istoriei. Născut în 1855 în Rusia, student la Harkov, el a participat încă de tînăr la mișcarea revoluționară. În 1875 s-a stabilit în România, pînă la moartea sa, în 1920, dedicîndu-se, atît prin lucrări

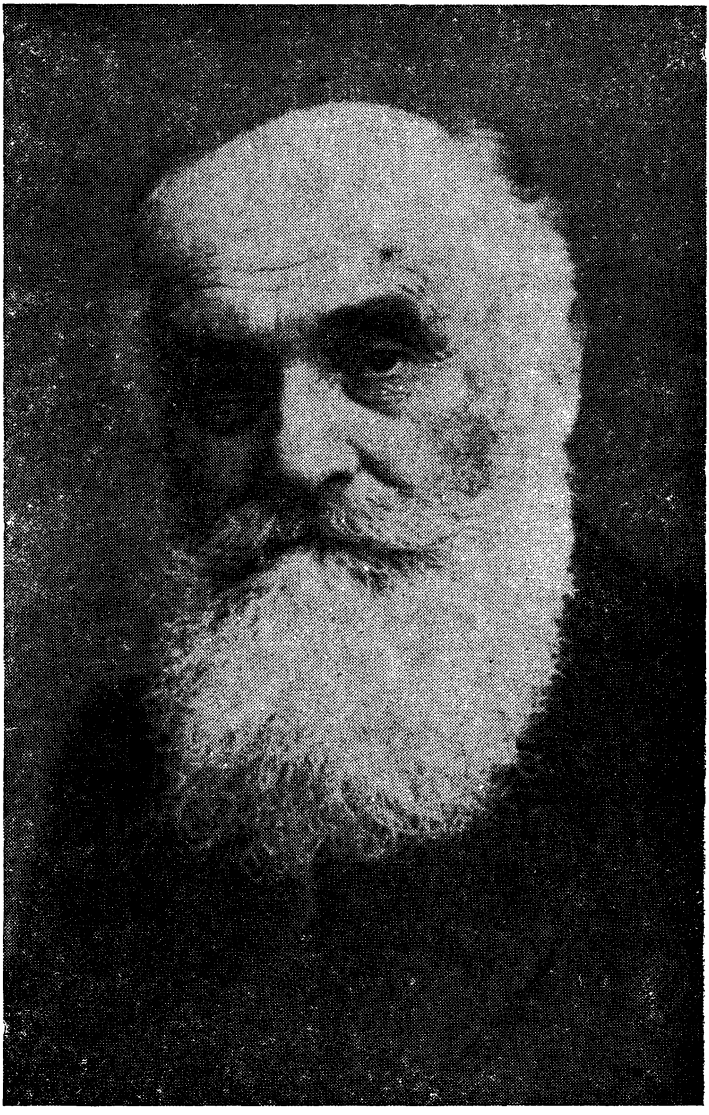

Constantin Dobrogeanu-Gherea

teoretice, cît și prin activitatea practică, răspîndirii ideilor socialiste și organizării luptei clasei muncitoare.

În domeniul istoriei, C. Dobrogeanu-Gherea merită a fi amintit mai întîi prin broșura publicată în 1892 sub titlul *Concepția materialistă a istoriei*. Pentru prima oară erau sintetizate în România ideile marxiste privitoare la mersul istoriei. Dobrogeanu Gherea analiza mai întîi diferitele încercări de explicare a evoluției omenirii, trecînd în revistă interpretările foarte diverse ale filozofilor și istoricilor. Unii puneau accent pe factorul politic, alții — filozofii pozitiviști — pe dezvoltarea intelectului, a cunoștințelor, sau pe influența mediului geografic. Spencer insista asupra sentimentelor, pasiunilor, în timp ce Fustel de Coulanges accentua rolul credințelor religioase. Taine vedea explicația în întrunirea influenței mediului și trăsăturilor rasei, iar darwiniștii înțelegeau să strămute și în domeniul social ideea luptei pentru existență. Dobrogeanu-Gherea se pronunță împotriva acestor interpretări și, folosind lucrările lui Marx, Engels (ca și ale antropologului american Lewis Morgan), arată că „factorul hotărîtor în mersul istoric al omenirii n-a fost nici intelectul, nici pornirile și pasiunile omenești, ci bazele materiale ale societății, modul de producere și de împărțire a produselor trebuincioase traiului". Acestea explică și existența claselor sociale, a luptei de clasă, întregul mers al istoriei în general. După cum era de așteptat, studiul lui Dobrogeanu-Gherea a determinat o reacție din partea adversarilor socialismului. Junimiștii, printr-un articol din „Convorbiri literare" al lui Simion Mehedinți, publicat în 1895 *(Concepția materialistă a istoriei după dl. C. Dobrogeanu-Gherea)*, au respins cu hotărîre interpretarea materialistă a istoriei. Această respingerea dovedea însă că tezele marxiste se înrădăcinaseră și existența unei noi interpretări a istoriei nu mai putea fi ignorată.

În 1910, C. Dobrogeanu-Gherea a publicat principala sa lucrare, *Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*. Această monografie se înscria în preocupările generale pentru situația țărănimii și problema agrară ce au urmat anului 1907. Este în primul rînd o operă cu caracter sociologic, avînd însă și un aspect istoric, prin faptul că urmărește evoluția problemei agrare începînd de la reforma din 1864. Nouă nu era preocuparea pentru această chestiune, ci încercarea de a o explica prin prisma materialismului

istoric. Autorul arată că lucrarea lui „e o încercare de aplicare consecventă a metodei socialiste... la analiza economică și sociologică a problemei noastre agare și a problemelor pe care ea le implică, un studiu analitic economico-sociologic al regimului nostru agrar".

Se făcea mai întîi critica reformei din 1864, care a lăsat „țărănimea și mica proprietate fără putința de a prospera, marea proprietate lipsită de brațe și statul, organismul social, supraconstrucția socială, lipsiți de putința de a se dezvolta". Reforma nu fusese deci o bază rațională pentru dezvoltarea țării. Interesele marilor proprietari — care aveau nevoie de forță de muncă — au determinat reîntoarcerea la vechea situație sub o formă nouă — „neoiobăgia". În România, considera autorul, se împleteau atît contradicții sociale capitaliste, cît și semiiobăgiste și chiar feudale. Era desigur o exagerare, prin subestimarea dezvoltării capitaliste a țării. Soluția era o renovare economică și politică, „o prefacere radicală a întregii noastre gospodării naționale". În ciuda unor exagerări, concluzii pripite și afirmații contestabile, *Neoiobăgia* are marele merit de a fi prima aplicare a metodei materialist-dialectice la studiul adîncit al unei întregi epoci din dezvoltarea societății românești. Dacă multe concluzii s-au învechit, metoda propusă a dat roade.

Istoriografia marxistă a înregistrat realizări remarcabile în perioada interbelică,[1] în strînsă legătură cu intensificarea luptei clasei muncitoare, sub conducerea Partidului Comunist Român, întemeiat în 1921, pe bazele vechiului Partid Socialist. Influența gîndirii marxiste, a interpretării materialiste a istoriei, se poate constata după cum am văzut și în operele altor istorici care, fără a fi socialiști sau comuniști, au acordat o pondere însemnată, chiar determinantă, factorilor social-economici.

Dintre istoricii marxiști care au activat în acești ani, trebuie reținut mai întîi numele lui Petre Constantinescu-Iași, născut în anul 1892 la Iași, cu studii universitare în același oraș, unde va fi și profesor universitar de istoria

[1] Pentru această problemă, lucrarea fundamentală este Pompiliu Teodor, *Din gîndirea materialist-istorică românească (1921—1944)*, București, 1972.

artelor în 1926, suspendat mai tîrziu pentru activitatea sa politică. A publicat o serie de lucrări privitoare la relațiile româno-bulgare, la istoria artei românești, cu sublinirea influențelor bizantine și slave. Mai importante sînt: *Rolul României în epoca de regenerare a Bulgariei* (1919), *Bizantinismul în România. Influențe bizantine asupra artei românești* (1925), *Narthexul în artele bizantină, sudslave și română* (1925), etc.

Preocupat și de problemele teoretice ale istoriei, P. Constantinescu-Iași scria într-unul din primele sale articole, publicat în 1921, despre *Întemeietorii socialismului științific și comunismul,* dovedind o bună pregătire marxistă și atitudine militantă. Alte studii cu caracter general și teoretic sînt *Învățămîntul istoriei* (1923—1924) și *Didactica istoriei* (1924—1925). Contribuția cea mai de seamă în acest domeniu o reprezintă însă studiul, publicat în 1925, *Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor. O nouă concepție,* în care, supunînd criticii periodizările anterioare (politice, culturale, dinastice sau eclectice), propunea o altă viziune, inspirată de metoda materialist-istorică. Arăta că în caracterizarea și periodizarea istoriei unui popor important este factorul social-economic, succesiunea formațiunilor sociale. El distingea epoca veche, corespunzătoare orînduirii comunei primitive și sclavagismului, epoca medie, caracterizată prin sistemul iobăgiei, epoca modernă și contemporană. Istoria contemporană se desfășoară după 1821, conținutul său principal fiind formarea burgheziei românești. Merită a fi subliniată și încercarea de a privi periodizarea istoriei românești în strînsă legătură cu perioadele similare ale istoriei universale. Revoluția lui Tudor este considerată un eveniment crucial, însemnînd „data redeșteptării poporului român în conexiune cu istoria Europei, alături de care se va desfășura istoria sa de acum". Desigur, periodizarea propusă nu mai corespunde decît parțial periodizării actuale; trecînd o jumătate de secol de la apariția lucrării, ceea ce autorul considera atunci a fi istorie contemporană, aparține în viziunea actuală istoriei moderne, cu aceeași dată de început însă: 1821. Importantă rămîne, în studiul lui P. Constantinescu-Iași, aplicarea, pentru prima dată, a concepției marxiste, în problema, atît de dificilă și controversată, a periodizării istoriei României.

O contribuție de seamă la popularizarea gîndirii istorice marxiste în România a dus Ilie Cristea. Născut în 1892, la Leheceni (Bihor), a fost profesor la liceul „Andrei Șaguna" din Brașov ; a participat la mișcarea pentru unirea Transilvaniei cu România (editînd în noiembrie-decembrie 1918 gazeta „Glasul Ardealului"). Membru al Partidului Național din Transilvania, apoi al Partidului Național Țărănesc, se orientează din ce în ce mai mult spre stînga ; în cele din urmă se retrage din Partidul Național Țărănesc în 1931, iar în 1932 devine membru al Partidului Comunist Român. „Ilie Cristea a parcurs în anii de după unire drumul multor intelectuali legați de popor, de la critica întocmirilor sociale burgheze, spre soluții sociale care vădeau semnele unor noi poziții ideologice" (Pompiliu Teodor). Persecuțiile nu s-au lăsat așteptate ; în 1932 este mutat la Aiud, în anul următor la Dumbrăveni, în 1939 închis la Cluj, iar între 1940—1944 internat în lagărul de la Tîrgu-Jiu. A murit în 1958.

Ilie Cristea a fost un gazetar de seamă, talentat și cu o bogată cultură. În studiul *Hegel și Marx,* publicat în 1933, a făcut o foarte bună expunere a concepției marxiste asupra istoriei, încadrînd-o în evoluția generală a filozofiei. El pornea de la ideea că înțelegerea forțelor și legilor istorice poate lămuri viitorul spre care se îndreaptă omenirea. Concepția lui Marx a dovedit, arăta el, că „socialismul este nu numai posibil, ci și necesar. El nu va putea fi elaborația mintală a cîtorva personalități mari, ci se va naște înlăuntrul sistemului capitalist, după cum se dezvoltă embrionul în ou". Pieirea burgheziei „este o cerință istorică... Nici un popor nu va putea evita revoluția sau dictatura proletară", aceasta deoarece „societatea capitalistă își găsește sfîrșitul în revoluție nu datorită unor greșeli, ci urmîndu-și legile de dezvoltare". Era firesc ca, interesîndu-se în mai mare măsură de viitor decît de trecut, I. Cristea să fie pasionat de problemele istoriei contemporane. El a scris despre unele chestiuni importante ale vremii sale, cum sînt : *Capitalul monopolist* (1933), criza economică și cauzele ei, esența fascismului etc.

Tot în domeniul teoriei istoriei, amintim contribuția militantului social-democrat Lothar Rădăceanu (1899—1955), care a publicat în 1936 studiul *Factorul ideologic în concepția materialistă a istoriei.* El sublinia aici „originea în fond economică a ideologiei", arătînd că aceasta este determinată de

condițiile materiale ale perioadei istorice respective. „Din tot acest complex de împrejurări — scria autorul — rezultă un anumit fel de a gîndi și de a simți, precum și o anumită direcție a voinței, pe scurt o anumită psihologie socială“ (Pentru concepția socială și politică a autorului, se poate consulta volumul *Studii marxiste*, din 1946).

Răspîndirea metodei materialiste în cercetarea istorică este dovedită și de studiul cu caracter teoretic al lui Andrei Oțetea, publicat în 1938, în „Însemnări ieșene“, sub titlul *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și de expunere*. A. Oțetea începea prin a arăta în chip just, că „istoria nu e o simplă reproducere a trecutului, ci o răsfrîngere a acestuia prin conștiința autorului. Trecutul nu poate fi înțeles decît în cadrul experienței actuale“. Școala critică urmărea deci o himeră cînd încerca să rupă istoria de orice concepție filozofică sau politică. Istoricul nu poate fi izolat de societatea vremii lui. Autorul prezintă apoi detaliat concepția materialistă a istoriei, referindu-se și la aplicarea ei în cercetarea diferitelor fenomene istorice, ca și la rolul ce revine personalităților în istorie.

În legătură cu această ultimă problemă, A. Oțetea sublinia faptul că „materialismul istoric a pus în lumină insuficiența concepției ideologice a istoriei, care atribuie evenimentele istorice oamenilor mari și le explică prin însușirile personale ale acestora“ ; urmînd explicația lui Marx, el arată că „faptele istorice sînt determinate de anume stări generale și nu de cauze accidentale mărunte. Rolul omului mare e de a condensa energiile poporului, de a-i interpreta aspirațiile și de a-l conduce în sensul interesului lui.“ Nu este vorba însă nici de renunțarea completă la personalități — promovată de partizanii unei istorii strict sociologizante —, căci „această concepție lasă personajului istoric un rol destul de însemnat, pentru că nu i se atribuie fapte care depășesc puterile unui om, oricît de excepțional ar fi“.

În concluzie, autorul arată că „materialismul istoric a lărgit cunoașterea vieții și a istoriei, printr-o seamă de descoperiri pe care nici adversarii săi nu le mai pot nesocoti. În primul rînd a arătat că forțele economice, nu fanteziile individuale, conduc istoria și transformă, treptat, societatea. A stabilit că toate elementele vieții depind unele de altele și își au izvorul în substratul economic. Istoria a fost redusă astfel

la unitate reală... Materialismul istoric a lărgit orizontul cercetărilor și conceptul de istorie". Faptul că un profesor universitar scria aceste lucruri în 1938, în plină perioadă de ofensivă împotriva forțelor de stînga și ideilor socialiste, dovedește interesul de necontestat de care se bucura, în rîndul oamenilor de știință, interpretarea materialistă a istoriei. De fapt, A. Oțetea nu s-a mulțumit doar să prezinte teoretic această concepție ci, după cum am văzut, în lucrările sale a încercat să explice fenomenele istorice raportîndu-le la structura social-economică a epocii studiate.

O trăsătură a istoriografiei marxiste din perioada interbelică, mai ales în deceniul 1930—1940, este interesul profund pentru fenomenul istoric contemporan, explicabil prin caracterul militant, strîns legat de frămîntările sociale ale vremii, al operei gînditorilor comuniști și socialiști. Ilie Cristea a analizat și condamnat fascismul, arătînd că „orice sistem economic-social își poate justifica existența în fața istoriei numai atîta timp cît el servește progresul" ; M. Roller, în *Fascismul și baza lui socială*, a caracterizat acest regim drept „domnia fățișă a celui mai brutal terorism, împletit cu condiții de muncă și de viață din cele mai apăsătoare". Tudor Bugnariu (n. 1909) a studiat esența fascismului în *Procesul mișcării antifasciste din România* (1936) ; autorul sublinia caracterul profund reacționar al fascismului și diferitele forme îmbrăcate de acesta în funcție de „trecutul istoric al poporului respectiv". Ladislau Bányai (n. 1907) arăta, pe baza unei demonstrații istorice, pericolul imperialismului german pentru țările mici din Europa centrală și răsăriteană, în studiul din 1938, *„Mitteleuropa" germană și coaliția din bazinul dunărean.*

În ce privește trecutul mai îndepărtat, istoricii marxiști au avut meritul de a se fi interesat în primul rînd de structurile social-economice și mișcările sociale. O contribuție în acest sens a adus militantul comunist M. Diaciuc-Dăscălescu, născut în 1902, membru al secretariatului C.C. al P.C.R. în anii 1936—1938. Autodidact, preocupat în mod deosebit de situația țărănimii, el a scris istorie în strînsă legătură cu acțiunea sa politică. A publicat în 1936 studiul *115 ani de la mișcarea democratică a lui Tudor Vladimirescu*, iar în 1937 lucrarea sa principală, monografia *Răscoala iobagilor de la Bobîlna*. Prefața acestei ultime lucrări este semnificativă

pentru modul cum istoricii marxiști ai vremii înțelegeau, în strînsă legătură cu prezentul, istoria patriei. Autorul pornea de la constatarea „crizei relațiilor de producție" capitaliste, care anunța „momente de adînci prefaceri sociale" și arăta că „în cadrul frămîntărilor sociale și al mișcărilor de clasă, mișcările maselor țărănești nu ocupă ultimul loc", dată fiind ponderea acestei clase în societatea românească. Urma apoi o analiză a situației țăranilor și crizei din agricultură. Țărănimea nu poate învinge, consideră autorul, „prin lupta ei proprie și independentă" ; în perioada revoluțiilor burghezo-democratice, ea a fost reprezentată și folosită de burghezie, în etapa contemporană singura ei cale este alianța cu muncitorimea, deoarece „interesele acestor două clase se combină și ele constituie baza de înțelegere în alianța de acțiune". Avînd această viziune asupra situației contemporane, autorul pornea la drum convins că „faptele trecutului poporului român așteaptă a fi redate în scopul înarmării poporului în drum spre progres. Căci studiind istoria, noi vom pătrunde mai bine cunoașterea prezentului și drumul pe care sîntem sortiți să-l urmăm». El constata că în istoriografia românească, cu puține excepții, latura socială a fost în general neglijată, datorită faptului că „toate manifestările politice ale țărănimii erau subordonate altor clase".

Răscoala de la Bobîlna nu este tratată izolat, ci privită în lungul șir al răscoalelor și altor mișcări țărănești. Este schițată astfel istoria țărănimii din Transilvania pînă după 1918, amintindu-se că actul unirii Transilvaniei a oglindit și revendicările acestei clase ; reforma agrară radicală preconizată pe baza „nivelării sociale" a fost însă aplicată în alt chip, de aceea „interese superioare naționale și sociale cer ca reforma agrară să fie desăvîrșită". Prima sinteză marxistă a răscoalei din 1437 este așadar, în același timp, o cercetare istorică și expunerea unui program politic militant, revoluționar.

În spiritul metodei materialiste, unii istorici au scris și despre răscoala lui Horea. David Prodan (n. 1901), istoric format la Universitatea din Cluj, a publicat în 1938 monografia *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj și Turda,* în care ajungea la concluzii care au fost însușite și de istoriografia marxistă actuală. Față de istoricii anteriori care subliniaseră aspectul național al mișcării, el arăta că răscoala i-a unit pe

iobagii români și unguri împotriva nobililor și tuturor asupritorilor în general. Fenomenul era explicat astfel prin factorii social-economici, prin înfruntarea celor două clase sociale antagoniste. Răscoala, arată autorul, „care pornise dintr-o regiune curat românească, își face proba pe un teren unde populația se amestecă, și național, și confesional... Realitatea iobăgiei comune era mult mai puternică încît să se mai respecte, în asemenea momente, liniile de despărțire națională". Aceste concluzii noi se bazau pe o remarcabilă documentare și critică a izvoarelor, permițînd autorului, pe lîngă metoda superioară de interpretare, nuanțarea sau depășirea interpretărilor lui N. Densușianu și I. Lupaș. În anii următori, pentru a putea răspunde unor teorii neștiințifice, cu evident substrat politic, D. Prodan a scris lucrarea *Teoria imigrației românilor din Principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic.*, în care cu aceeași bogată documentare și spirit critic restabilea adevărul istoric.

Despre răscoala lui Horea a publicat o lucrare și Miron Constantinescu (1917—1974), cunoscut militant comunist, sociolog și istoric. Prima sa scriere, tipărită în 1938, se intitulează *Cauzele sociale ale răscoalei lui Horea. Încercare de sociologie istorică.* Pe lîngă aplicarea concepției marxiste la studiul acestui eveniment, remarcabilă este și încercarea, nouă în contextul științific de atunci, de a aplica metodele sociologice în cercetarea istorică. Explicația răscoalei este găsită în primul rînd în cauzele de ordin economic și social, alături de care este amintită totuși și opresiunea națională și religioasă, dependentă însă de primele aspecte. „Răscoala iobagilor lui Horea — arată autorul — a fost împotriva servituții feudale, pentru libertate, pentru pămînt, pentru desființarea nobilimii, pentru înarmarea țăranilor... Plasată istoric într-un moment cînd Ardealul era în curs de transformare capitalistă, cînd comerțul și industria erau în plină dezvoltare, lupta iobagilor împotriva nobililor a avut un caracter de răscoală împotriva regimului feudal în agricultură, pentru un regim de libertate, în care fiecare țăran își are pămîntul său, poate să-l vîndă, să-l testeze, să cumpere alte pămînturi și poate să-și vîndă liber produsele muncii sale. Acesta este regimul spre care tinde orice revoluție democratică în agricultură, dar pe care niciodată nu-l desăvîrșește". Izolați, nesprijiniți de burghezia comercială, care se acomoda

destul de bine și cu feudalii, țăranii n-au putut învinge ; „această fază a revoluției democratice în Ardeal a fost stăvilită din cauza neparticipării și sabotării burgheziei". Aprecierea la adresa politicii burgheziei avea, desigur, și un sens contemporan, nu numai istoric, la fel ca și altă idee a autorului, sublinierea „necesarei înfrățiri între popoarele român și maghiar din Ardeal în strădania lor comună spre o viață mai bună". După 1944, Miron Constantinescu va studia îndeosebi mișcarea națională românească din Transilvania, publicînd mai multe articole și lucrări ; a contribuit la realizarea volumelor *Destrămarea monarhiei austro-ungare* (1964) și *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie* (1968).

Un eveniment privit cu deosebit interes de istoriografia marxistă a fost revoluția din 1821, considerată cheie a înțelegerii României moderne. În afara preocupărilor deja amintite și a contribuției la care ne vom referi, a lui L. Pătrășcanu, consemnăm studiul din 1936 al lui Ștefan Voicu (n. 1906), intitulat *116 ani de la revoluția lui Tudor Vladimirescu*. Subliniind caracterul social, democratic, profund național al acestei „prime manifestări de masă a revoluției burghezo-democratice în principatele românești", autorul face următoarele considerații, raportînd trecutul la prezent : „Scînteia aprinsă în 1821 nu s-a stins... Tînăra burghezie națională progresistă din 1821, în formație în acele vremuri, și-a împletit mai tîrziu destinele sale cu destinele rămășițelor feudale, a renunțat la rezolvarea revendicărilor pe care și le-a pus spre realizare în anii tinereții sale. Forțe noi sociale s-au dezvoltat în mersul istoriei, forțe care și-au luat asupra lor sarcinile progresului social".

O importantă contribuție la înțelegerea marxistă a istoriei românești a adus Lucrețiu Pătrășcanu (1900—1954), personalitate de frunte a mișcării revoluționare din România, unul dintre conducătorii Partidului Comunist Român. A urmat Facultatea de drept din București, apoi, în 1925, a devenit doctor în filozofie la Leipzig cu o teză de economie politică, referitoare la reforma agrară din România. Opera sa istoriografică trebuie înțeleasă în strînsă legătură cu activitatea ce a desfășurat-o pe plan politic. El s-a interesat în special de evoluția societății românești în secolele XIX și XX, urmărind formarea capitalismului, ca și criza în care intrase acesta

în ajunul celui de-al doilea război mondial. A scris mai multe studii privitoare la istoria social-economică a secolului XIX : *Începuturile capitalismului în cele trei Principate Române. Procesele economice de mărfuri pînă la 1829* (1937), *Începuturile capitalismului în cele trei Principate Române. Agravarea situației țărănimii* (1937), *Adevăratul 1848* (1938), *Divanul ad-hoc și chestiunea țărănească* (1938). O lucrare mai întinsă privitoare la aceeași epocă este *Un veac de frămîntări sociale*, începută în 1933, publicată fragmentar în „Viața românească" (unde L. Pătrășcanu semna cu pseudonimul Ion C. Ion) în 1937—1938, întreruptă și reluată abia în 1942, și publicată, în sfîrșit, în întregime în 1945.

Un veac de frămîntări sociale urmărește evoluția socială a României între 1821 și 1907. Într-un domeniu în care se scrisese mult, propunîndu-se soluții contradictorii, L. Pătrășcanu venea cu soluții originale, bazate pe analiza marxistă a fenomenului istoric. El combătea atît „neoiobăgia" lui Dobrogeanu-Gherea, cît și concepția lui Zeletin care, exagerînd în celălalt sens, considera că burghezia română a avut aceeași dezvoltare ca burghezia occidentală. Între 1749—1864, consideră L. Pătrășcanu, nu a existat în România un regim feudal, ci regimul iobăgiei, ceea ce nu este același lucru. Feudalismul se caracterizează prin economia naturală, în timp ce regimul iobăgist se întîlnește, de la mijlocul secolului XVIII, paralel cu afirmarea economiei de schimb. Această economie s-a dezvoltat ca urmare a unei evoluții interne și nu cum credea Zeletin, abia din 1829, prin influența exercitată de capitalismul occidental. Pătrășcanu are meritul de a studia frămîntările sociale ale primei jumătăți a secolului XIX în strînsă legătură una cu alta. El arată că revoluția din 1821 a fost prologul celei din 1848, neavînd un caracter țărănesc (cum credea Iorga), ci burghez. 1848 va fi o nouă fază a revoluției burghezo-democratice, inaugurată în 1821. Autorul urmărește apoi evoluția problemei țărănești în vremea Unirii și a domniei lui Cuza. Monstruoasa coaliție, care a provocat detronarea domnitorului în 1866, este explicată prin comunitatea de interese economice ale moșierimii și burgheziei. Marile răscoale țărănești din 1888 și 1907 sînt considerate de Pătrășcanu ca rezultate nu în primul rînd ale reformei agrare incomplete din 1864 (cum credea Dobrogeanu-Gherea), ci ale pătrunderii capitalismului în economia românească.

Lucreţiu Pătrăşcanu

Un veac de frămîntări sociale oferă o expunere logică și unitară a dezvoltării României în epoca modernă. Elementul cheie al explicației este *capitalismul*, a cărui formare și ascensiune este urmărită, cu toate implicațiile sale. Mai multe concluzii ale autorului au fost adoptate de istoriografia marxistă contemporană. Merită poate o mai mare atenție părerea lui Pătrășcanu asupra sfîrșitului orînduirii feudale și fazei intermediare, iobăgiste dar nu feudale, prin care se face trecerea la orînduirea capitalistă. Prin metoda științifică fermă adoptată și prin valoroasele ei analize și concluzii, *Un veac de frămîntări sociale* rămîne una dintre cele mai frumoase realizări ale istoriografiei marxiste românești.

Studiul secolului XIX l-a ajutat pe L. Pătrășcanu să înțeleagă mai bine epoca în care trăia și în cadrul căreia acționa ca militant politic. Analize nu mai puțin minuțioase a consacrat și cercetării societății timpului său. Cea mai interesantă este lucrarea *Sub trei dictaturi*, scrisă în 1941, dar publicată — din motive lesne de înțeles — abia în 1944. Autorul se referea la dictatura lui Carol II, la cea legionară și, în sfîrșit, la regimul antonescian. El nu se mulțumește cu o simplă descriere, ci încearcă să pătrundă semnificațiile mai adînci ale instaurării celor trei dictaturi, analizînd baza lor economică și socială. În concepția sa, dictatura regală se sprijunea pe industria grea și marea proprietate agrară, baza socială a legionarilor era constituită din mica burghezie și elemente declasate (lumpenproletariat), a căror politică nu a corespuns în cele din urmă intereselor marii burghezii. Această contradicție explică instaurarea celei de a treia dictaturi, a lui Antonescu, sprijinită de vîrfurile burgheziei naționale. Chiar dacă unele concluzii ale lucrării pot fi discutate — lucru firesc căci, scriind-o, Pătrășcanu nu avea încă perspectiva istorică necesară — și această operă constituie un model de cercetare marxistă ,o îmbinare armonioasă a studiului sociologic și istoric. L. Pătrășcanu s-a referit la aspecte ale istoriei secolului XX și în lucrarea *Curente și tendințe în filozofia românească*, publicată în 1946. Se întîlnesc aici și pagini interesante de filozofie a istoriei, autorul meditînd asupra aplicării cît mai judicioase a materialismului istoric.

Dintre istoricii social-democrați, merită a fi amintiți, pentru contribuția adusă la o mai bună cunoaștere a mișcării naționale și unirii din 1918, Tiron Albani și Ion Clopoțel.

Primul a publicat o lucrare consacrată lui Vasile Lucaciu — *Leul de la Șișești. De ce s-a prăbușit monarhia austro-ungară* —, apărută în 1936 și volumul *Douăzeci de ani de la Unire*, în 1938. Participant, ca reprezentant de seamă al socialiștilor români transilvăneni, la unirea din 1918, a publicat mai tîrziu, în 1969, *Memorii* privind contribuția clasei muncitoare la desăvîrșirea statului național român unitar. Ion Clopoțel — militant al mișcării naționale transilvănene, membru al Partidului Național, apoi al P.N.Ț., iar în 1930 înscris în Partidul Social Democrat — a scris mai multe lucrări referitoare la lupta națională din Transilvania, unirea din 1918 și evoluția politică a României în anii următori : *Frămîntările unui an — 1918* (1919), *Lupta pentru democrație în România de la actul unirii încoace* (1921), *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România* (1926), *Socialdemocrația și problemele României contemporane* (1931), *Al. Papiu Ilarian în fața problemelor românești contemporane* (1939).

Din această succintă prezentare se poate constata dezvoltarea studiilor istorice marxiste în perioada interbelică. Cercetările istoricilor comuniști sau social-democrați, cuprinzînd o largă gamă de teme, s-au axat în special pe cîteva probleme fundamentale. Mai întîi, chestiuni de teorie a istoriei, prin demonstrarea superiorității interpretărilor marxiste, aplicate aspectelor specifice ale istoriei românești. Apoi, în tratarea concretă a istoriei patriei, un interes deosebit pentru evoluția social-economică și pentru marile frămîntări sociale și naționale — de la răscoala din 1437 pînă la revoluțiile din 1821 și 1848, răscoala din 1907 și unirea din 1918 —, în care se căuta descifrarea evoluției contemporane a României. În sfîrșit, o evidentă preocupare pentru problemele curente ale României postbelice, atît social-economice, cît și politice, un accent deosebit fiind pus în anii 1930 pe analiza și combaterea fascismului. Astfel, prin noua interpretare propusă, și prin tematica abordată, istoriografia marxistă a vremii a lărgit aria cercetării precum și înțelegerea istoriei.

Un fapt care trebuie subliniat este și acela că mai mulți istorici nemarxiști — de orientări politice diverse — au fost, în perioada la care ne referim, fie influențați direct de concepția materialist-istorică, fie, în mod independent, pătrunși de necesitatea unei interpretări care să țină seama de rolul determinant al factorilor economic și social. Asemenea influ-

ente, pentru a da numai cîteva exemple, pot fi detectate în opera lui Zeletin, în studiul lui G. Zane despre *Marx şi Bălcescu,* sau în lucrările lui M. Ralea, de pildă *Ideea de revoluţie în doctrinele socialiste* (1930). Interpretări apropiate de concepţia materialistă — chiar dacă nu sînt rezultatul unor raporturi directe cu marxismul — întîlnim şi la alţi istorici, de pildă în opera lui P. P. Panaitescu. În general, în istoriografia românească interbelică se simte tendinţa unei cercetări orientate spre analiza structurilor economice, forţelor sociale şi evoluţiei instituţionale.

Realizările de seamă ale istoriografiei marxiste de-a lungul primei jumătăţi a secolului XX anunţă o nouă orientare în domeniul cercetării trecutului. Anul 1944 a însemnat începutul unei noi perioade în istoriografia românească, dar nu printr-o ruptură totală cu istoriografia anterioară, ci prin accentuarea unor preocupări şi interpretări care se manifestaseră timp de cîteva decenii.

BIBLIOGRAFIE

M. M. ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU, *Nicolae Iorga — a Rumanian Historian of the Ottoman Empire,* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

D. BERCIU, *Contribuţia lui I. Andrieşescu la preistoria Daciei şi a sud-estului european,* Bucureşti, 1945.

MIHAI BERZA, *Ştiinţă şi metodă istorică în gîndirea lui N. Iorga,* Bucureşti, 1945.

ALEXANDRU V. BOLDUR, *Ştiinţa istorică română în ultimii 25 ani. Constatări şi remedii,* Iaşi, 1946.

SERGIU COLUMBEANU, *Activitatea istoriografică a lui Ion Ursu şi lupta sa pentru unitatea naţională,* în „Revista de istorie", nr. 11/1975, p. 1711—1723.

EMIL CONDURACHI, *L'archéologie roumaine au XXe siècle,* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1963 ; *Un grand archéologue et historien roumain de l'antiquité : Vasile Pârvan (1882—1927),* în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 2/1965, p. 183—205.

EMIL DIACONESCU, *Opera ştiinţifică a prof. Ilie Minea,* Iaşi, 1943.

C. C. GIURESCU, *Considerații asupra istoriografiei românești în ultimii douăzeci de ani*, în „Revista istorică", nr. 7—9/1926, p. 137—185.

VASILE GRECU, *Ion I. Nistor ca istoric*, în *Omagiu Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 22—48.

DAMIAN HUREZEANU, MARIN BADEA, *Le marxisme et le développement de l'historiographie roumaine contemporaine*, în „Revue Roumaine d'Histoire", nr. 4/1970, p. 571—595.

DAMIAN HUREZEANU, *Constantin Dobrogeanu-Gherea. Studiu social-istoric*, Editura Politică, București, 1973 ; *Lucrețiu Pătrășcanu și fenomenul istoric românesc (1821—1944)*, în „Revista de istorie", nr. 10/1975, p. 1479—1504.

ANDREI OȚETEA, *I. C. Filitti, istoric*, în „Viața românească", nr. 2/1946, p. 40—44.

EUGEN STĂNESCU, *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începuturile activității științifice (1890—1894)*, în „Studii" nr. 6/1965, p. 1275—1312.

NICOLAE STOICESCU, *Istoricul Constantin Giurescu (100 de ani de la naștere)*, în „Revista de istorie", nr. 9/1975, p. 1401—1413.

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Nicolae Iorga*, în „Revue Roumaine d'Histoire" nr. 4/1971, p. 603—609.

POMPILIU TEODOR, *Din gîndirea materialist-istorică românească (1921—1944)*, Editura științifică, București, 1972.

BARBU THEODORESCU, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului, București, 1968.

AL. ZUB, *Vasile Pârvan, 1882—1927, Biobibliografie*, București, 1975 ; *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Editura Junimea, Iași, 1974.

* * * *Nicolae Iorga — istoric al Bizanțului. Culegere de studii* (îngrijită de Eugen Stănescu), Editura Academiei R.S.R., 1971.

* * * *Nicolae Iorga. L'homme et l'oeuvre*, (sub îngrijirea lui D. M. Pippidi), Editura Academiei R.S.R., București, 1972.

* * * *Nicolae Iorga. Omul și opera* (sub îngrijirea lui N. Grigoraș și Gh. Buzatu), Editura Junimea, Iași, 1971.

* * * *Vasile Pârvan (1882—1927)*. Studiu introductiv de Emil Condurachi, Editura Academiei R.S.R., București, 1957.

ÎNCHEIERE

Anul 1944 a însemnat o dată decisivă, un moment de cotitură în istoria României. Revoluția socialistă a adus importante transformări nu numai în structura economică și socială a țării, ci și în domeniul manifestărilor spirituale. S-a făurit o cultură corespunzătoare noilor realități social-economice și politice, o cultură care, preluînd critic moștenirea trecutului, își propune să contribuie la formarea conștiinței socialiste, la afirmarea unui nou umanism. Legătura cu trecutul și orientarea spre viitor, caracteristici ale culturii noi în ansamblu, definesc și orientările din istoriografia contemporană.

În general, trecînd peste o fază cînd afirmarea unor noi valori s-a făcut uneori în dauna recunoașterii bogatei moșteniri istoriografice, istoriografia românească actuală afirmă fără șovăială semnificația operei marilor înaintași — de la cronicari la N. Iorga și V. Pârvan —, ale căror rezultate caută să le ducă mai departe. De fapt, însăși istoriografia marxistă are în urmă o frumoasă tradiție — de la Nădejde și Dobrogeanu-Gherea la Pătrășcanu —, fără a ne referi la preocupările și interpretările social-economice, materialiste ale unor istorici nemarxiști. După cum înțelegem viața de azi în strînsă legătură cu întreaga istorie milenară a poporului român, tot astfel nu putem rupe nici istoriografia actuală de tradiția istoriografică, cu o pondere atît de mare în cultura românească. Misiunea politică, patriotică, semnificația națională, rolul educativ al istoriei — idei prezente la aproape toți istoricii vechi, sînt puternic subliniate — desigur într-o nouă conjunctură — de istoriografia actuală.

Nu ne propunem să trecem în revistă însemnatele realizări ale istoriografiei românești din ultimii 30 de ani. S-a scris în această perioadă multă istorie, s-au afirmat, alături de specialiștii care activaseră și înainte de 1944, noi generații

de istorici. Sînt grăitoare datele cuprinse în volumele I și IV din *Bibliografia istorică a României*, apărută în 1970 și 1975 ; primul cuprinde 7701 titluri de cărți și studii publicate între 1944—1969, iar al doilea 9920 titluri apărute între 1969—1974. Se observă pe de o parte cantitatea și varietatea muncii depuse de sute de istorici, din toate colțurile țării, din institute de învățămînt și cercetare, din arhive și din muzee, iar pe de altă parte intensificarea în ultimii ani a publicării lucrărilor de istorie. Există o activă „viață istoriografică", manifestată și prin intermediul multor reviste de specialitate, dintre care amintim „Revista de istorie", „Anale de istorie", „Revue Roumaine d'Histoire", „Revue des études sud-est européennes", „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie", „Dacia", „Revista arhivelor" (toate la București), „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", „Acta Musei Napocensis" (la Cluj), „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol" (Iași), și multe altele, în numeroase orașe ale țării.

Adîncind preocupări mai vechi, istoricii au abordat în ultimele decenii și domenii mai puțin tratate în trecut, au folosit noi categorii de izvoare și noi metode de lucru. În studiul istoriei vechi a pămîntului românesc — mai ales pe baza cercetărilor arheologice care, continuînd tradiția existentă, au căpătat o mare amploare —, s-au adus contribuții însemnate privind orînduirea comunei primitive (paleolitic, neolitic, epoca fierului și a bronzului), istoria civilizației geto-dace, a Daciei romane și a epocii migrațiilor, martoră a formării poporului român. Argumentele arheologice, adăugate vechilor izvoare cunoscute, au aruncat o lumină vie asupra continuității neîntrerupte a strămoșilor noștri pe teritoriul României de astăzi.

În cercetarea epocii medievale, contribuțiile, fără a neglija tradiționala istorie politică, mai ales permanenta luptă pentru menținerea neatîrnării, s-au concentrat asupra structurilor economice și sociale, raporturilor între clase, instituțiilor, evoluției culturale. În epoca modernă (al cărui început s-a stabilit la 1821, anul revoluției lui Tudor Vladimirescu), s-au urmărit de asemenea marile forțe economice și probleme sociale, accentuîndu-se, mai ales în ultimii ani, și însemnătatea luptei naționale, pentru unire și independență ; s-a cercetat, de asemenea, situația țărănimii și a muncitorimii, insistîndu-se

asupra începuturilor mișcării muncitorești și socialiste. În perioada contemporană (care se consideră că începe odată cu desăvîrșirea unității naționale, la 1918), pe lîngă studiul problemelor social-economice, de o atenție deosebită s-a bucurat cercetarea mișcării muncitorești, a luptei Partidului Comunist Român și a altor forțe democratice. S-au publicat mai multe lucrări privind viața politică, în special politica externă, în perioada interbelică. Situația României în timpul celui de al doilea război mondial, actul istoric din august 1944, participarea la războiul antihitlerist, marile transformări din anii 1944—1948 — sînt probleme care au fost, de asemenea, tratate pe larg de istorici. Din păcate perioada mai recentă (după 1948) a fost mai puțin abordată ; o sarcină a cercetării istorice va fi și aceea de a trata, în chip științific, și istoria cea mai nouă, a anilor construcției socialiste.

Stadiul actual al cercetării istorice românești se reflectă și în publicarea unor lucrări de sinteză. Cea mai însemnată este tratatul elaborat sub auspiciile Academiei R.S.R., cu titlul *Istoria României*, lucrare de mare întindere, opera unei numeroase echipe de specialiști. Au apărut, între 1960—1964, patru volume (din opt plănuite), prezentînd istoria patriei pînă la anul 1878. S-au publicat, de asemenea, sinteze mai succinte, într-un singur volum : *Istoria României*, sub redacția lui M. Constantinescu, C. Daicoviciu și Șt. Pascu, în 1969 ; *Istoria poporului român*, sub redacția lui A. Oțetea, în 1970. Împreună cu Dinu Giurescu, C. C. Giurescu a reluat publicarea vechilor sale lucrări, îmbunătățite, atît a compendiului *Istoria românilor* (1971, 1975), cît și a lucrării mai vaste cu același titlu, concepută în opt volume, primul apărînd în 1974.

Întreaga istorie românească este expusă, într-o remarcabilă sinteză, în prima parte a Programului Partidului Comunist Român, adoptat de Congresul XI din noiembrie 1974. Este proba cea mai evidentă a rolului acordat istoriei în societatea românească contemporană, a înțelegerii prezentului în legătură organică cu trecutul. Programul înfățișează sintetic concepția actuală asupra istoriei românești, fiind o încununare a cercetărilor istorice de pînă acum și un punct de plecare teoretic pentru cercetările viitoare. Sînt exprimate multe idei clasice ale istoriografiei românești, reluate și adîncite în anii din urmă. Formarea poporului român prin împletirea celor două civilizații, dacă și romană, continuitatea sa neîntreruptă, exis-

tența unui feudalism românesc cu unele trăsături specifice, între care ponderea deosebită a țărănimii libere, lupta necurmată pentru păstrarea ființei etnice și organizării statale independente, rămînerile în urmă — pe plan economic, cultural, politic — determinate de dominația marilor imperii vecine : otoman, habsburgic, țarist, începutul epocii moderne odată cu revoluția din 1821, a cărei directă continuare o constituie revoluția din 1848, formarea statului național unitar, înțeleasă ca înfăptuirea firească a unei năzuințe seculare — iată cîteva idei esențiale ale Programului, profund ancorate în tradiția noastră istoriografică. Desigur, un loc deosebit este acordat istoricului mișcării muncitorești, socialiste și comuniste, luptei Partidului Comunist Român, prefacerilor istorice din ultimele trei decenii.

Programul stabilește o strînsă legătură între societatea de astăzi și milenara istorie a poporului. Istoria nu este ceva rupt de prezent, ci trăiește în fiecare din noi. Aplicînd consecvent metoda marxistă la studiul istoriei patriei, programul subliniază în același timp trăsăturile originale, specifice, ale evoluției poporului român. Se accentuează în chip deosebit rolul națiunii în epoca modernă și contemporană ; dacă există o dezvoltare comună a întregii omeniri, în cadrul ei fiecare popor, fiecare națiune urmează o cale care prezintă numeroase trăsături originale. Raportul complex între general și particular, între internațional și național, este cu atenție urmărit în expunerea istorică a Programului.

În fața istoriografiei românești stau sarcini importante. Există încă lacune, care trebuie acoperite, domenii în care cercetarea se cuvine să fie intensificată. Trebuie, de pildă, sporite eforturile pentru publicarea corespunzătoare, în ediții critice cît mai complete, a izvoarelor istorice. Epoci întregi și probleme istorice de mare însemnătate nu sînt încă acoperite. Planul lui I. Bogdan — sînt șapte decenii de atunci — de editare sistematică a izvoarelor nu a fost, pînă astăzi, decît foarte parțial îndeplinit. În ce privește alcătuirea unor monografii și lucrări de sinteză, sînt încă multe probleme care se cer mai bine lămurite. Numeroase aspecte ale evoluției economice și sociale rămîn încă a fi cercetate. Sînt epoci întregi despre care cunoaștem prea puțin cu privire la nivelul dezvoltării economice, la structura socială și raporturile precise între clase, evoluția demografică etc. Nu avem, pentru a da

numai cîteva exemple, decît puține cercetări privitoare la marile exploatări agricole sau la istoria întreprinderilor industriale. Lipsesc, în aceste domenii, și lucrările de sinteză (greu de realizat, desigur, cît timp nu există suficiente monografii speciale). Astfel — și iar trebuie să ne raportăm la programul lui I. Bogdan din 1905 — nu avem lucrări de ansamblu despre evoluția diferitelor clase sociale. Bălcescu făcea începutul scriind în 1846, pe baza documentației reduse ce îi stătea la dispoziție, *Despre starea socială a muncitorilor plugari;* pe baza unei informații mult mai bogate și a studiilor speciale realizate între timp, nu s-ar putea scrie astăzi o istorie a țărănimii ? Este, firește, doar un exemplu din multele care s-ar putea da.

O atenție tot mai mare se va acorda, cu siguranță, cercetărilor interdisciplinare. Prin însăși concepția asupra istoriei, marxismul impune o abordare a științelor sociale, înțelese în strînsă legătură una cu alta. Există, în istoriografia românească veche exemplul lui B. P. Hasdeu care aducea în sprijin, pentru lămurirea unor probleme istorice, științe dintre cele mai felurite, de la biologie și antropologie pînă la economie politică și lingvistică. Desigur, un singur om nu putea cunoaște totul și, de altfel, științele amintite se aflau ele însele atunci într-un stadiu incipient de cristalizare. Astăzi, situația este alta. Istoria poate și trebuie să se folosească (și să fie la rîndul ei folosită) de celelalte discipline sociale, care au progresat în chip remarcabil în ultimile decenii. Ea poate apela la sociologie, la economie politică, la etnografie, la geografie, la antropologie etc. ; de asemenea, folosirea matematicii în istorie, realizarea unor studii de istorie cantitativă trebuie să preocupe mai mult pe istoricii noștri, ținînd seama de o anumită tendință a istoriografiei pe plan mondial.

Mai multă atenție va trebui să se acorde istoriei universale. Există în istoriografia românească o frumoasă tradiție în acest domeniu, care nu trebuie pierdută, ci dimpotrivă, dezvoltată. Fără a minimaliza importanța unor lucrări de popularizare sau de informare generală a cititorilor, este evident că atenția unui număr de istorici se cade a se îndrepta spre cercetarea fundamentală în domeniul istoriei universale. De un mare interes este istoria țărilor și popoarelor vecine, în legătură cu care a evoluat, timp de veacuri, poporul român. Studiilor sud-est europene, relativ bine dezvoltate, ar trebui

să le corespundă o atenție similară acordată altor popoare din Europa centrală și răsăriteană. Firește, prezintă interes și istoria altor zone din Europa, precum și — după cum s-a arătat în ultimii ani (inclusiv pe linia unor documente de partid) — istoria altor continente, de pildă Africa și America Latină. Pentru a fi fructuos, studiul diferitelor probleme de istorie universală va trebui să plece de la o bună documentație, de primă mînă, de la cunoașterea cît mai directă a realităților descrise. De asemenea, se impune un punct de vedere propriu, o perspectivă românească în tratarea istoriei universale, căci numai astfel se pot aduce adevărate contribuții. De altfel, și istoria românească trebuie raportată neîncetat la istoria universală, încercîndu-se (urmînd iarăși exemplul lui N. Iorga) încadrarea sa organică în evoluția generală a umanității.

Se simte nevoia unui mai mare interes pentru *sinteză* și *teorie*. Aici, exemplul lui Xenopol este poate cel mai caracteristic. Este, desigur, nevoie de multe studii de amănunt, dar nu trebuie uitat că ele nu sînt un scop în sine, ci pregătiri pentru înțelegerea liniilor principale de dezvoltare, problemelor fundamentale. Pregătirea, care a început, a noii sinteze de *Istoria României*, concepută în 10 volume, va pune, fără îndoială, și va rezolva, multe asemenea probleme. Alături de sinteze, mergînd spre un grad de generalizare și mai înalt, chestiunile de teorie a istoriei nu trebuie să-i lase indiferenți pe specialiști. A fi istoric nu înseamnă numai a descoperi, a cerceta și a lega într-o expunere unitară știrile cuprinse în izvoare. Înseamnă în aceeași măsură, dacă nu și mai mult, a medita asupra mersului istoriei, a cuprinsului și semnificației științei istorice. Cu atît mai mult cu cît, la fel ca toate științele, istoria străbate o epocă de rapidă evoluție, redefinindu-și conținutul și metodele. Istoricii sînt datori să-și spună cuvîntul asupra problemelor fundamentale ale științei pe care o reprezintă.

*
* *

Concluzia esențială care se desprinde la capătul acestei prezentări a evoluției istoriografiei române este caracterul profund național al științei istorice românești. *Național prin conținut* (unitatea și continuitatea poporului român, lupta sa pentru independență — fiind teme fundamentale, tratate de

toți istoricii importanți), *național prin concepția generală a istoriei* (al cărei mers se realizează, potrivit unei idei adînc înrădăcinate în istoriografia noastră, prin intermediul popoarelor, națiunilor, fiecare aducîndu-și contribuția specifică), *național prin misiunea politică* a istoricului și istoriei în societatea românească. Istoria a însemnat la noi nu o simplă preocupare intelectuală, o știință printre alte științe, ci un important mijloc de făurire a unității naționale și una din forțele care au creat și înălțat statul românesc unitar și independent. Prin acest întreit caracter național al său — într-un veac cînd au circulat și circulă explicații ale istoriei ce tind să minimalizeze rolul națiunilor în evoluția generală a omenirii — istoriografia românească își definește individualitatea în cadrul larg al istoriografiei universale.

Firește, pe lîngă trăsături proprii, a existat întotdeauna o încadrare într-un anumit curent, într-o anumită etapă a dezvoltării istoriografiei pe plan mondial. Ca în orice știință, concepția generală a disciplinei, metodele de lucru nu rămîn închise în hotarele unei singure culturi naționale. În prima fază a evoluției sale (secolele XV—XVI), istoriografia română s-a încadrat în aria culturală slavo-bizantină, pentru ca, apoi, în secolele XVII—XVIII să fie puternic influențată de umanismul european, receptat prin filieră polonă, greacă sau italiană. Istoriografia luministă din jurul anului 1800 a avut ca modele concepția filozofică și lucrările istorice ale raționalismului francez și luminismului german, existînd de asemenea strînse legături și cu alte culturi — italiană, greacă etc. Istoricii romantici ai generației de la 1848 au fost influențați mai ales de ideile sociale și revoluționare ale istoriografiei franceze și, într-o anumită măsură, și de știința istorică germană. În a doua jumătate a secolului XIX și la începutul celui următor, istoricii noștri se formează pe lîngă universitățile germane, reputate prin metoda riguroasă de lucru (este cazul lui A. D. Xenopol, V. Pârvan, într-o anumită măsură N. Iorga), pe lîngă cele franceze (în primul rînd N. Iorga), și, în număr destul de mare, la școala austriacă, caracterizată printr-o tehnică foarte precisă, dar și printr-un orizont teoretic mai îngust (D. Onciul, I. Bogdan, I. Nistor, C. Giurescu). Între cele două războaie mondiale, odată cu scăderea sensibilă a influenței germane și austriece, rămîne pe primul loc raportul cu istoriografia franceză, într-o anumită măsură și

cu cea italiană, un rol însemnat avînd cele două școli române de la Paris și Roma.

Învățînd, după cum era firesc, din realizările și experiența altor școli istorice, românii au contribuit, la rîndul lor, la îmbogățirea tezaurului istoriografiei mondiale. Lucru firesc, dacă ținem seama de ponderea atît de însemnată a istoriei în cultura românească. Cîțiva mari istorici români sînt și nume reprezentative ale științei istorice universale. Dimitrie Cantemir, prin contribuția adusă la cunoașterea istoriei poporului său, ca și prin scrierea istoriei Imperiului Otoman și prezentarea întregii civilizații musulmane; Alexandru D. Xenopol, prin îndrăzneala cu care a abordat problemele atît de dificile ale teoriei istoriei și prin prezentarea clară, sistematică, inclusiv pentru uzul străinătății, a istoriei poporului român; Nicolae Iorga, spirit de excepție, pe care nimeni nu l-a putut și nu îl va putea egala prin cantitatea și varietatea operei, în erudiție și în bogăția ideilor; Vasile Pârvan, unul din marii arheologi ai secolului — sînt nume care dovedesc că istoriografia românească, prin ce a dat mai bun, a contribuit la îmbogățirea tezaurului cultural al omenirii întregi.

Istoria nu înseamnă înregistrarea unor lucruri fără viață, a umbrelor trecutului. Ea este o știință vie. Trecutul, prezentul și viitorul trebuie înțelese laolaltă, sînt cuvinte care denumesc aceeași evoluție a umanității. De aceea nu se poate concepe să trăim ziua de azi și să privim înainte, ignorînd ce se află în urma noastră. Dimensiune fundamentală a gîndirii și a conștiinței umane, istoria — cu atît de bogată tradiție în cultura românească — va trebui să-și mențină locul ce l-a ocupat de-a lungul atîtor generații. O știință trăiește însă prin oamenii ce o reprezintă. Istoricii de azi și de mîine au o mare și nobilă răspundere.

CUPRINS

Introducere 3
Istoriografia medievală 11
I. *Istoriografia medievală în limba slavă* 13
II. *Influența umanismului* 23
1. Cronicarii 23
2. Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir . . . 35
Istoriografia modernă 59
I. *Istoriografia luministă* 61
1. Școala Ardeleană 64
2. Luminismul în Țara Românească și Moldova . . . 84
II. *Istoriografia romantică* 99
1. Începuturile romantismului. Mihail Kogălniceanu . . 101
2. Nicolae Bălcescu 113
3. Alți istorici romantici 120
III. *De la romantism la școala critică* 137
1. Aspecte generale 137
2. B. P. Hasdeu 147
3. Junimea 165
4. Alexandru D. Xenopol 180
5. Școala critică. Dimitrie Onciul și I. Bogdan 196
6. Începuturile arheologiei românești 215
IV. *Prima jumătate a secolului XX* 231
1. Aspecte generale 231
2. Nicolae Iorga 240
3. Vasile Pârvan și școala arheologică 269
4. Urmași ai școlii critice 288
5. Istorici ai vieții social-economice și civilizației . . . 301
6. Istorici ai ideii și unității naționale 310
7. Preocupări de istorie universală 324
8. „Școala nouă" 334
9. Istoriografia marxistă pînă la 1944 349
Încheiere 369